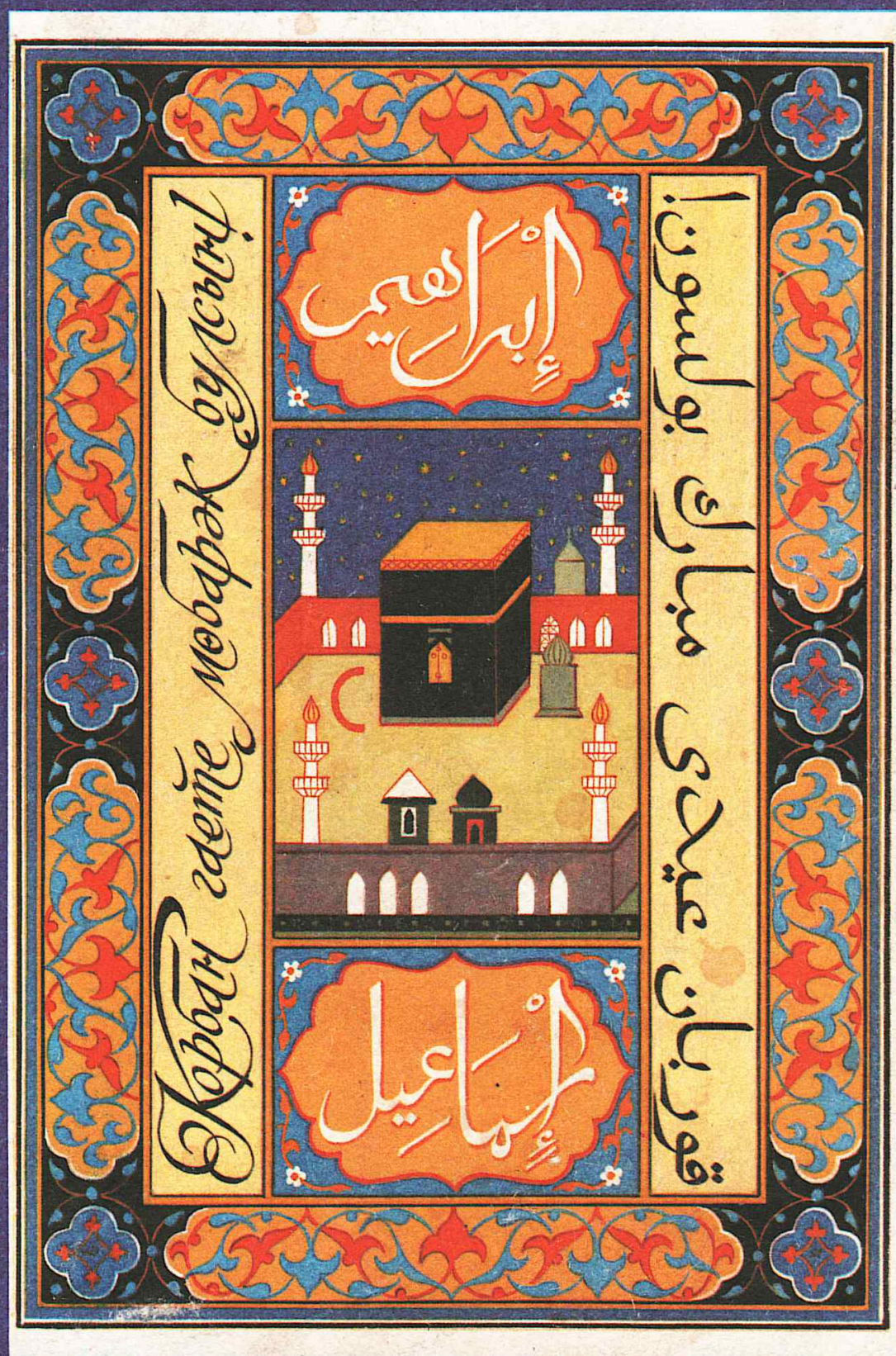

MIRAS
میراث

МУРАТ
622

ISSN 0869—3536

БУ САНДА:

Котби. Хөсрәү-Ширин хикәяте.

Нурмөхәммәт Хисамов. Йосыф-Зөләйха. Тарихи драма.

Мөсәгыйт Хәбибуллин. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман.

Төрле авырулардан дөвалану чаралары һ. б.

ЙОСЫФ АКЧУРА

Бөтендөнья татарларының
айлык әдәби-нәфис һәм
фәнни-популяр милли жур-
налы

Баш мөхәррир
Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев
Миркасыйм Госманов
Әмирхан Еники
Дамир Исхаков
Һәнүз Мәхмүтов
Мөхәммәт Мәһдиев
Әхмәт Сәхапов
(баш мөхәррир урынбасары)
Индус Таһиров
Нурмөхәммәт Хисамов
Мансур Хәсанов
Әнвәр Хәйри

(жаваплы сәркәтип)

Рушан Шәмсетдинов
Марсель Әхмәтҗанов

Редакция советы

Тәлгать Абдуллин
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Владимир Гаврилов
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфәтыйх Зәкиев
Фәрит Иделле (Германия)
Василий Лихачев
Мирза Мәхмүтов
Марат Мөлеков
Темимдар Мохит (Япония)
Хәләф Низамов
Азадә-Гайшә Рорлих (АКШ)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин
Гаяз Сәхапов
Марсель Таишев
Тәлгать Тажетдин (Уфа)
Окан Таһир (Финляндия)
Рафаэль Хәкимов
Рифкәт Шәрәфетдинов

МИРАС 6 (7) 92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН
ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Татарстан Республикасы Президенты аппа-
раты, Татарстан мәдәният министрлыгы,
Татар «Мирас» Фонды Советы, Татарстан
газета-журналлар нәшрияты, редакциянең
берләшкән иҗат коллективы.

БУ САНДА

ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК МӨНБӘРЕ

ХАТИП МИҢНЕГУЛОВ. «Мирас» сүзе
рас булсын! 3

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте. . . 5

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ТУРЫНДА ЗАМАНДАШЛАРЫ

ЙОСЫФ АКЧУРА. Гаяз әфәнде. . . 26
СӘГЫЙТ РӘМИЕВ, ГАБДРАХМАН
ХӨСӘЕНОВ. Мөхәммәтгаяз әфәнде. 28
ШАКИР МӨХӘММӘДҖАРОВ. Гаяз
әфәнде (Мөхәррирремезнең соңгы еллар-
дагы тормышыннан). 33

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ ҺӘМ ТӘНКЫЙТ

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН. Халыкка
кайту. 38

«МИРАС» СӘХНӘСЕ

НУРМӨХӘММӘТ ХИСАМОВ. Йосыф-
Зөләйха. Тарихи драма. 45

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Ислам дине — нинди дин? (Дәвам.) 69

РУХИ МИРАС

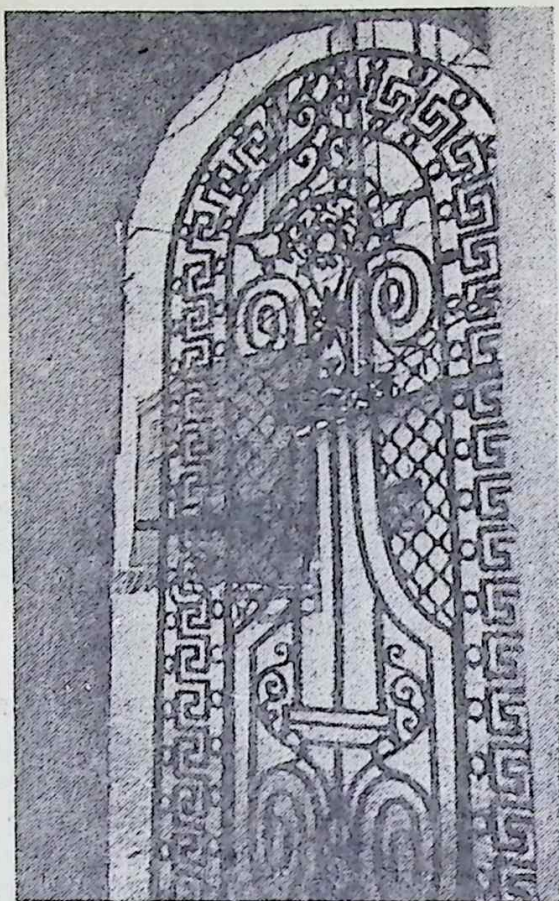
Корбан бәйрәме. 74

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

КАМОЗАВА ИВАО. Татарлар Япо-
ниядә. 79

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

ИНДУС ТАҺИРОВ. Татар милләтен
ничек аңларга? 89

Тышлыкның беренче һәм икенче битләрендә **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсемнәре.

Тышлыкның өченче битендә **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсеме.

Тышлыкның дүртенче битендә **НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ** шамаиле.

МИЛЛИ ДӘҮЛӘТЧЕЛЕГЕБЕЗ ТАРИХЫННАН

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Ханнар тарихы. 97

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ

ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Галиев мәчете һәм Зәңгәр мәчет. 107

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

СОЛТАН АСЫЛОВ. Бер авыл бар, Карабаш, диләр. 113

ТАБИГАТЬ ҺӘЙКӘЛЛӘРЕ

ЗӨФӘР РАЗИН. Үз хәзинәбез! . . . 116

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

МӨСӘГҮЙДЬ БИНЕ МОСТАФА ЙОРТЫШИ. «Тыйбб китабы». . . 118

«МИРАС» КИТАПХАНӘСЕ

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. *Тарихи роман.* 121

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

Хроника, вакыйгалар, фактлар. . . 151

РЕЗЮМЕ

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлеге. 152

Р е д а к ц и я х э з м ә т к ә р л ә р е:

Зөфәр Бәширов, Люция Гатауллина, Флера Гыйниятуллина, Гәнүз Мәхмүтов, Тәнзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Рушан Шәмсетдинов, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәлlege, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөресlege, бәхәслә фикерләрнең корректлылыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеге урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Культязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Борынгы текстлар хәзерге әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элементта бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе — бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон 32-21-86.

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәге исәбенә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840. МФО 265016, в коммерческом/Татсоцбанке по адресу: 420077 г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.
2. а) Валютный счет: ISD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 ISD (американские доллары);
б) DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского Фонда «Мирас».

Производства бирелде 16.04.92. Басарга кул куелды 23.06.92. Кәгазь форматы 70x108 1/16. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 13,30. Исәп-басма табагы 13. Заказ В-172. Тиражы 10000 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен. Татарстан гәзета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

«МИРАС» СҮЗЕ РАС БУЛСЫН!

ХАТИП МИҢНЕГУЛОВ, филология фәннәре докторы:

Озын-озак яшәү дәверендә татар халкы бай рухи мирас туплаган. Алга барыш, милли яшәеш бу хәзинә белән һәрдаим актив мөнәсәбәткә керүне, үткәннән гыйбрәт, сабак алып торуны таләп итә. Әмма, кызганыч ки, соңгы берничә дистә ел эчендә халкыбыз, аеруча соңгы ике буын, үзенә рухи нигезеннән, күп гасырлык мәдәни тарихыннан шактый аерылды, шул сәбәпле маңкортлар дәрәжәсенә төште, дүңгәләк кебек йөрүчеләр ишәйде, татарлар телләрен югалту, милләт буларак юкка чыгу куркынычы алдында калды. Нәкъ шундый шартларда, моннан берничә ел элек, мәдәни мирасны барлау, өйрәнү һәм укучыларга житкерүнең комплекслы программасы төзелде, аны гамәлгә ашыруда житди генә игелекле эшләр башкарылды. Һәм менә шауламыйча, тавышсыз-тынсыз гына «Мирас» журналы да дөнья күрде. Безнең халык: «Айсыз — атны мактама, елсыз — хатын мактама», — ди. Шуңа күрә, мин журналга мәдхия укурга да, тәнкыйть яудырырга да жыенмыйм. Бары шуны гына әйтәсе килә: беренче саннар һәм эчтәлек, һәм бизәлеш белән уңай тәэсир калдыралар ничектер, безнең гыйльми-мәдәни тормыш белән табигый рәвештә ярашып китә. Ирексездән уйлап куясың: ничек моңа кадәр мондый журнал чыкмый торган?! Берничә гасыр буге халкыбыз сөеп укыган «Сәйфелмөлек» кыйссасы үзе генә дә ни тора! Ә бит безнең рухи мирасыбызда андый әсәрләр дөньяга кадәр! Кыскасы, төкле аягың белән, журнал! Әмма ул, үсеп, ныгып китсен, озын гомерле булсын өчен, жәмәгәтьчелек ярдәменә, киң катлам укучыларының киңәш-теләкләренә дә мохтаж.

Мәгълүм булганча, «Тәржеман»нан башланган татар вакытлы матбугатының гасырдан артык тарихы бар. Күп төрле газета-журналлар чыккан, аларда гажәеп күп санлы материаллар дөнья күргән. Бу яктан аеруча «Шура», «Вакыт», инкыйлабтан соң чит илләрдә нәшер ителгән «Яңа милли юл», «Милли байрак», «Казан» һәм башка басмалар игътибарга лаек. «Мирас» битләрендә «Вакытлы матбугат тарихы» рубрикасы ачып, вакытында шул басмаларда дөнья күргән һәм хәзерге көн өчен дә аваздаш, кызыклы материалларны даими урнаштырып барырга иде.

Телебез — милли мирасыбызның иң кыйммәтле, иң бай өлеше. Әмма хәзерге вакытта безнең сөйләм һәм язма телебез шактый ярлыланды, рухыбыз белән ярашмаган чит сүzlәр һәм формалар белән чуарланды. Моңың төп сәбәбе — элеккеге тел мирасыбыздан тиешенчә файдаланмауда, гасырлар буге тупланган сүз хәзинәсен житәрлек өйрәнмәүдә. Борынгы һәм Урта гасыр язма истәлекләрендә, мәсәлән, иркәк (ир-ат), теши (хатын-кыз), үкеш, тәлим (күп), рихләт кылды (күчеп китте, үлдә), кани (кайда), дилбәр (гүзәл) һәм башка шундый сүzlәр күпләп очрый. Бүгенге укучыларның күпчелеге исә аларны бөтенләй белми. Әгәр дә берәр әдип яисә галим (Нурихан Фәттаһ, Рифкәт Әхмәтжанов, я булмаса башка кеше) тел мирасы бүлеген ачып, онытылган сүз-гыйбарәләрне, төшенчәләрне,

формаларны конкрет мисаллар нигезендә аңлатып барса, бу халкыбызның хәтерен яңартуда, традицияләрнең дәвамчанлыгын тәэмин итүдә, элекке ядкярләр белән хәзерге укучыларның арасын якынайтуда изге эш булып иде.

Татар әдәбияты — бай әдәбият. Әмма андагы ядкярләрнең шактый өлешен табу, уку гаять кыен мәсьәлә. Шуны күздә тотып, элеккеге истә-лекләрне даими бастырып бару — журнал алдында торган мөһим бурыч. Бу исемлеккә мин Рабгузый, Котби, Мәхмүд Болгари, Сәйф Сараи, Өмми Камал, Һибәтулла Салихов, Фатих Халиди, Шиһабеддин Рәхмәтуллин һәм кайбер башка әдипләрнең әсәрләрен кертер идек. Гомумтөрки әдәбият-ның «Котадгу белек» (1069), «Диване лөгатет-төрөк» (1074), «Һибәтел-хакаик» (XII) кебек ядкярләре инде күпчелек төрки жөмһүрияتلәрдә нәшер ителде. Безгә дә алар белән татар укучыларын очраштыру хакында конкрет уйлар һәм гамәл кылып вакыт житте. Бу сүзләр Әхмәт Ясәви һәм Сөләйман Бакырганный иҗатларына да карый.

Октябрьгә кадәр безнең халык Шәрыкның «Кәлилә вә Димнә», «Тутый-намә», «Кабуснамә», «Мең дә бер кичә», «Мең дә бер көн» кебек мәшһүр ядкярләре, Әл-Мәгари, Фирдәүси, Низами, Гаттар, Румый, Нәваи шикелле классикларының үлемсез әсәрләре белән оригиналда да, тәржемә-шәрех-ләр аша да танышып килгән. Журнал битләрендә андый истәлекләрдән дә үрнәкләр күрәсе килә.

Мәдәни мирасыбызның зур өлеше кулъязма хәлендә. Төрле архивларда, китапханәләрдә сакланучы бу хәзинә журналда үзе өчен махсус бүлек ачуны көтеп тора.

Тарихта тирән эз калдырган, әмма төрле сәбәпләр аркасында игъти-бардан читтә калган Муса Бигиев, Морад Рәмзи, Садрый Максудый, Рә-шит Рәхмәти, Габдулла Баттал һәм кайбер башка татар әһелләре хакын-дагы материаллар да укучылар өчен гыйбрәтле һәм кызыклы булып иде.

Чит илләрдә, төрле телләрдә татар тарихына һәм мәдәниятенә кагы-лышлы гыйльми хезмәтләр чыгып тора (Бертольд Шпулер, Надир Дәү-лэт, Айшә Рорлих һ. б.). Алар да журналга соралып тора.

Хәзер фикер төрлелеге, плюрализм чоры. Шуңа күрә теге яки бу мөһим мәсьәлә буенча, социаль заказ рәвешендә мәдәният әһелләренең, галимнә-ренең чыгышларын оештыру да шарт. Мәсәлән, милли сәнгатебезнең асылы, язмышы, киләчәге хакында Илһам Шакиров нәрсәләр уйлый? Бүгенге көндә сәхнә мирасыбыздан ничек файдаланырга? Бу турыда Шәүкәт Биктиме-ровның яисә Ширияздан ага Сарымсаковның уйланулары кызыклы булып кебек.

«Мирас», кагыйдә буларак, үткән чорның язма истәлекләре белән эш итәчәк. Биредә иң мөһим таләпләрнең берсе — фәннилек принцибын сак-лау. Моңың өчен журнал эшенә белгечләрне, хәзерлекле авторларны мөмкин кадәр күбрәк тарту шарт.

Уй-фикерләремне тәмамлап шуны әйтәсем килә: журнал хезмәткәрләре хәзерлекле, татар мәдәниятенә мөкиббән киткән кешеләр. Шәт, алар безгә журналның яңадан-яңа, кызыклы саннарын житкереп торырлар. Барыр юлың озын, әйткән сүзең рас булсын, Мирас!

КОТБИ

Хөсрәу-Ширин хикәяте

ӨЧЕНЧЕ БАБ*

ХӨСРӘУ ТӨШЕНДӘ ДӘУӘТИСЕ НӘУШИРВАННЫ КҮРГӘНЕ

Толымнарын тараткач төн-карачәч,
Шәһәр ямен караңгылык яшергәч,

Кояшка дөнъя шаһы пәрдә тотты,
Бөтен нур жир йөзеннән качты-китте.

Менә төн килде. Хөсрәу өйгә керде.
Ходайга ялварып бер мәл утырды.

Кичергәч төш сыман хәлләр өнөндә,
Сөөнечләр дәвам итте төшендә.

Дәүәтисен төшендә күрдә шул төн:
Имеш, әйтә: «Килер ул шундый бер көн».

Бүген син дүрт каза күргән өченгә,
Булыр дүрт нәрсәдән сөөнечен дә.

Жимеш жыйдың — беренче кайгы йоттың,
Кинә тотмый, ачысын тиз оныттың.

Керер күңел сөйгән ярың куюнга,
Аның шатлыгына тардыр бу дөнъя.

Икенче — суйдылар алып атыңны,
Вә син тоттың үзеңне бик акыллы.

Шуның өчен булыр жылдәй житез ат,
Кара туры Шәбдиз¹ атлы асыл зат.

Өченче — карт агайга булды милкең,
Ризалаштың, димәк синең күңел киң.

*Башы журналның 1992 елгы 5 санында. Дәвамы бар.

Рәссам Рушан ШӘМСЕТДИНОВ

Шуның өчен бирер хак шундый мөлкәт,
Бөтен дөньяң булыр энже-зөбәржәт.

Вә дүртенче — сиңа чәң инде булмас;
Сабыр иттең син ул чәнче куылгач.

Ләкин сиңең балачак шундый жырчың,
Жан өзгеч Зөһрәлә² бер якта торсын!

Югалттың таш, ләкин алмаз табарсың,
Биреп дүрт энже, дүрт алмаз алырсың».

Уяңды шаһ малае бу төшеннән,
Шөкер итте шушы сөенченнән.

Кешегә әйтмәде: ни күрде төштә,
Карыйк, дип, ничек төш рас килер эштә.

Чэчэннэр сөйлөтөп төннэр буенча,
Юрады кыйссаларны үз уенча.

Көтөр иде табышмаклы бу эшне
Чишәрлек бер адәмне, бер белешне.

ШАВУРНЫҢ ГАЖӘП БЕР ХӘЛ ТУРЫНДА СӨЙЛӘП БИРЕРГӘ ТЕЛӘГӘНЕ

Утырдашы бар иде Шавур атлы,
Аның өчен жанын бирер сыйфатлы.

Заманның серләрен бик яхшы белгән,
Ничә икъялим³ гизеп гыйльме жыелган.

Вә шул кадәр иде ул чос вә ипле —
Гасырларда табылмастыр бу тикле.

Кереп жир үпкәч, ул әйтте: «Хөкемдар,
Ни күргәнне сөйлимме? Бер сүзем бар.

Әгәр фәрманласа шаһы илемнең,
Сөйлим күргән кызыкларның берен мин».

Ишарәт кылды Хөсрәү: «И, егет син,
Сөйлә тиз! Әңгәмәбезне жылыт син!»

Тик, остарып, төтен жибәрмә күзгә,
Алып бер сүз, аны житкөрмә йөзгә.

Сүзен башлап чичән Шавур әфәнде
Тере тутый кебек сайрап жибәрде.

Бу дөнья бар булып һәр мизгелендә
Гүзәл булсын хәлең ай һәм елында.

Егетлекне бизәсен ай кебек йөз,
Моратыңның гөле булсын энәсез...

ШАВУРНЫҢ ХӨСРӘҮГӘ ШИРИН ТУРЫНДА СӨЙЛӘП БИРГӘНЕ

Бу күк астында күп кичтем офыklar,
Күрелде шактый ук гажәп-кызыклар.

Куһистанны⁴ узып бер бик шәп ил бар,
Вә диңгезгә якын ул тарафлар.

Ул илдә йөртә бер ханбикә фәрман,
Халык, гаскәр аңар ихлас буйсынган.

Хөкемендә аның бар Әрмәныстан.
Ул үзе, белгәнемчә, шаһ затыннан.

Ничә шаһка салым-хираж сала ул,
Әгәр бирмәсә тажларын ала ул.

Биек тауда аның зур кальгасе бар,
Шуның астында хәтсез казнасы бар.

Егетлектә калыш аннан батырлар,
Мөһинбану исемле бу хөкемдар.

Яратса да үзе ачык һаваны,
Төзеткән ул ничә кирмән-каланы.

Мөһинбану була шат яз көнөндө,
Тамашалар ясый елның-елында.

Жәен жәйли шул эрмән тауларында,
Үзе бер гөл тик ул үз багларында.

Янә, күр, бер жире бар, аты Абхаз,
Ау аулый шунда көзлөрдә аз-маз.

Ә кышларын була ул Каф тавында,
Чәкән уйнап⁵ күңел ача тагын да.

Теләгәнчә шулай һәр дүрт фасылда
Исәнлекне ныгытмакта асылда.

Бу кадәр мал, куәт һәм дәүләтендә
Карендәш кыз яши аның катында.

Аның өчен бу кыз бар дөньясыдыр,
Аның күңлен тик ул якты ясыйдыр.

Үзе булгангадыр ялгыз хөкемдар,
Аңа уйлап таба мең төр кызыклар.

Тигез булып тезелгән теш — нәкъ энже,
Алар алмаз кебек нурлы, пакъ энже,

Иреннәре Бәдәхшанның якуты⁶,
Уйный тешләр алар белән качышлы.

Кыя жанны карашы тылсымында,
Яман күзләр якын да килми монда.

Телен тибрәтсә ул ил күңлен аулар,
Сүзе әфсүн булып телләргә бәйләр.

Очар жаннар күбәләктәй бу шәмгә,
Ояла күз карап булмый гүзәлгә.

Кашы жәя аның, ә керфеге — ук,
Бу жәя һәм бу ук жирдә бүтән юк.

Яңаклар көн нурындин нурлар алган,
Йөзен күреп ай уфтануда калган.

Кара чәч хирка⁷ төсле тезгә төшкән,
Карарактыр кашы кондыз вә кештән.

Аның күзе белән чыкса ярышка,
Гажәп түгел болан күзе калышса.

Болан күзе белән бер бакса жанга,
Китәр качып йокың, охшап куяңга.

Язын аткан чәчәктәй саф нәфис ул,
Аңарга ялгышып та тимәгән кул.

Сурәтләсәң аның күз кабагын да,
Гүя рәйхан гөл ул Ирәм багында⁸.

Кашын күрсә, яңа ай тик шәкелдә,
Жанын фида кылыр хәтта хәким дә.

Аның рәсмен күреп Мәжнүн калыр таң,
Ходай Ләйләгә тиң итеп яраткан.

Аның бармаклары ап-ак шикәрдәй,
Беләге-фил сөяге, тәне кардай.

Йөзе татлы, сүзе татлы — жан өргеч,
Сулышы Гайса вә Мәрьямгә тин көч⁹.

Аның рәсмен ясап илткәч Кытайга,
Шаккатты император, калды таңга.

Мөһинбану чыгарттырды Ширингә
Аталган бик матур махсус көен дә.

Матурлыкта бу кыз даны жәелгән,
Киләләр баш орып аңа күп илдән.

Төгәл житмеш асылзат кыз катында,
Торалардыр әзер һәр хезмәтенә.

Тиңе юктыр аларның буйда-сында,
Булыр булса бары Чыйн-вә-Мачыйнда ¹⁰.

Түгел ялган төзелсә барсы бергә
Гүя чәндәге кыллар, жәргә-жәргә.

Әдәп белән басалар нәкъ һомай тик ¹¹,
Алай гына да түгел, тулган ай тик.

Жыелып багда мәжлесләр коралар,
Ширин белән кәеф-сафа сөрәләр.

Ирәм багы буладыр ошбу бакча,
Йөзе алсу бу кызлар шунда чакта.

Гүя сәрви алар басып торышта,
Кыланышта гажәп ипле һәм оста.

Ирен — якут, теш — энже, мисле гәүһәр,
Кара чәч иңнәрендә, аңкый гамбәр.

Ил алдында болар күтәрми пәрдә,
Яман күзләр тияр дип кайсы мәлдә.

Матурлыкка боларның тиңнәре юк,
Тамаша кылмаган бер көннәре юк.

Гүя «янсын бу дөнья» дип йөрүдә,
Бөтен күңел кәеф-сафа сөрүдә!

Ләкин әгәр Ватанга керсә дошман,
Бу кызларда уяныр куркусыз жан.

Сугышсалар, арысланны ярырлар,
Яган-филнең тешен сурып алырлар.

Мөһинбану ирек куйган боларга,
Күңеле киң һәм ул бик бай динарга ¹².

Аранда бер аты бар — алны бирмәс,
Жилеп китсә, аңарга жил иярмәс.

Сабак ала очар кошлар да аннан,
Суда — үрдәк, курыкмый ул туфаннан.

Тояклары тимер таш-тау ишәрлек,
Жиде дәрьяңны бер күл тик кичәрлек.

Гомер кебек, яшеннәр тизлегендә
Чабар, ычкындырылса тезгененнән.

Исеме Шәбдиз атның, төсә төн тик,
Бу тулпарны сөя Ширин дә бик, бик!

Ширин кебек чибәрне күргәнем юк,
Вә Шәбдизгә тиң аттан хәбәрәм юк!»

Бетергәчтен Шавур сүзне матурлап,
Яшь Хөсрәүнең кабынды дәрте дөрләп.

Гыйшык ящънәп, шаһ уҗлы янды утта —
Шулай итте рәсемгә мәшһүр оста.

Хыялдан шаһ әзерләде мәһәр дә,
Ширинне — дип — алып булса әгәр дә.

Тәмам чиргә сабышты ул бу эштән,
Юрап әллә ниләр беркөнгә төштән.

Кара көеп, йокы китте күзеннән,
Гыйшык дәрте суынмады күңелдә.

Шавурдан гел сорап, көндез вә кичтә,
Кабатлатты сүзен, туктамый һич тә.

Ничә көннәр йөрөп бер дәрт эчендә,
Гыйшыклыктан егет салды төсен дә.

Күтәрелми кулы, эштән кичеп ваз,
Кереп бүлмәсенә утырды берәз.

Чакырттырды Шавурны һәм тагын да
Сораштырды гүзәл Ширин хакында.

«Мин аурумын, диде, һәм син табиб бул,
Миңа ярдәм кулын суз, им табып бир!

Бу эштә син үзең бит коткы салдың,
Кабыздың ут, утын сүндер бу жанның.

Сүзеңне кыскарак тот һәм жәһәт бул,
Куһистанга бүгеннән үк сәфәр кыл.

Үзеңне шул мәжүсиләргә охшат,
Ширинне тап ничек тә, безне кыл шат!

Күңелен күр, серен сөйләт, кылын тарт,
Ошыймы ул пәригә бездәй ирзат!

Балавыз булса ул мәһәр хакында
Ишеткәч, тизләтә күр никахын да.

Тимер булса әгәр жаны — хәбәр бир,
Төймә син туң тимерне — көч әрәмдер».

ДҮРТЕНЧЕ БАБ

ШУВАРНЫҢ КУҢИСТАНГА БАРЫП ХӘЙЛӘ КОРГАНЫ

Жир үпте ул гыйлем казнасы Шавур:
— И, Хөсрәү, шатлыгың булсын, — диде, — зур.

Гомер буге гел изгеләр белән бул,
Яман күзләр яныңа тапмасын юл.

Дога кылгач шулай, башлады ул сүз:
— Жавабым тыңла, и, дөнъяда тиңсез.

Минем бар кодрәтем нәкыш, каләмнән,
Вә дәртләнер микән кыз бу гамәлдән.

Рәсемемне ясармын — телгә килмәс,
Ясармын кош, ләкин ул күккә менмәс.

Бу эшкә чара мин бичара белмим,
Гаҗизлектән бүтән һич чара белмим.

Вә ләкин Алладан ярдәм сорыйм мин,
Көчем җиткәнчә бер чара күрим дим.

Күңелендә синең һич булмасын шик,
Нигезсез шик булып жанга авыр йөк.

Утыр син шат, синең фәрман белән мин
Тәвәккәлләп, авыр юлга юнәлдем.

Һәм ал-ялны онытырга дучар мин,
Куян кебек чабып, коштай очармын.

Тынычландырмыйча сине, тыналмам,
Су сипмичә утыңа һич тын алмам.

Әгәр именә тимер эчендә булса,
Йә гәүһәр тик таш астыннан табылса,

Тырышырмын, тимердән ут табармын,
Кирәксә, таш кыялар актарырмын.

Яраша бит чәнечке һәм гөлчәчәк тә,
Кяфер белән ярашырмын ничек тә.

Бераз минем бәхет булса әгәр дә,
Китерермен кызыдан уң хәбәр дә.

Әгәр булдырмасам — зурмы гөнаһым?
Җибәрермен сиңа бер хат, и, шаһым.

Сүзе беткәч, билән буды, жир үптә.
«Олы эш йөкләдең, шаһ», — диде. Китте.

Бер ай йөрде ял итмәстән тотып юл
Мөһинбану биләмәләренә ул.

Узып килде үзәннәр, сыртлар аша,
Кылып тауларга, ташларга тамаша.

Күрә ки, шау чәчәкләр тау-чагылда,
Вә сайрый сандугачлар һәр ягында.

Кылып сәйран, йөридер кызлар анда,
Тамашалар кылып язгы яланда.

Шавур килгән вакытта яз иде нәкъ
Яшел баглар көлеп чәчәк атар чак.

Чәчәкләргә күмелгән иде һәр таш,
Һәр урында сары, күк, алсу гөлтаж.

Түшәлгән һәр тау өстендә келәмнәр,
Зөбәрҗәттәй бөтен җирдә үләннәр.

Вә бер тауда, шәһәрләрдән еракта,
Урынлашкан икән аулакта бакча.

Бу бакчада биек бер таш бина бар,
Төзегәннәр диләр аны монахлар.

Шавур керде, китаптыр бер кулында
Шулай йөрер монахлар үз юлында.

Хикәяче сөйли безгә бу хакта:
Риваятьләренең иң шәбе бу якта.

Имештер, бу тау астында куыш бар.
Эчендә таш сын, ул айгырга охшар.

Килер, ди, ел саен мәгълүм көнендә
Бия. Утлы теләк аның тәнендә.

Бер ағач¹³ жир чабып килеп боландай,
Куышка ул шуып керер еландай.

Басарга бик теләптер гыйшкы, дәртен,
Теге таш сынга кат-кат сөйкәр артын.

Ходаның хикмәте, ошбу эшеннән
Көмәнле булып ул кайта, ди, шуннан.

Колын таштан яралгачтын булыр нык,
Жибәрсәң тезгенен, жилне узырлык.

Әгәр дә ул тарафны эзли барсаң,
Яшиләр анда бар да мисле шайтан.

Күрер күзгә чәчәктәй япъ-яшь ирләр,
Кара туннар киеп егълап йөрерләр.

Ходаның хикмәте бу, уйласаң син,
Алып гыйбрәт, кыямәткә ышан син.

И, Котби, син сүзеңнән китмә читкә,
Әверелдермә дөньяңны мәчеткә,

Бу хакта күп сөйләнә инде иптәш,
Галимнәр бит сине барыбер ишетмәс.

ШАВУР ШИРИНГӘ ХӨСРӘУ СУРӘТЕН КҮРСӘТКӘНЕ

Жофар чәчен тарады төн тараклап,
Галәмнән яктылык китте ераклап.

Эбанус тастта нокталар шикелле,
Фәләкнең нәртенә йолдыз тезелде ¹⁴.

Вә мөштәри¹⁵ хәбәрән бирде күктә,
Төгәлләр шаһ эшен Шавур ничек тә.

Кереп аулак өйгә Шавур каранды,
Бераз тын калды һәм ятты, ял алды.

Папаслар¹⁶ бар иде шунда якында,
Белә иде алар Ширин хакында.

Сорашкач әйттеләр алар: бар ул, бар,
Газәл кебек жиңел тәнле матурлар.

Бу төшкә кай вакытта килгәлиләр,
Чирәмлектә уеннар кылгалыйлар.

Аныклады Шавурга берсе шуннан:
Син әйткән ул пәризатлар жыелган

Урын монда, бу тауның бер ягында.
Аланлыктар тоташ чәчәк чагында

Сәхәрдә кай вакыт килеп чыгарлар,
Шифа дип таң суын шунда эчәрләр.

Өеннән чыкты көн төлке шикелле,
Кара төн качты аннан кеш шикелле.

Күтәрелде кояш мәшрикъ ягыннан,
Жиһан түлды аның яктылыгыннан.

Горып килде Шавур кызлардан иртә,
Килеп шунда гажәеп бер фикергә.

Хәзер гөлдән аермас аны ничкем,
Чәчәк гөлләр арасында яшертен

Ясады ул рәсем. Ясап бетергәч,
Килеп чыкты Хөсрәү — матур, яшь...

Тәмам кылгач кәгазьдә бу сурәтне,
Бер агач төбенә илтеп терәтте.

Пәри кебек тавышсыз шылды шуннан,
Газәлләрдәй гүзәлләр килде юлдан.

Алар бергә чирәмлеккә утырды,
Күбәләкләр гүя чәчәккә кунды.

Гөл өсләрен тәмам аңкытты гамбәр,
Көлешләре чәчәр иде шикәрләр.

Алар әлегә саф чәчәк чагында,
Тигәнәкне жибәрмәде якын да.

Яшел чирәм тирә-якта. Болар хуш,
Арага кыл сыймас — утырдылар дус.

Жыеп мәжлес шәраб китерде сакый¹⁷,
Жамаяк кулларында йөрде шактый.

Шәраб канга китеп, башларга ашты,
Күңелләр шат булып, гамьнәр дә качты.

Кубып, бер кем дә юк дип ал яңаклар
Тотындылар уйнарга, нәкъ чабаклар.

Бере сайрап куеп былбыл шикелле,
Бере шунда тәгәрәде, сикерде.

Сөөнечтән бүтән һич гамьнәре юк,
Аларда чөнки кайгы хәлләре юк.

Ширинне айга охшатсаң син әгәр,
Тирәсендә ахирәтләре — Өлкәр¹⁸.

«Гыйшыкта кем дә кем хәзер яна, — дип, —
Бу тостымны багышлыймын аңа», — дип,

Савытны тотты Ширин, эчте балны,
Эчертте шактый вакыт башкаларны.

Багынды көзгедән һәм дә ясанды,
Жиһанда иң гүзәл мин! дип куанды.

«Миңа тиң бармы?» дип сүзен бетерде,
Кинәт шунда теге рәсемне күрде.

«Китерегез әле тиз, — дип боерды, —
Белегез, кем аны монда куйдырды?»

Китерделәр. Рәсем гүя тере жан,
Ширин кулга алуға калды хәйран.

Куяр иде рәсемне — кушмый күңле,
Озак карар иде — оят шикелле.

Күзен салган саен гыйшкы кужыйдыр,
«Кирәкмәс сер бирү» дип тә уйлыйдыр.

Бераз эчте, яза язды һушыннан,
Күзеннән яшьләр акты кайгысыннан.

Аның жуйды ахыр рәсемне күзләп.
Яшерделәр — барыбер тапты эзләп.

Күреп кызлар бу хәлне кайгырышты,
Бу әхвәлдән аны арындырышты.

Сурәтне берсе тиз ыргытты ертып,
Шириннең күрмәве яхшы булыр, дип.

«Кая ул?» — диде Ширин, килгәч аңга.
— Пәри бит ул, — диделәр, — жен. Син аңла!

Пәриле жир икәндер бу — качыйк без,
Бүтән төшкә барып күңел ачийк без.

Болан кебек торып, кызлар югалды.
Килеп төн, көн тажын дәрйяга салды.

Болытлы төн житеп, төште караңгы,
Сүнөп йолдызлары, күкләр каралды.

ШАВУР ШИРИНГӘ ИКЕНЧЕ ТАПКЫР ХӨСРӘУ СУРӘТЕН КҮРСӘТКӘНЕ

Ләлә кебек кызарынып туды көн,
Рубин төскә буяп болытлар өстен.

Ватылды барча төштә сер йозагы,
Салынды жир йөзенә көн бизәге.

Кояш шулай жиһанга чәчүгә нур,
Янә иртүк торып юл тотты Шавур.

Кичәгедәй ясап тагын рәсемне
Сөядә дә гүя ки, жиргә сенде.

Килеп иртән теге гүзәл газәлләр,
Алар белән бизәлделәр үзәннәр.

Табын башланса да сүзсез вә сүлпән,
Шәраб тиз алды бар гамьне күңелдән.

Тагын башладылар шунда уенны,
Гүя сәхнә итеп ямьле болынны.

Ширин күрдә рәсемне. Һәм тагын да
Жаны тетрәп күңелдә ут ягылды.

Өметләнөп күңел талпынышыннан,
Тагын бакты, тагын язды һушыннан.

Исереккә бирә йокы тынычлык,
Гашыйкларга йокыда да тыныш юк.

Ширин кызларга әйтте: «Ошбу хәлне
Миңар аңлатыгыз, төшме-хыялмы?»

Шундук кушты бер кызга, тор, дип,
Рәсем шулмы, карыйк, монда китер, дип.

Йөгәрде кыз, яшерде ул сурәтне
«Юк ул» дип алдашырга күп кирәкме?

Килеп әйтте: «Очып китте. Пәри ул.
Шулай безгә кызык күрсәткәли ул».

Ширин керде чатырга, салды бикне.
Вә буш калды чирәмлек таңга тикле.

Арып кызлар шәрабтән һәм уеннан,
Чатырда кундылар, китмиңә шуннан.

ШАВУР ХӨСРӘУНЕҢ СУРӘТЕН ШИРИНГӘ ӨЧЕНЧЕ ТАПКЫР КҮРСӘТКӘНЕ

Күренгәч көн башы шәрык ягыннан,
Нур алгач жир аның алтын тажыннан,

Фәрештәдәй жиңел тәнле пәриләр
Уянгач, «жен сурәтен» сөйләделәр.

Зөбәржәтләр түшәлгән ошбу жиргә
Чыгып, утырдылар барчасы бергә.

Килеп Чыйн остасы, алан янында
Элеккедәй ясап куйды тагын да

Зур осталык белән теге сурәтне.
Бу юлы шулкадәр ул тасвирәтле!

Пәризатлар белән чыккач та бу хур,
Рәсемне калдырып, ычкынды Шавур.

Пәризатлар тезелеште чирәмгә,
Бу табында урын калмады гамьгә.

Ширин шунда жамаяк эчте бердән,
Вә «мелт тә мелт» ачы яшь түкте күздән.

Шушы кадәр тирән булып, күрәсен,
Урынлашкан күңеленә бу рәсем.

Торып ул эзләде нәкышьне, йөрде,
Ерак та китмәде, нәкъ шуны күрде.

Калып таңнар бу хәлгә, әйтте Ширин:
«Уен хәттин ашып китте. Бу нидин?»

Сабыр кылмады күңеле, кулга тотты,
Карап сурәтне үз-үзен онытты.

Бу егет үз тиңе икәнне күрде,
Жанын-бәгърен гыйшык уты көйдерде.

ШИРИН ХӨСРӘУ СУРӘТЕНӘ НИЧЕК ГАШЫЙК БУЛГАНЫ

Гыйлемен кулланып аучы шикелле,
Һомай кошны Шавур ауга китерде.

Күр останы, каратты да нәкышькә,
Шириннең ай йөзен салды сагышка.

Дөрестән дә гажәптер адәми зат,
Пәриләр дә аңардан булмас азат.

Бу рәсемнән Ширин мөшкелгә калды,
Нигә күрдем диярлек көнгә калды.

Шулай булды ки, бу түгел сөйләрлек,
Ничек елауларын такмаклап, әрнеп.

Чәчәк сулган кебек сулды яңагы,
Тәнендә калмады һич тотанагы.

Моның хәлен бу кызлар аңлап алды,
Гажәп эш дип, уйланды, таңга калды.

Булып үз хәйләләреннән пошаман,
Ахырда әйттеләр Ширингә: «И жан,

Ни булса да булыр, әйтик дәресең,
Сурәт серен үзең, бәлки, белерсең.

Ә без беләлмибез: аслын бу серең,
Иясе бар микән соң, ул рәсемнең.

Ширин тагын боларга кылды зарлар,
Итәр ярдәм, дип, ошбу дус-яраннар.

Ширин сизде, алар әйтә дәресең,
Вә бу эшнең чарасына кереште.

Күп эшләрең чарасы — бергәлектә.
Күмәк көч куядыр һәр эшкә нокта.

«Әлиф кебек буюм булды, — диде, — лям¹⁹,
Йокым китте күземнән, рәт — күңелдән.

Килегезче, куерттым сүз житәрлек,
Бу нәкышкә багып, берне күтәрик!»

Кора башладылар мәжлес-табынны,
Күңелдә нур гүя тагын кабынды.

Шәраб эчкәч Ширин язды һушыннан,
Тагын яшь түкте күздин кайгысыннан.

Жамаяк эчсә, бу мәжнүн кыз инде
Рәсемгә баш иеп, түбән йөгенде.

Гашыйклык һәм исереклек беректе,
Күңел төбе сабырлыктан иректе.

Шыпырт кына бу кызлардан берәүне:
«Күзәт юлның чатында», — дип жибәрде:

«Берәү узса сораш, туктат юлыннан,
Беләмсең, — дип, — шушы рәсем турында?»

Утырды байтак ул кыз юл читендә,
Танымады ләкин рәсемне кем дә.

Шириннең күңле рәнжеп, булды хәлсез,
Сурәт иясеннән калды хәбәрсез.

ШАВУРНЫҢ ХӨСРӘУ ХИКӘЯТЕН ШИРИНГӘ БӘЯН КЫЛГАНЫ

Теләгенә ирешкәчтен эшендә,
Шавур юлда йөренде маг²⁰ төсендә.

Ерактан ук Ширин шул магны күрде,
Вә шунда нәрсәдер сизенде күңле.

Боерды: «Тиз чакыртыйк без бу магны,
Беләдер ул якынны һәм еракны.

Гажәп түгел рәсем серен дә белсә,
Бу мәсьәлә шуның белән чишелсә.

Сизәм, бер зат бу рәсемгә иядер,
Мөгаен, маг аны яхшы беләдер».

Йөгөреште болар бу магка каршы,
Кылып аңар тиеш хөрмәтне барсы.

Үбеп хәтта Шавурның һәр аягын,
Сөйләделәр табышмакның бәянын.

Шавур көлдә: «Жәеп-чәчеп серемне,
Теләсә кемгә мин әйтмәм сүземне».

Вә кызларның берсе чапты Ширингә,
Юлаучының сүзен әйтеп бирергә.

Бу кыз әйтеп бетермәде сүзен дә,
Ширин, тыймыйча һич үз-үзен дә:

«Барам, барам!» — диде һәм юлга төште,
Йөрәктә каны кайнап, бәгъре пеште.

Кыя-тау яңгырады шат аваздан,
Хуш ис бөркелде чәчтән һәм авыздан.

Гүя жиргә кояш төшкән — чаба хур,
Көләч йөздән бу дөнъяга чәчә нур.

Толымнар кап-кара нәкъ төн шикелле,
Иңе хушбуй сибелгән гөл шикелле.

Бу кадәр дә чибәр бер кыз булып та
Ул абруй сакламады шул минутта.

Көеп жаны теләп ярын табырга,
Ерактан ук сәлам бирде Шавурга.

Аны мактап сәлам алгач, Шавур да:
«Утыр» — дип тәкъдим итте ошбу хурга.

«Йә, кемсез, — дип кереште сүзгә Ширин, —
Кая барыш, үзең син кайсы жирдин?»

Күңелемдә сиңа өмет-гоман бар,
Күзендә мин күрәмен, чын иман бар.

Соравым бар. Жавапны, күпне күргән
Кеше дип, мин көтәм тик инде сездән».

Жавап бирде Шавур: «Әйе, бу рас сүз,
Бу дөнъяны күрдәк инде берәз без.

Ходай миндин яшермәде ни барны
Вә гыйбрәткә юнәлтте игътибарны.

Жир өстендәгесен шактый беләм мин,
Күреп күп шәйне үз күзем белән мин.

Йөредем Көнчыгышта, Көнбатышта,
Язып бардым томарга²¹ һәммә төштә.

Сорап кара теләсәң ни турында,
Кирәк бәндә, кирәк пәри турында!»

Ширин тыңлап торып бу мактанышны:
«Ә бу рәсем, — диде, — сезгә танышмы?»

Шавур нәкъкаш тагын да серле көлдә:
«И, аппагым, кояшым, монда инде

Сөйләшергә кирәк бу хакта чынлап,
Бирәм әйтеп, колак тот яхшы тыңлап.

Озын кыйсса булыр сурәт турында,
Вә шартым шул — сөйлим аулак урында».

Ширин әйтте: «Китегез, и пәриләр!»
Жидегән тик таралды шундук Өлкәр.

Тирәсәндә аның калмады беркем —
Жиде туптай сибелде китте төркем.

Сурәт инде хәзер иң төп урында,
Бу дөньяның ханы — солтаны шунда.

Жиде икъялим шаһы төшкән рәсем ул,
Матурлыкта бары Ширингә тиң ул.

ШАВУР ШИРИНГӘ ХӨСРӘУНЕН МАТУРЛЫГЫН ТАСВИРЛАГАНЫ

«Бу — Хөсрәү. Ул шаһиншаһ. Пәрвиз атлы
Вә шаһлыкка лаек бер изге затлы».

Шушы салмак гыйбарәләр белән ул
Ширин күңеленә тапты туп-туры юл.

Ширин аның сүзен тыңлап утырды,
Аның матур сүзен аңлап утырды,

Калып хәйран һәр өнгә, һәр тынышка,
Көтеп дарман жаны дәртләнгән эшкә.

Шавур исә сүзен пәрдәгә төрдә,
Гади мәгънәгә серле тун кидерде.

Ләкин тиз сизде бу кызның серен ул —
Ачыклап башлады шунда сүзен ул:

«И, аппагым, сереңне син яшермә,
Якын күр син мине, тарсынма бер дә.

Ачылмаган чәчәк кебек йөзеңне
Ябык тотма, ачык сөйлә сүзеңне.

Теләсәң син, жаным, хастаңа имне,
Табибыңнан яшермә инде чирне».

Дөрәс аңлап моны, шым булды Ширин,
Вә гарьләнеп, чөерде йөз Шавурдин.

Ләкин гыйшкы каты тоткач итәктин,
Горур гүзәл сүз ачты иң кирәктин:

«Бүген монда, — диде, — гажәп бер эш бар,
Күңелгә хуш шушы рәсемдәге яр.

Шуны аңлат, бу кем, ярдәм кулың бир,
Минем дә, дим, кирәк чагым булыр бер.

Менә сиңа сөйләдем бар серемне,
Хәзер көтәм сүзеңнән тәкъдиремне».

Сүзен башлады әфсүнче, тагын да
Сөйләрмен, дип, чынын да, ялганын да.

Ләкин шунда кинәттән үрә күпты,
Гүя чын шаһка баш орды, жир үпте

Һәм антлар эчкәч, әйтте: «И, жаным хур,
Кирәк кичер, кирәк кистер йә астыр,

Рәхим итсәң миңа, әйтим дөрәсне,
Төбә-тамры белән ачыйм бу эшне.

Бу рәсемне ясаучы мин, фәкыйрь кол,
Белерсең бер: минем өслүб, минем кул.

Тырыштым мин, нәкышь иттем аны нык,
Нәкъ үзедер, күрәсең, тик жаны юк.

Начар икән, мине өйрәткән остаз,
Кабереннән каһәрләп салсын аваз!

Хәлең китте әле күргәч рәсемен,
Ни эшләрсен, күралсаң чын жисемен?!

Күрерсең бер шәхесне ул тоташ нур,
Йөзе раушанлыгыннан көн оялыр.

Яме язның вә көзнең сафлыгыдыр,
Егетлекнең горур бер шатлыгыдыр.

Әрекмән юк аның яшылек багында,
Чәнечке юк әле чәчкә чагында.

Баһадирлыкта Рөстәмнән²² генә тик
Калыш ул, әмма унбиштә генә бит.

Хәзинәсен ачып, хәер таратса,
Тияр йөз мең фәкыйрьгә шактый акча.

Әгәр ул чыкса кырга ау юлыннан,
Котылмас кош-киек аның кулыннан.

Күрү белән аны читтән арыслан,
Кыяфәтеннән үк куркып бирер жан.

Нәсел дисәң үзе Жәмшид²³ затыннан,
Хокукы бар, бүген булайым дисә хан.

Жиде икълим буенча йөртә фәрман,
Салырлык жиде кат күкләрдә кирмән.

Гүя яңгыр бүләкләр яудыра ул,
Гүя тоташ юмартлыктан тора ул.

Угы ясин укып очса кяфергә,
Кереп ятыр дошман, димәк, кабергә.

Гүя үрдәк өерендә лачын ул,
Кылыч орып, яуны кырып салыр юл.

Кадаса сөңгесен ул, селкенә жир,
Угын атса, фәләкне өркетәдер.

Кямиллекләр хисапсыздыр жанында,
Үзе бер шатлык ул дуслар янында.

Куәт-көч вә бәхет-шан һәм дә дәүләт,
Шуңа өстәп матур йөз һәм дә хөрмәт.

Менә шундый бәхетләргә ия шаһ,
Синең гыйшкың белән янып ора аһ!

Сурәтеңне синең күргәч төшендә,
Ничә көннәр жыялмыйдыр нушын да.

Ашамый аш, жамаяк алмый кулга,
Вә төнлә тулганадыр уңга-сулга.

— Ширин булмасам, — ди, — нигә бу дөнья? —
Үтә гомре сине сагыну моңында.

Жибәрде ул мине илче булырга,
Аның хәлен сиңа бәян кылырга».

Шавур озак сөйләде, әйтте күп сүз,
Нияте изге иде, күңеле керсез.

Бу сүзләргә Ширин утырды тыңлап,
Колакларында торды татлы чыңлап.

Баш орды, аягын үптә Шавурның
Сыйпады, хәтта ки, колак вә борынын.

Ялыкты бер заман күңеле, булып зар:
«Бу әхвәлдә, — диде, — нинди юлым бар?

Бу хәбәрәң сулышымны тар итте,
Күрешүгә мине интизар итте».

Янә Шавур сүз әйтте: «И, көмешем,
Тыныч бул, кайгы-хәсрәттән бул өстен».

Бу эштә сер вә хәйлә мәслихәттер,
«Чыга ауга», дип дусларыңнан әйттер.

Бу хәлдә иң ярашлы хәйлә шулдыр,
Морадың шоңкарын шул турга²⁴ кундыр.

Акыллы бул, каты сакла сәреңне,
Бу кызлар сизмәсен һич фикерәңне.

Егетләргә хәзерләп бар кирәген,
Иң чапкын атыңа — Шәбдизеңә мен.

Бу Шәбдизгә бүтән атлар җитәлмәс,
Димәк, кызлар итәгеңнән тоталмас.

Атыңны җил кебек җилдер юлыңда,
Ә мин кайтып җитәм синең соңыңда».

ШАВУРНЫҢ ХӨСРӘУ ЙӨЗЕГЕН ШИРИНГӘ БИРГӘНЕ

Биреп Хөсрәу йөзеген ул Ширингә:
«Моны күрсәт, — диде, — шул шаһ җирендә.

Әгәр юлда юлыксаң шаһзадәгә,
Йөзеңне ач, яшермә пәрделәргә.

Сине күргәч әсир филдәй тотылсын,
Күңелең билгесезлектән котылсын.

Уяу бул, тот мин әйткәнне уеңда,
Аны ялгыш узып китмә юлыңда.

Дагалары булыр атының алтын,
Ә өстендә асыл ташлы гүзәл тун.

Башыңда таж, кәмәрендә ләгыйль таш,
Яңаклары һәм иреннәр шуңа төстәш.

Юлыкмаса Мәдаинны²⁵ сорап бар,
Ашык, чаптыр атыңны, кызурак бар.

Сарае бар аның матур урында,
Күңел ачып, ял иткән җире шунда.

Кәнизәкләр саны йолдыздай анда,
Ләкин мохтаж сарае синдәй айга.

Барып җиткәч, шушы балдакны күрсәт,
Итәрләр шул вакыт керергә рөхсәт.

Кереп кирмәнгә көт шул шаһзадәңне,
Бөтен хезмәтчеләргә бир сәламне.

Утыр гамьсез, килер ул яшь егет — шаһ,
Вә шуннан соң булырсыз күккә патша.

Әгәр бер эш төшеп, юлым кичексә,
Сиңа хәвеф-хәтәр булмас ничек тә».

Шавур туктап шуның белән сүзеннән,
Кабул кылды аның сүзен Ширин дә.

Менә Өлкәр шикелле ай янында
Жыелдылар теге кызлар тагын да.

Ширин әйтте: «Шулай хәлләр, китәбез,
Бу жәйләүдән өйгә сәфәр итәбез».

Очар коштай очып бу пәризатлар
Жыелды тиз, көлеште, бар да шатлар.

Менеп атлар, тагып билләрдә — теркеш,²⁶
Барып та життеләр илләргә шул кич.

Йокы туйдырдылар, өйләрдә иркен.
Ләкин Ширин гаять борчылды шул көн.

Бәгъре янды, әверелде төтенгә,
Вә якты көн гүя әйләнде төнгә.

Кереп әйтте Мөһинбануга Ширин:
«Гафу ит, үтенәмен шуны синдин.

Фатыйха бир, чыгыйм ауга мин иртән,
Чөйим кош һәм жыйыйм салым киектән.

Миңа Шәбдиз тиеш әзер булырга,
Телим аны менеп сәйран кылырга».

Мөһинбану җавап бирде: «Күреклем,
Теләгәнеңне кыл инде, үз ирегең.

Ләкин, — диде, — хәвеф бар. Яхшы саклан,
Бу Шәбдиз бит гүя бер ач арыслан.

Кара бу ат белән эш иткәнәндә,
Вә сак бул менгәнәндә — төшкәнәндә.

Егет бул, тезгенеңне нык тотып бар,
Үзең курыкма, атны куркытып бар».

Әйтеп Мөһинбануга шунда рәхмәт,
Кереп ятты Ширин бүлмәгә. Кыз шат.

Сөөнечтән тәмам йөзде хыялда.
Ерак түгел кебек татлы көн алда.

Күңел кошы гыйшык дәртендә очты,
Хыялында Ширин Хөсрәүне кочты.

ШИРИННЕҢ МӨҢИНБАНУДАН КАЧЫП МӘДАИНГА БАРГАНЫ

Таң әтәче аваз салгач сәламләп,
Гашыйк йөзләрдән алланды галәм дә.

Ватып төннең биген, көн сандык ачты,
Алып алтын бөтен дөньяга чәчте.

Жыелды кызлары Ширин катында,
Аяүрә торалар хезмәтендә.

Ширин әйтте карап кызларга шунда,
(Бар иде бер ят аһәң тавышында):

«Ахирәткәйләрем, бармыйкмы тауга?
Чыгып карыйк, киек төшмәсме ауга».

Яраштыргач бөтен ау дирбиясен,
Дога кылды, хәтерләп тау иясен.

Егетләрчә киеп тун, бурка, кафтан,
Будылар билгә зәр, теркеш вә калчан.

Бөтен житмеш пәри бергә жыелды,
Ширин Шәбдизгә менде, башчы булды.

Чыгып ожмах багыннан, нәкъ хурилар,
Тамашалар кылып барды кызылар.

Һава тулды жофарның хуш исеннән,
Сахра тулды боларның көлешеннән.

Бераз баргач күрәп бер киң үзәнне,
Әкеренләп болар тартты йөгәнне.

Кеше күрмәс, еракбыз, дип, без илдин,
Бара башладылар кызлар бик иркен.

Менә шунда орып камчысын атка,
Кинәт Ширин чабып китте еракка.

Уйладылар чыгымлый Шәбдизе, дип,
Берәү дә әйтмәде: «Качты үзе», — дип.

Эзеннән чаптылар, эзе өзелде,
Ул арада көн узды, төн дә килде.

Юлыбыз булды, дип, бүген хәерсез,
Борылдылар болар нәүмизләнеп тиз.

Чигеп хәсрәт болар килделәр ай-вай,
Мөһинбануга әйттеләр: «Юк ул ай!»

Вә шаһ әйтте: «Кая ул, әйтегез тиз!»
«Алып качты, — диделәр, — аны Шәбдиз».

Ишеткәчтен Мөһинбану бу сүзне,
Каты кайгы кинәттән бәгърен өзде.

Тәхетеннән төшөп һушсыз утырды,
Чәченә көл сибеп,²⁷ жиргә баш орды.

Ятим калдым, дип, ул ачынды кат-кат,
«Һәлак булды микәнни?» дип кабатлап.

Ул иңрәде: «Куанычым, ни кылдың?
Ничек камчы орып, кайда егылдың?

Нигә булдың безгә шулай рәхимсез,
Уйладыңмы: ничек яшәр бу минсез.

Болан кебек качып, и син садә жан,
Сине тотты икән кайсы арыслан?

«Асылташым» дия идәм үзеңне,
Бу эшкәме сорадың Шәбдиземне?»

Шулай бер аһ-ваһ итте, бер моңайды,
Бу хәсрәттән тәмам хәлдән дә тайды.

Озын төн таңгача аһ-зарда булды,
Таң атты. Бер заман ил халкы белде.

Жыелдылар шәһәрнең капусында,
Ширин кайгыга салды барчасын да.

Риза булды халык бер карт сүзеннән:
«Кирәк чапкын жибәрергә эзеннән.

Ничек булыр, и шаһ, эзләргә китсәк?»
Ләкин Мөһинбану итмәде рәхсәт.

«Төшем белдерде бу бәла турында,
Имеш, ау шоңкарым очты кулымнан.

Шул әхвәлдә калып мин кайгы-моңга
Бераз торгач, тагын ул кунды кулга.

Шушындый гажәп хәл керде төшкә,
Бу төшне мин юрыймын ошбу эшкә.

Әгәр чабып эзеннән эзләсәк без,
Шигем бар, тоттырырмы безгә Шәбдиз.

Очар кошны жәяүлеләр тотармы?
Бәла килгәч, тыю ярдәм итәрме?

Күгәрченне ерак куйсаң да илтеп,
Очып кайта барыбер, туган ил дип.

Сабырдан үзгә юк бу эшкә дәрман,
Бүтән башка чара белми сабыр жан.

Көям андин аерылганлыгымнан
Һәм ул кайда икән, хәбәр юк аннан.

Әгәр тапсам югалткан гәүһәрәмнә,
Онытмам бик озак бу хәлләрәмне.

Бу качкан мал тагын да керсә кулга
Сөенчегә түгел жәл ханлыгым да!»

Моны тыңлап жәмәгать калдылар таң,
Сүзе үтте, бозылмады бу фәрман.

Дәвам киләсе санда.

ИСКӘРМӘЛӘР ҺӘМ АңЛАТМАЛАР

1. *Шәбдиз* — Хөсрәүнең легендар аты.
2. *Зөһрә* — Зөһрә исемле бер фәрештәнең чәнче (музыкант) кыяфәтендә кешеләрне аздыру өчен жиргә төшүе турындагы риваятькә ишарә булса кирәк.
3. *Икәлим* — жиде климатик поясның берсе. Борынгы Иранда жир шары жиде өлкә — Иран, Туран, Һиндстан, Юнан, Кытай, Африка һәм Европадан тора дип каралган.
4. *Күһистан* — Кавказ төбәге.
5. *Чәкән уйнау* — атка атланып туп тибү. Урта гасырларда фарсы һәм төркиләрнең иң яраткан уеннарыннан берсе.
6. *Бәдәхшан* — Иранның якут табыла торган жире.
7. *Хирка* — дәрвишләрнең плащ та, жәймә дә булып хезмәт итә торган киёмнәре.
8. *Ирәм багы* — оҗмах бакчаларының берсе.

9. Гайса пәйгамбер һәм аның анасы Мәрьям сулышлары белән үлекләргә терелтүләренә ишарә.

10. *Чыйн-вә-Мачыйн* — Кытай империясе.

11. *Һомай* — бәхет кошы.

12. *Динар* — алтын акча.

13. Бер агач жир — 6—7 километр ара.

14. Монда йолдызлар нәрт уенындагы Эбанус (кара таш) тактадагы күп-санлы тишек-оялар белән тинләштерелә.

15. *Мөштәри* — Юпитер.

16. *Папас* — Әрмән яисә грек монахы.

17. *Сакый* — исерткеч эчемлек өләшүче, сыйчы.

18. *Өлкәр* — бик якын бергә торган жиде йолдыз.

19. *Әлиф, лям* — гарәпчә хәреф исемнәре.

20. *Маг* — борынгы Ирандагы күрәзәче, дәрвиш.

21. *Томар* — таякка уралып, махсус җиз савытка салынып йөртелә торган язулы кәгазь.

22. *Рөстәм* — Иран халыклары эпосындагы баһадир.

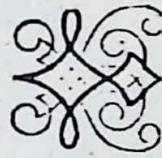
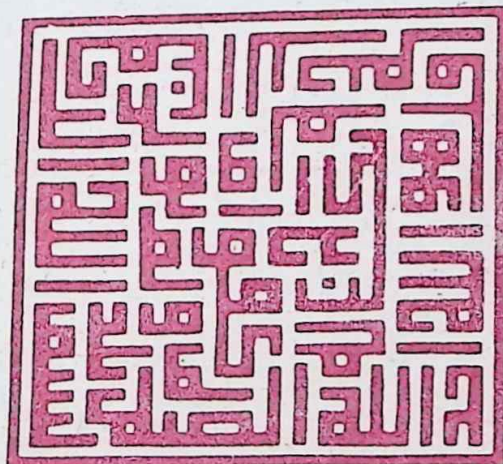
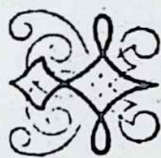
23. *Жәмшид* — Иран халыкларының легендар патшасы.

24. *Тур* — ау кошын кундырып тота торган агач.

25. *Мәдаин* — Мидея, Төньяк Ирандагы төбәк.

26. *Теркеш* — ук савыты.

27. Борынгы чорда олы кайгы килгәндә чәчкә көл сибү йоласы булган. Монда шуңа ишарә.

Г. Исхакый турында туган илендә яшәгән-дә һәм чит илгә эмиграциягә киткәч тә матбугатта күп язылган. Аның әдәби эшчәнлегенә кагылышлы беренче мәгълүматлар «Кәләпүшче кыз» повесте басылып чыккач, «Тәржеман» (Бакчасарай) газетасында 1900 елдан күренә башлый. Матбугатта төрле телләрдә тормыш юлы һәм ижатына тулаем күз салу 1905 елдан соңгы чорларга карый. Шундыйлардан бу санда Г. Исхакыйның замандашлары, каләмдәшләреннән Йосыф Акчура, Сәгыйть Рәмиев, Габдрахман Хөсәенов һәм Шакир Мөхәмәдъяров язмаларын тәкъдим итәбез. Аларда язучының 1913 елда сөргеннән котылганчыга кадәр тормыш юлы, әдәби эшчәнлеге, милли, сәяси көрәшләргә ничек кереп килүе ачык чагылган.

РЕДАКЦИЯ.

ГАЯЗ ӘФӘНДЕ

Гаяз илә иң әүвәл Парижда таныштым: мәктәп аркадашы Садрыйда (С. Максудида) аның портреты һәм «Кәләпүшче кыз»ы бар иде. Татар әдәбиятыннан иң күп тәэсир берлән укыган китабым — «Кәләпүшче кыз» булды. Мәмләкәттән ерак идем. Ул заман зиһенемнә Казанның карлы, тавышсыз, жансыз көннәре, кыска буйлы татарларның йомшак киез итекләре илә Плэтән урамында сак кына йөрүләре, мәчет манараларынан бер дә еракларга сузыла алмаенча эре-эре яуган кар кисәкләре арасында югалган азан тавышлары, хөләсән (жыеп әйткәндә), татарлар Казанны тутыра иде. «Кәләпүшче кыз»ны укыр көн шул Казанда гомер иттем һәм милләтемә чыккан иң тәһликәле (һәлакәтле), иң агулы бер чобанның сызлавын үз рухымда хис кыларак гомер иттем. Хикәянең икенче басылуында гыйлавә (кушымта) ителгән хатны укыганда чыдый алмадым, «Корнея Латән» мөсафирханәләреннән беренеч хәжрә — караңгы, фәкыйрь бер бүлмәсендә япа-ялгыз, мескин татар кызының сөкүте (өнсез калуы), фәлякәте (афәте), атасының тәэсири шәфкате өчен озын-озын егъладым.

Ул заманнан игътибаран фикеремдә тәмамән урнашкан иде: милләттәшләрем арасында ике чын әдип житешә, берсе — хәссас (сизгер), атәшле (ялкынлы) милләтпәрвар, идеалист вә романтик Гаяз, икенчесе — гасабый (көчле) тешләүчән, милләтне чеметеп сөя торган рационалист* вә реалист Фатих (Ф. Кәrimi).

Гаязның рәсеме уемны куәтләндерә иде. (Учительская) школадан чыккач та алдырылган бу тасвирда — хыялга, күккә таба карый торган утлы рухлы мөтәәссир (тәәсирләнүчән) ике матур кара күз, көләргә дә, еларга да хәзер тетрәк иреннәр, гайрәтлелекне, тырышлыкны, хәтта берәз да гыйнадчылыкны (үзсүзлелекне) күрсәтә торган монтазам (тәртипле) таррак маңлай...

«Кәләпүшче кыз» шагыйранә — шагыйренә дим, чөнки әдәбиятның ул кадәр хис вә тәәсир илә язылып, укучыларына да ул хис вә тәәсирне бирә алган нәүгына (төрәнә), мәнзум (шигъри) булсын-булмасын, шигырь (дип) әйтелә,—

* Бу тәдбирләрем (сүзләрем) бәгъзе кемсәләргә бәлки тәмам аңлашылып житми торгандыр. Лотфән лөгәтьләргә (ярдәмче сүзлекләргә) мөрәжәгать итсеннәр. Әледә бу кәлимәләренң төрекчә һәм татарчалары булмаганга, тәржемәсеннән ваз кичтем.

шушы гаиби (күрмәстән), ерактан танышлык илә бер нәүгъ (төр) мәхәббәт вә хөрмәт хасил итмешдем.

Садрый илә белешлегемез арткач, Гаязның хосусый хатларыны да күрә башладым. Бу хатлар хис, фикер, гая хыялый (идеал) илә тулып таша иде. Гаяз үзен онытып, үз халкыны, милләтне сәгадәткә (бәхеткә), истирахәткә (рәхәткә) житештерер өчен эзләнә, һәр якка йөгәрә, күкләргә кадәр юкселергә (күтәрелергә) тели иде. Ләкин, ah! Инсан бу түбән, алчәк (әшәке) кара жиргә, тупракка бәйләнгән, аны бер агырлык даим (һәрчак) түбәнгә тарта, балчыктан мәхлук (яратылган) адәм оча алмый. Рухани, сәмави (күкнеке) булган зәка (зирәклеке) исә иясене, билгакес (киресенчә), югарыга тарта... Менә табыйган галим яратылган зәһиләрнең (яхшыларның), әдкиянең (зирәкләрнең), билхас-са (аеруча) шагыйрь вә артистларның бәхетсезлеге бу ике мәгъкус (каршы) куәт тәэсирендә изеләләр! Гаяз да юкселергә теләгән саен канаты сына, мөтә-эссир, кайгылы, хәтта өмидсез жиргә егыла, ачы, ачыглы зарлана иде, бөтен хатлары хыял илә хакыйкәтнең эзәли (күптәнге), әбәди (мәңгелек) сугыш-ның шагыйрь өстендәге әсәреннән (эзеннән, тәэсиреннән) гыйбарәт иде.

Гаяз илә шәхсән танышмак өченче ел Казанда Пассаж отелендә мөяссәр (насып) булды. Элек сөйләшүдә үк китап, хат вә тасвирыннан (рәсеменнән) хасил иткәнем фикернең тугрылыгына канигъ булдым: Гаязны саф, ару, сәгадәте бәшәр (кешелек бәхете) өчен — ул заман бәшәр Гаяз өчен билхассе (аеруча) татарлар иде — үзене даим фидайә (аямаска) хәзер, фәүкылгадә (гадәттән тыш) яхшы холыклы бер идеалист, бер шагыйрь таптым.

Гаяз мин белгәннән бирле укуда, үгрәнүдә бахсус (махсус) һәмженесинә (милләттәшләренә) вәсаите сәгадәт (бәхет чаралары) эзләүдә дәвам итә, һәр якка баш бирә иде. Бер заманнар аңа милләтендәге идеал вә әхлак сәгадәт өчен житәрлек күренсә дә, эзләве, уйлавы арткач, аның житмәссезлегенә кайл (инанган) булды. Рус әдәбасына, хөкемасыга (философларына) чумды, бер заманнар Толстой гәме (халыкчан) саф вә инжили хыял әхлакысы илә (дини идеал әхлагы белән) Гаязны тәсхир әйләсә (сихерләсә) дә, бу мәзһәбнең татбикәтендәге (өйрәтүендәге) имкянсызлык мистизмага (мистицизмга) бик артык бирелүе анардан да тиз сугутты.

Соңгы көннәрдә Русия канежләре (яшьләре) арасында хыялый жинеллек илә таралган яңа бер гая (идея) әхлакый, куәтле мантийкый, бөтен инсанияткә сәянә сәгадәт тамә вә гад (кешелеккә төгәл бәхет сарае вәгъдә) итүе, залимнәрне бик каты чыбыркылавы илә, Гаязның даим гадәләт (гаделлек) вә сәгадәт аркасында йөгәрмәктә армый торган хәссас (сизгер) рухыны тиз кулына алды. Ул инде ялгыз инсаниятнең бер кисәгенә, үзе илә гайн (шул ук) каннан, гайн диннән булган бер кыйсменә генә түгел, бөтен мәзлүм (бичара), мәкһүр (жәберләнгән), сәфил (түбән), сәргардән (интеккән), ач-ялангач әксариятенә (күпчелеккә) хезмәт итәчәк булды.

Инде аның нәзарында (карашында) бәхетсез инсаннар көтүе — залим вә мәзлүм, мөсфир (әрәм-шәрәм итүче) вә ач гонваннары (титуллары) илә икегә генә бүленә иде, башка тәкъсимат (бүленү) бу зур фажигъ, мөәссир (тәэсирле) бүленү янында әһәмиятсез калган иде.

Инсаннарга әүвәлән (башта) ниһаятсез (чиксез) мәхәббәтене, тырышуыны, фидакарьлегенә даимән тәкъдир итмәклә бәрабәр, бу ноктада, бу фикердә инде Гаяздан аерыла идем. Бәлки рухымның ул кадәр гали (олы) булмавыннан, бәлки варәсәт (нәсәл) тәэсире илә, бәлки гыйлемемдәге кимчелектән, һәр нә исә, мөхәррире гажиз (бичара авторыгыз) һәр фәрднең (берәүнең) бу көндә мансуб булганы (билгеле бер) милләтенә хезмәт итүе һәр шәйдән икъдам (алда) булучылыгы зәһебеннән (дип ышанудан) уза алмадым, Гаяз тагы да еракларга, бәлки тагы да юксәкләргә (биеклекләргә) китте...

Бу ихтилаф фикер (фикер аерымлыгы) иң шитдәтле уларақ (куркыныч дәрәжәдә) Русия мөселманнары иттифакының өченче жыенында вә аннан соңрак гәзитә мәнәкъәкадәтендә (тәнкыйтендә) күренде. Гаязга әүвәлдән бирле мәүжүд (булган) житди хөрмәт вә мәхәббәтеме, хәтта голувиат (югары фикерләр) хисенә каршы булган тәхәйеремне (соклануымны) жинеп, игътикадымча

(ышануымча), файдалы милли ноктаи нэзарны мөдәфәгага (якларга) мәжбүр булдым.

Ул да, унлар да янә фикер, идеал угрында (тугрысында), гаят шитдәтлә (куркыныч илә), бәлки берәз да атыграк шитдәтлә миллитпәрварларга тәгар-рыз иттеләр (каршы чыктылар). Ләкин ике яклы (икебез дә) белә идек ки, бөтен бу партия сәясәт мөназәгаләрендә (ызгышларында) шәхси, мөгайян (билгеле) бер кешедән бигрәк, бер фикернең мөжәссемедер (гәүдәләнешедер). Бинаән галәйһи (шуңа) бу мөназәгате сәсия (сәси ызгышу) шәхси мөнәсәбәткә тәэсир итмәячәкде...

Бөтен авазән (басылган) мәкаләләргә — «Акчура малае бичура»ларга, «Яшел тартышу»ның унөч төрле тәфсирләренә рәгъман (ачуланып) Гаязга булган хөрмәт вә мәхәббәтем бер дә кимемәде, ул кәнежләр (яшьләр) эчендә фәкәть идеал өчен тартыша торган иң саф бер фидакарь иде. «Таң йолдызы»ның әйткәне кеби: «Гаяз ике ел буена һичбер жылы урын күрмичә, ике ел буена үзенең чын исеме белән хитаб кылган бер тавышыны ишетә алмыйча, шәһәрдән шәһәргә, авылдан авылга йөрәп, халыкның дөньяда рәхәт яшәве, халыкның эшләгән эшенең барының да халыкның үзе өчен булуы, эшлим дигән кешегә эшнең табылуы, эшләп, дөньяда иркен торыуы өчен хезмәт итеп йөргән, татарларның күзләрен ачкан, фикерләрен киңәйткән, бик күп әдәби әсәрләре илән татарларның йөзен агарткан, татарларны дөньядагы халык арасына кәргезгән мәшһүр әдип, мөхәррир Гаяз әфәнде Исхаков җәнабләре дә, беренче мәртәбә уларак, халык корбаны улды».

Чын, «Таң йолдызы»ның хакы бар: шитдәт, тәзийкә (жәбер, кысу), кысанчылык әфкярны (фикерне) куәтләндерә генә. Бөтен тарих, тарихы әфкяр буны исбат кыла: христианлыкның иң күп интишарына (таралуына) шәһидләре (корбаннары) хезмәт итте! Гаязның тәүкыйфе (кулга алынуы) хөкүмәтнең максудына бер дә хезмәт итәчәк түгел, билгакес (киресенчә), аның фикеренең тагы да артык җәелүенә ярдәм кылачак. Ләкин, әллә кайсы мәшһүр бер хәкимнең әйткәне шикелле, кешеләрне идарә итүчеләр даимән тәҗрибәнең гаксына (киресенә) хәрәкәт итә торган мәхлуклардыр. Бу җәһәтле Гаяз тәүкыйф вә хибес ителүеннән (төрмәгә ябылуыннан) бәлки мөтәәссир дә түгелдер. Алай булса да дусларының, хезмәткәрләренең, галәл гомум (гомумән) миллиттәшләренең вазифасы аның хөрмәтсез көннәренә иркенләтмәктер.

Бу мәкалә Гаяз әфәнденең котылуыннан әүвәл язылмышда, төзелдекдән соң, котылу хәбәрене ишетеп шат булдык

Й. АКЧУРА угълы.
«Казан мөхбире», 1906, 5 ноябрь,
179 сан.
Тестны МӘСГУТ ГАЙНЕТДИНОВ
әзерләде.

МӨХӘММӘТГАЯЗ ӘФӘНДЕ

Татарларның тупас телләренә матурлатып, аны үзенең кыйммәтле әсәрләре белән зиннәтләгән Гаяз әфәнде Исхаков җәнабләре 1878 нче елның 10 нчы февралендә Яуширма авылында дөньяга килгән үзенә башка куәле (куәтле) бер мөхәррир улып, атасы Чистай тарафларында гыйләме белән шөһрәт тапкан Гыйлаж хәзрәт вә анасы шул ук тарафның иң зур нәселе булган мулла Морад баба угылларыннан Мөслим Вәли хәзрәт кызы Камәриядер.

Гыйлаж хәзрәтнең башка балалары туганы бер үлә барып, бер Гаяз әфәнде генә исән торганга, үзе дә ата-анага тәрбия вакытында бердәнбер генә бала булып, ата-анасы аны бик кадерләп кенә үстермешләрдер.

Гаяз әфәнде бик яшылы үк үзе кебек балалар арасыннан үзенең яхшылыгы, үткенлеге, тугрылыгы белән бик күп аерыла торган һәм дүрт-биш яшендә вакытында ук атасыннан ишеткән пәйгамбәрләр тарихын сөйләп, карчыкларыны егълата торган булган.

Биш яшендә Гаяз әфәнде укырга тотынып, иң әүвәл үзенең анасының анасы Мәхфүзә остазбикәдән ул заманда «Әлифба» йә «Иман шарты» дип йөртелә торган китаптан сабак башлап, шул елны Гаяз әфәнде ижеклә, сүрәләр укып, төрки танып, гарәп китапларыннан ул вакыттагы бик мәгъруф (билгеле булган) «Кырык хәдис»кә җиткән.

Шуннан соң дүрт-биш ел атасыннан гарәп, фарсы китапларын укып, унынчы яшендә сарыфка (морфологиягә) төшөп, иң иске ысул берлә сарыфны һәм нәхүдән (синтаксистан) «Кавагыйд әл-игъраб» («Сүзләренең төрләнү кагыйдәләре») белән «Гавамил»не («Сүз төрләнеше»н) дә күргәч, уника яшендә вакытта 1890 нчы елда Чистай мәдрәсәсенә кереп «нәхүхан» булган. («Нәхүхан» дип мантийкка төшмәс борын нәхү укып йөргән шәкертләргә әйтәләр.) Бу вакытларда Чистай мәдрәсәсендә шәкертләре арасында үзенчә бер революция булганга, бу революция уника яшәрлек бала Гаяз әфәндегә дә тәэсир иткән. Шуннысы шаян дикъкатдер (игътибарга лаектыр)ки, уника яшәрлек бала Гаяз әфәнде ул вакытта да мәдрәсәнең низаматенә (тәртибенә) разый булмаган суллар тарафында булган.

Гаяз әфәнде шәкертләре арасында иң әхлаклыларыннан вә шәрикләре (иптәшләре) арасында иң зиһенлеләреннән буса да, шәкертләргә гомерләренә иң күбесе мәдрәсә тартышуларына китү сәбәпле, мәдрәсәдә уку бик начарланганга, Гаяз әфәнде Чистай мәдрәсәсендә өч ел торында артык файда итә алмаган.

1893 нче елны Чистайның Закир хәзрәтнең вафатыны бәһанә итеп (сылтау итеп), хәйлә ясап, Гаяз әфәнде «шәмсияхан» (Шәмсия» дигән гарәп грамматикасын укучы) булып Казанга Күл буе мәдрәсәсенә килгән һәм дә һади әфәнде Максудовтан укый башлаган. Әгәр Закир хәзрәт үлмәсә, Гаяз әфәнденең атасы «хәзрәт фатихасы», дип Чистайдан җибәрмәячәк икән.

Гаяз әфәнде укырга бик дәртләнеп килгәнгә, бик тырышып укый башлап, үзенең гайрәте, иҗтиһады берлә иптәшләренә исләрен китәрә торган вә һич көнне калдырмыйча, дәресләрен бик күп итеп ала барса да, һәмишә (һәркайчан) арымыйча, көн саен хәлфәсен «дәресне күбрәк бир» дип йөдәтә торган булган.

Ул вакытларда Күл буе мәдрәсәсендә «жәдитне өркү» дигән кабахәт бер гадәт була иде. Шәкертләре яңа шәкертне поднослар кагып, кәвешләре, утын агачлары белән бәрәп, кыйнап, сугып жәберлиләр иде. Мәдрәсәнең мөдәррисе (мәдрәсәдә өлкән укытучы) Галләм хәзрәт идарә-фәлән дигән нәрсәне белми торган кеше булганга, шәкертләргә бу золымнарыннан, бу жәберләреннән һичбер төрле котылу мөмкин түгел иде.

Шул вакытларда мәдрәсәдә залимнәр бик куәтле булганда, Гаяз әфәндене дә бик каты жәберләгәннәр. Залимнәргә бу золымнары, бу жәберләре Гаяз әфәнденең күңелендә бик ямьсез жәрәхәтләр калдырганга, Гаяз әфәнде әле дә бу хәлләргә онытмыйча, татар мәдрәсәсендәгә тормышлар мөзакәрә кыйлынганда (фикер алышканда) бик ачынып-ачынып сөйләштергәли.

Озак та үтмичә Гаяз әфәнде мәдрәсәнең иң укучы, иң моназир (бәхәсләшүче) шәкертә булып, үзенең игътибары арта башлагач ук мәдрәсәнең дахили (эчке) эшләренә катыша башлаган, шәкертләргә күңелләрендә бетмәслек жәрәхәтләр калдырып, аларны чыдар хәлдән чыгарганчы этли, жәберли торган залимнәр белән тартыша башлаган вә ахырдә үзен генә жәберләтмәүдән дә үтеп, һәр мәзлумны (кыерсытылганны) да химая кыла (якый) башлаган.

Мәдрәсәгә килүенең өченче елында Гаяз әфәнде шул мәдрәсәнең диктаторы да булып, дәрес укымыйча гел эчеп кенә йөрүче шәкертләргә бер дә яратмаганга, «тибү»не үзенә мәсләк итеп тоткан бәгъзе бер «мәхдүм хәзрәт»ләргә (мулла малайларын) мәдрәсәгә кергезмичә тышта кундыргалаганы өчен, хәзрәтләргә кырын күзләре астына да төшкәлгән.

Бу вакытларда моназарэт (бәхәсләшү) бик модада булганга, Гаяз әфәнде Казанның бөтен мәдрәсәләрендә моназарә кылышып йөри башлаган һәм тиз заманда моназарэт галәмендә шөһрәт тоткан. Начаррак мәдрәсәләрдә моназарә өчен аны кергезми дә башлаганнар.

Бу вакытларда Казанда ысулы жәдидә, ысулы кадимә тавышлары да чыгып, Галләм хәзрәт мәдрәсәсе иң иске мәдрәсәләрдән була торып, шул мәдрәсәнең шәкерте Гаяз әфәнде ысулы жәдидә тарафдары булган. Мәдрәсәдәге бетмәгән-төгәнмәгән моназарәләрдә Гаяз әфәнде искеләр берләң кычкырышып, үз тарафына шактый гына иш жыйган. Шул вакытларда Гаяз әфәнде «Тәржемә» гәзитәсе укый башлаган. Аның соңында акыртынлап төрек гәзитәләре, төрек әдәбиятлары укый башлап, 1897 нче елны үзенә хәлфәсе һади әфәнде Печән базары мәхәлләсенә мөдәррис булып күчкәнгә, Гаяз әфәнде дә зур шәкерт булып Печән базарына күчкән. Анда мәдрәсәнең хәлфәсе һәм зур моңазыры булып, шул мәдрәсәнең алга баруына бик зур хезмәт иткән. Бу елны Гаяз әфәнде иске мантыйклардан туеп, яңа фәннәргә бик ихлас куйганга, ләкин яңа фәннәрдән күзгә алырлык бер китап та булмагач, Гаяз әфәнде тагы чынлабрак төрек әдәбиятлары укырга тотынган. Казанда булырга мөмкин булган төрек китапларының бик күбесен укыган. Ләкин төрекләренә төпсез әдәбиятлары Гаяз әфәндегә канәгать итәрлек бер мәгълүмат та бирә алмаенча, аңарда хиссият кенә артырган.

Гаяз әфәнде фән белер өчен русча белү кирәк икәнә бик ышанып, русча укырга карар биргән. Русча укыр өчен ул вакытларда Татарский учительский школа гына булганга, Гаяз әфәнде шушы школага кермәкче булган. Ләкин язга таба бик каты тиф белән авырганга, үзенә сәламәтлеген төзәтер өчен кымызга китәргә мәжбүр булган. Кымыздан, татар гадәтенчә, соңгарып кына кайтканга, Гаяз әфәнде школага алмаганнар. Шулай булса да, Гаяз әфәнде мәдрәсәдән чыгып, хосусый учительдән русча укырга тотынган.

Шул көннән башлап Гаяз әфәнденең тормышы бөтенләй башкара, ул бу көнгә кадәр белмәгән дә, күрмәгән дә рус галәменә атыла. Ул фәкыйрь бер шәкерт шул вакыттагы фанатизмга каршы сугыш ача...

Гаяз әфәнде, бер яктан — укырга, бер яктан — укытырга вә, бер яктан, акча табарга, дип Яңа бистәдә мөгаллим була. Шул вакытта Гаяз әфәнденең Габдулла хәзрәттә торганда язган «Тәгалләмдә сәгадәт» исемле әсәре мәйданга чыга — китап галәмендә һичбер тәәсирсез-нисез югала.

Яңа бистәдә Гаяз әфәнде, бөтен Казанда беренче мәртәбә уларак, ысулы саутия (укырга-язарга өйрәтүдә аваз методы) кергезә. Үзенә иҗтиһады, иптәше Хөсәен әфәнденең гайрәте сәясендә мәктәп бик тиз тәрәккый итеп, барлык кешене хәйрәткә (гаҗәпкә) калдыра. Монда Гаяз әфәнде үзенә «Кәләпүшче кыз» исемле әсәрен яза башлый һәм шул елны ук (ул) жәй көне басылып та чыга. Һәм «Кәләпүшче кыз» китап базарында бик зур роль уйнап, мөхәррире Гаяз әфәндегә «татар әдиге» исемен алып бирә вә «мөхәррир» таҗыны кигезә. Шул елны Гаяз әфәнде «Бай углы» исемле әсәрен яза, ләкин ул вакытта андый китапларны бастырырга һәвәсле кеше булмаганга, 1903 нче елга кадәр басылмый кала. Шул ук елны Гаяз әфәнде «Гаҗәп бер вакыйга» исемле берләң төрекчәдән тәрҗемә кылып, үзеннән төзәтеп, тагы бер хикәя яза да, ләкин ул хикәя әйләнәп кайтмыйча цензурда югала.

1898 нче елны Гаяз әфәнде мәзкүр (югарыда әйтелгән) Татарский учительский школага кергән, ләкин мөгаллимлеген ташламыйча, Яңа бистәдә мөгаллимлектә дә дәвам иткән.

Гаяз әфәндегә үзе укыр өчен шәкертләр укытырга тиеш булганга вә шәкертләр укытыр өчен сарыф кылган вакыты бик күп булса да, алган вазифасы ашарга да җитмәгәнгә, бу ел Гаяз әфәнде өчен бик авыр булган. Шунның өстенә аны тагы язга таба мөгаллимлектән дә чыгарганнар.

Гаяз әфәнде үзе тырышып мәйданга китергән вә никадәр гайрәтен сарыф кылган мәктәбеннән һәм сөекле шәкертләреннән аерылырга мәжбүр булган. Ләкин Гаяз әфәнде балаларның күңелендә гомергә бетмәслек бер мәхәббәт кал-

дырган. Шәкертләр Гаяз әфәндедән күз яшьләре белән егълый-егълый аеры-лышып калганнар.

Моннан соң Гаяз әфәнде вакытларыны ачлы-туклы көенчә генә үткәреп, беренче сыйныфтан күчкән. Шул мәшәкәтьләргә Гаяз әфәнденең нервысы чыдый алмыйча авырый башлаган.

Икенче елны Гаяз әфәнде, аталарыннан качып килеп, тагы укырга тотынган. Йокысызлык авыруы пәйда булып, тагы авырый башлаган. Ул елның кышын бик көчкә генә үткәреп, жәен кымызга киткән. Шул вакытларда Пушкин әсәрләреннән «Капитан кызы» исемле бер әсәрен тәржемә иткән.

Өченче елны Гаяз әфәнденең сәламәтлеге шактый гына төзәлгән. Бу елны Гаяз әфәнде школаның пансионында торган. Бу елны Гаяз әфәнде үзенең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» исемле әсәрен яза башлый, «Ике гыйшык» исемле әсәрен язып бетерә, «Өч хатын берләң тормыш» исемле әсәре басылып чыга.

Дүртенче класста вакытта Гаяз әфәнде, башка кешеләр берләң бергә, шәкертләрдән мөрәккәб (жыелган) «Шәкертлек» исемендә бер жәмгыять ясыйлар. Шул елларда әллә никадәр тавышларга сәбәп булган «Тәрәкыйй» гәзитәләрен шул жәмгыять чыгара.

Мөфтинә урыныннан төшерү «Шәкертлек»нең беренче эше булганга, «Шәкертлек» Русиянең бөтен тарафына мөфти төшерү хакында хатлар таратып, йоклаган татарларны уятты. Шул елны Гаяз әфәнде Гогольнең әсәрләреннән «Борыңгы алпавытлар» дигән бер хикәясен тәржемә кылган. «Әлгасрел-жәдит» журналында басылды. Шул ук елны Гаяз әфәнде үзенең «Теләнче кызы» исемле әсәрен яза башлаган.

1902 нче елны Гаяз әфәнде школаны бетереп, жәй көне үзенең «Очрашу» исемле әсәрен язып бетереп, көз көне Оренбургка, безнең мәдрәсәмез — «Мәдрәсәи Хөсәения»гә мөгаллим булып килде. Гаяз әфәнде безнең мәдрәсәгә килгәч тә мәдрәсәмезнең һәр тарафтан начарлыгын күреп гажәпкә калды.

Безнеңчә, мәдрәсәмезнең һичбер житешмәгән жире юк иде: дәресләремез һәркаясы расписаниегә язылып; стенага эленеп куелган, шәкертләр хәлфәләр сүзеннән чыкмаска, мәсҗедкә бар кешедән элек кереп, бар кешедән соң чыгарга, дип язылган низамнамә (кагыйдәләр) путаллы рамкалар белән рамкаланып, классларымызга асылган, шәкертләр дәрес китапларыннан башка китапка күз салмаска, атнакич өйләренә кайтканда кулларына бирелә торган рөхсәт кәгазеннән башка кәгазь кулларына тотмаска, дип өсләремездән наыйрлар (күзәтчеләр) куелган һәм шәкертләр мәдрәсә ишек алдыннан башка һичкайда аяк атламасын өчен капкаларымыз даимән (һәркайчан) йозакланган иде. Шушы кадәр монтазам (тәртипле) бер мәдрәсәмезне яратмыйча гажәпкә калган Гаяз әфәндегә без дә гажәпкә калдык.

Без Гаяз әфәнде килгәнчегә хәтле эчемездә булган хакыйкәтне күңелемездә яшереп, ул хакыйкәтнең хилафын (киресен) күргәзеп, хәлфәләремезгә ярап, сөекле булып йөри идек. Гаяз әфәндегә ярамадык. Гаяз әфәнде бездән хакыйкәтне хакыйкәт көенә сорый башлады.

Без, Гаяз әфәнде килгәнчегә хәтле, күңелемездән бернәрсәгә ышанмасак та, хәлфәләремезнең хәтере өчен «әйе, тәкъсир, шулай» дип йөрүемез белән алардан рәхмәтләр ала идек. Гаяз әфәндедән ала алмадык. Ул эшемез өчен Гаяз әфәнде бездән көлә генә башлады.

Шуннан соң без дә: «Юк, болай булмый икән. Бу хәлфә, безнең башка хәлфәләремез шикелле — үзләре хакыйкәтне үгрәтсәләр дә, хилафы белән эшкыйлырга кушмый икән, бу хәлфә хакыйкәтне хакыйкәт көенә сорый икән», — дип белеп алып, Гаяз әфәнде белән ачыктан-ачык хакыйкәтне генә сөйләшә башладык, бер-берләремезне аңлаштык вә чын күңелдән Гаяз әфәндегә ихлас куйдык.

Теше-тырнагы белән тотынып, Гаяз әфәнде мәдрәсәмезне ислахка (үзгәртәргә) кереште: иң әүвәл мәдрәсәмезнең көтепханәсеннән тотынды. Шкаф-шкаф тулып яткан «китап»ларны идәнгә актарып ташлады да, араларыннан китап эзли башлады. «Хөснелмәшариб» («Күркәм холыклар»), «Атали галәл изһар» («Ачык аңлатуга кереш»), «Тәжвид Карабаш» («Коръәнне дәрес уку кагыйдәләре»), «Әбнаи бәни бәшәр» («Адам балалары») китапларыннан башка

бер китап та таба алмагач: «Ни укыйсыз сез?» — диде. «Ә?» дидек тә, башка сүз әйтә алмадык. «Әй, мескеннәр, кашки (әгәр) татар булып тумаган булсаңызчы!» — диде дә, ул да башка сүз әйтә алмады. Тик шул «китап»ларны рәте-рәте белән нумерладык та, яңадан шкапка салып бикләп, ачкычын Гаяз әфәнде хәзрәткәме, әллә кемгә бирде дә куйды.

Шуннан соң Гаяз әфәнде мәдрәсәмезнең ашханәләренә, уйкуханәләренә (йокы бүлмәләренә) тотынды. Аларга тотынгач ук, инде мәдрәсәмезне бөтенләй бикләп, ачкычын бер кеше кулына бирә дә куямы дисәк, хәлфәләр, мөдәрисләр Гаяз әфәндегә ул кадәр үк ирек бирмәделәр, тик үзләре генә уйкуханәләренә тәрәзәләренә азрак форточкалар ясап, ашханәләрдә поварга итне азрак салкын суда тотынкырап, исен вә күгәргәнән бетеребрәк пешерергә куштылар.

Шуннан соң Гаяз әфәнде шәкертләргә укытырга башлап, әллә никадәр яңа фәннәр, әллә никадәр яңа китаплар укытты. Атнакич саен әдәбият ахшамнары ясап, мәдрәсәгә әллә никадәр рух кәргезде. Шәкертләрдә кешелек хисен уяндырды, барысының да мәхәббәтен үзенә жәлеп итте.

Шәкертләргә Гаяз әфәнде бик яратканыннан куркып, хәлфәләр Гаяз әфәндегә алдагы елга мәдрәсәгә китерттермәскә уйлый башладылар һәм төрлетөрле хәйләләр белән Гаяз әфәндегә киләсе елга килмәскә ясадылар. Май житте. Шәкертләргә имтиханы бетте. Гаяз әфәнде дә безнең мәдрәсәдән китте. Шушы елны Гаяз әфәнде үзенең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» исемле әсәрен язып бетергән иде.

1903 нче елны Гаяз әфәнде бездә булмады. Шәкертләргә күңелләре Гаяз әфәндегә эзлеләр, хәлфәләр Гаяз әфәндегә үзләре китерттермәсәләр дә, алар да юксынып-юксынып куялар, аның матур-матур остроумиеләре белән искә төшереп, сагынып-сагынып сөйлеләр иде.

Бер заман хәлфәләр үз хәлләреннән зарланып: «Рус халкының учительләре, ичмаса, картайгач пенсия алабыз, дип күңелләрен юаталар, без картайгач нишләребез икән», — дип сөйләшәләр икән. Гаяз әфәнде: «Нигә? Без дә, табигый, татар мөгаллимнәре татар мөдәрисләре ала килгән пенсияне алачакбыз! Агарган сач белән бөкрәйгән жылкәне кайда китәр дип уйлыйсыз!» — дигән. Хәлфәләр рәхәтләнешеп бер көлешкәннәр. Гаяз әфәндегә шуның кеби остроумиеләре, мәжлесенә хушлыгы, сүзгә осталыгы белән хәлфәләр дә аны бик еш-еш искә төшерәләр вә шәкертләр дә, аның чын хәлфәлегә белән аңарга мәхәббәт утырып калып, дәрәс сәгатьләре саен аны сагыналар иде.

1903 нче елны Гаяз әфәнде Казанга китеп, университетка хәзерләнергә тотынды. Ләкин аталары-аналары килеп, акырып-бакырып, әллә нинди хәйләләр берлә Гаяз әфәндегә өйгә алып киткәннәр. Гаяз әфәндегә атасының указы алынганга, авыллары Гаяз әфәндегә мулла ясыймыз дип, Гаяз әфәнде Оренбургта вакытта ук аңарга эш йөртеп, указ да алып куйганнар икән. Гаяз әфәнде авылга кайткач, үзенең киявен шунда мулла ясап китәр өчен тырыша башлаган. Ләкин эш озакка тартылып, Гаяз әфәндегә елы үтеп киткән. Гаяз әфәнде бу елны авылына яңа мәктәп салдырудан башка бер эш тә эшли алмаган.

1904 нче елны Гаяз әфәнде Казанга килеп тора башлап, бу елларда хөррият хәрәкәтләре дә башланганга, Гаяз әфәнде хөррият хәрәкәтләренә кереп китте. Шул елны Чистайдан жибәрелгән мөселман делегатлары арасында Петербурга китте.

Аннан кайткач, 17 нче октябрь манифестыннан соң, Гаяз әфәнде Чистай өязе авылларында митинглар ясап йөреп, андагы авылларның куштаны Шәйхи исемле бер кешенә һәм күрше Дүртөйле авылының мөззине Котбиның донослары берлә Гаяз әфәндегә стражниклар тота башлагач, Гаяз әфәнде тагы Казанга китте. Казанда 12 нче декабрдә шәкертләр мәжлесендә Гаяз әфәндегә өстенә полиция басып, аны тотмакчы булсалар да, ул качып котылды. Кич берлә полиция Гаяз әфәндегә квартирына барса да, аны өйдә очрата алмаганнар. Бик озак көтеп, Гаяз әфәнде кайтмагач, аның чәен, шикәрән, күмәчләрен ашап-эчеп чыгып киткәннәр. Шул көннән башлап, Гаяз әфәнде «нелегальный»лыкка чыгып, качып йөри башлый.

Гаяз әфәндене «Казан мөхбире» гәзитәсенә язучылыкка чакырсалар да, гәзитәнең мәсләге бик уң булганга, Гаяз әфәнденең язганбер нәрсәсен идарә сызгалап бетергәнгә, ул үз мәсләгендә иркенләп язар өчен, үз иптәшләре берлә үзләренә махсус гәзитә чыгарырга уйларга тотынды һәм Гаяз әфәнде исеменнән «Таң» исемле гәзитәгә рөхсәт сорадылар. Ләкин Гаяз әфәнде «нелегалъный» булганга, гәзитәгә рөхсәт бирелмәде. Гәзитәне Фуат әфәнде исеменә күчерделәр, аңарга да рөхсәт бирелмәде. Гәзитә «Хөррият» исеме берлә яңа бер кеше исеменә бирелде. Ул кешенең редакторлыкка правасы булмады. Ниһаять, Гали әфәнде Путиляков исеменә «Таң йолдызы» гәзитәсенә рөхсәт алынды. Моңарга рөхсәт алынганчы да бик күп вакытлар үткәнгә, «Таң йолдызы» гәзитәсе 1906 нчы ел 18 нче майда гына чыга башлады.

Гаяз әфәнде «Таң йолдызы»ның фактический мөхәррире булды. Гәзитәнең күп жирен ул язды. Гәзитәгә рух ул бирде. Наман да туйганчы яза алмады, алтмыш нумер гәзитә чыгаргач та 30 нчы октябрдә Гаяз әфәндене арестовать иттеләр. Көтмәгән жирдән берничә көннән чыгарсалар да, Казанда торгызмыйча авылына жиберделәр.

Гаяз әфәндене авылына кайту белән тагы арестовать иттеләр. Ләкин бер тәүлектән чыгарып, поднадзор тотып, һичкайда жибермәделәр.

23 нче декабрдә тагы тотып, Чистай төрмәсенә илтәп яптылар. Кызылъяр волосте аны үзе төрмәдә вакытта уполномоченный итәп сайласа да, комиссия тәсдыйк итмәде (расламады).

Ике ай чамалы төрмәдә ятып, анда үзенең ошбу «Зиндан» исемле әсәрен язып, 18 нче февраль 1907 нче елны төрмәдән чыгып, тагы Казанга килде. Озакламыйча «Теләнче кызы» исемле әсәрле (тәәсирле) бер романы басылып чыгачак.

Гаяз әфәнде кебек сирәк бер әдипнең, Гаяз әфәнде кебек сирәк бер мөхәррирнең һәм Гаяз әфәнде кебек сирәк бер кешенең һәрвакыт бар булып торуы безнең татар халкы өчен минут саен кирәк булганга, без бөтен татар күңеле белән Гаяз әфәнденең күп еллар яшәмәген телимез вә аның, яшәгән сурәттә, һичбер арымыйча, һәрвакыт халык файдасына тырышып хезмәт итәчәгенә чын-чыннан ышанабыз вә халык та үз алдына тырышып, Гаяз әфәнде кебек егетләр белән кул-кулга тотынышып, алга таба омтылсалар, шөбһәсез, сәгадәткә чыгачакларында һич шик тотмыйбыз. Яшә, халык! Яшә, Гаяз әфәнде!

СӘГЫЙТЬ РӘМИЕВ
Габдрахман ХӨСӘЕНОВ.

Бу кереш мәкалә басылган: Мөхәм-
мәдгаяз әл-Исхакый. Зиндан. Наширләре:
Габдрахман Хөсәенов, Габделгазиз Гобәй-
дуллин. Ермолаева матбагасы.— Казан, 1907,
I-XIV битләр.

ГАЯЗ ӘФӘНДЕ

(Мөхәрриремезнең соңгы еллардагы тормышыннан)

Гаяз әфәнде Петербургка килде. Һәр таифәдән мөрәккәб (төркемнән жыелган) Питерның мөселман жәмәгәте тарафыннан бик зур шатлык илә каршы алынды. Гаяз әфәнде соңгы елларда үзе теләгәнчә йөри, тора вә бер урында карарлана (урнаша) алмыйча әле Питерда, әле Истанбулда торып шактый арган вә ябыккан төсле күренә иде. Бусына Мизиндә тору үзенә берьяктан килешкән. Бик шәп тазарып, сәламәтлегенә дә яхшы ныгайтып кайткан. Үзенең адми-

нистрация илэ булган комачаулары бетүенэ куана. Ачыктан-ачык хокуклы гражданин булып, мөселман жәмәгате арасында каләм вә әдәбият эшләрә эчендә калырга тели. Күптән аерылышкан яшьләремезне, күптән арасыннан киткән халкымызны бик сагынган.

Гаяз әфәнденең Казаннан китүенә алтынчы елы инде. Ул 1907 нче елда Казан күле буенда Габдулла мулла йортында язу эшләрә илэ мәшгуль икән. Анда Казаннан Архангель губернасына китәргә әмер ителә.

1905 нче елларда Русия эчендә нинди бохран (кризис) вә тартышулар булып узуы һәркемнең күзалдындадыр. Мондый тынычсыз вә чуалулар заманында мәмүрләрнең (чиновникларның) ачык фикерле вә өстөрәк кешеләрне, гавамга идарәгә (халык белән идарә итүдә) матлуб булмаган (теләнмәгән) тәэсирне бетерер өчен, читләргә җибәрергә закон буенча правалары бардыр. Мөгътәбәр сәүдәгәр вә муллаларымыз да шул елларда Вологдага җибәрелгәннәр иде.

Гаяз әфәнде Архангельга җибәрелгәнгә кадәр берничә айлар Казанда хәбестә (төрмәдә) тотыла. 1907 нче ел җәйне хәбестә ул үзенә «Алдым-бирдем» пьесасын яза. Көз көне 26 нчы үктәбрдә Казаннан сакчылар илэ Мәскәүгә җибәрелә. Анда Мәскәүнең мәшһүр, ул елларда сәясиләр берлә тулы «Бутырка» төрмәсендә ике атна тотыла. Беренче декабрьдә ятап берлә Архангель губернасында Пинега шәһәрәнә китерәләр. Пинега кечкенә булса да, кибетле бер шәһәр. Еш язышкан вә гәзитә укыган кешегә стансалы, почталы булу никадәр мөһим икәнлегә мәгълүм инде. Янында урманы, суы бар. Ләкин Гаязны анда калдырырга теләмиләр. Пилягори исемле 15-16 чакрым ераклыгында бер авылга җибәрәләр. Гаяз әфәнде монда авырый. Шуннан соң гына шәһәргә кайтаралар.

Пинегага кайткач Гаяз әфәнде, сәяси дулкыннардан читтә булганга, үзенә сөйдегә әдәбият эшенә бирелеп, бик күп кенә әсәрләр язып ташлый. Казан кебек бер мәркәздән бүленеп, Русия кырларының чигенә, мәдәният дөньясыннан берничә гасырлар артта туып калган бер бәләкәй шәһәргә китерелеп куелгач, Гаяз әфәнде бу соңгы узган елларына, бу тарихи көннәргә әйләнеп күз сала. Фикерә илэ аларны янә бер мәртәбә айкап чыга. Мондый мөһим заманда татарның вә бигрәк юлбашчысыз, вә тәҗрибәсез хәлләрендә аларның яшьләренә ниләр эшләдекләрен хәтерли һәм аларның хәятыннан «Тартышу» исемле бер әсәр яза. Монда яшьләренә сәясәткә беренче катнашлары тасвир ителә. Ләкин бу әсәр ул заманда Русиядә басыла алмый. Читтә басылырга эстәлсә дә (уйланылса да), акча булмау сәбәпле бу көнгә кадәр дөньяга чыга алмый. Икенче китап — «Мөгаллим». Бу да Казан һаваларына (цензурага) карап бик үзгәртеп басыла. Өченче — «Солдат» хикәясе. Солдатка киткән бер татар малаеның Лодзьда поляк вә еврейлар бунтларын бастыруда иҗтиһад итеп (тырышып), медаль алып кайтып та, 7 нче елларда авылдагы үз өендәгә хәлләрне күргәч, моңар кадәр булган дөньяга карашы, жәмәгать эшләрендәгә аңлаешы үзгәрүенә тасвир иткән зур хикәя булганы хәлдә, башка куллардагы каләмнәр илэ бозылып, алмаштырылып ярым-ярты көйгә басылып чыга. Пинегада шулар гына языла.

Гаяз әфәнде моның кебек үлек йортта, әлбәттә, бер дә озак каласы килми. Үзенә рухыны кысып, канатыны бәйләп торган баулардан ычкынып, якты дөньяга, кешеләр янына кайтасы килә. Ләкин сөрген уставлары кешеләрне фикер хужаларына, мөхәррирләргә вә җирле самоедларга аермый, ул шул башкаларны да Ак диңгездән балык тотып, пошыйларга сунарга йөрәп гомер уздыручы уйсыз, салкын канлы, ярым аракы авыруына, ярым сифлис авыруына мөбтәлә (дучар) булып, черергә калдырылган туземецлар ясарга тели. Гаяз Дахилия назаратына (Эчке эшләр министрлыгына) мөрәҗғәтә итеп, сөрген елларыны заграницада уздырырга ясаңыз, дип сорый. Башта аны кабул итмиләр. Соңра кабул ителә. Әмма анда инде Гаяз әфәнде булмый.

Боз диңгезе якыннарында яз бик соң гына ачыла вә акрын гына, ярларын тутырып ага торган салкын шималь нәһерләренә (төньяк елгаларының) берендә, томанлы таң берлә өч кеше бер көймәдә алмаш-тилмәш ашыга-ашыга ишәләр. Боларның икесе — мәңге кысыла килгән сул яһүд зыялылары, берсе —

татар милләте мөхәррирләреннән Гаяз әфәнде. Болар, сөргендә артык үзләрен тотарга көчләре беткәч, «яңа илләр, яңа упкыннар» эзләгән кебек, Питерга — мәркәзгә ашкыналар. Июль айларының урталары иде, Гаяз әфәнде иске иптәшләренең берсен Питерда эзләп таба...

Гаяз Петербургта янә язарга керешә. Электә яза башлаган китаплар бар, башта пешеп өлгергән планнар, кәгазьгә куелырга теләгән сурәتلәр бар. Гаяз әфәнде «Теләнче кызы»ның икенче кыйсмен яза. Бу әсәрнең өченче кыйсме әледә басылмаганга (язылмаганга) андагы каһарманның кем буласы мәгълүм түгел әле, ди Гаяз. Мөхәррирнең һәрбер каһарманда үзен тану (күрсәтү) кебек сәдәдиллек (гадилек) бетәргә, мөхәррирнең таланты башкаларның әхвәле рухияләрен (рухи хәлләрен) үзенекеннән артык аңаруын вә тасвир да итә алуын игътираф итәргә (белергә) вакыт иде.

Пинегада чакта «Кыямәт» комедиясе языла башлаган булып, 1908 нче ел кыш башында Петербургта тәмам итеп, аны иптәшләренә укып чыга. Бу кышта «Жәмгыять» комедиясе дә языла.

Шушы урында Гаяз әфәндене бик изгән бер нәрсәне язып узыйм әле. Бу елларда Гаяз күп кенә язды. Әмма язганнарыны бастыру эше аны бик борчый ке. Нәшрият эшендә, хосусан романнар өчен заминка (тоткарлык) булдымы, әллә, вакытында Галимжан әфәнде язган кебек, «хәлфә наширләренең агыз берлеге» (сүз куешуы) булдымы, Гаяз әфәнденең базар ягыннан караганда да гаять үтемле китапларына бастыручы табу бик авырлашты. Язылган әсәрләре китапчыдан китапчыга әүмәләнеп тик йөри. Гаяз үзе Казанга кайта алмый. Китап сәүдәгәрләре берлә биля васита (турыдан-туры) сөйләшә алмый. Иптәшләр аркылы эш озая. Алар китапчыларның агыз берләшкән кебек бик очсызгына бер хактан артык бирергә теләмәүләрен, ялындырып маташуларын язалар. Еллар буена әсәрләреннән зур табыш итеп торучы китапчыларның мөхәррирремезгә, аның горбәтчелектә (иленнән читтә) чагында — кысынкы көннәрендә ярдәм итешү кайда — үзенә каршы берләшү кебек эшләре Гаязны дөһшәтле сурәттә газапый, жанын кыйный иде, иптәшләренә дә бик авыр тәэсир итә иде. Гаяз әфәнденең үзенең бер хатында: «Безнең урамда да бәйрәм булып әле»,—дип язучы, ни дә булса бу авыр көннәр уза. Күп жафаларга сабыр итәргә өйрәнгән Гаяз чыдый һәм яз житү илә Төркиягә китә. Истанбулда «Тормышмы бу?» языла.

Көз көне Гаяз әфәнде Петербургка кайта. Китапларының һәмишә (һаман) рәтләп басыла алмавы, алардан тиешле акчаларның килмәве, һәмишә качынып яшәргә мәжбүрият Гаязны бу кышны да каты борчыйлар, изәләр. Мөхәррир язылган әсәрләренең басыла алмавын күрәп, язудан гайрәте чиккән кебек, бер нәрсә дә язмый. Әүвәлге ел кебек бу кышта да Гаяз әфәнде рус әдәбиятын күп укый, яңа әсәрләр, альманахларны калдырмый күздән кичереп тора. Рус мөхәррирләренең жәмгыятенә кереп мәңгеләренә йөри. Докладлар, конференцияләр тыңлый. Бигрәк фәнни жәһәттән вольный университетлардан зур файда итә. Төрле юридический вә фәлсәфи лекцияләргә язылып, курсларын тыңлап чыга.

Бу 10 нчы ел язында бер иптәш илә Финляндиягә чыгалар. Финляндиядә сәүдә кылучы безнең мөселманнар бик ачык фикерле, милли әдәбият илә күбесенчә таныш кешеләр булып, Гаязны алып баручы — фикерле, мулланың бик чын мохлисләреннән (чын дусларыннан) булганга, кунакларны бик яхшы кабул итеп, бик сыйлап жибәрәләр. Гаяз әфәнденең бик күңеле күтәреләп, куанып кайта. Шунда Гаяз әфәнде бөтен жәйне уздырырга Финляндиягә бара. Монда көннәре тыныч кына, тук кына да булганга, янә язарга керешә. Язылган әсәрләре: «Мулла бабай», «Фамилия сәгадәте». Шушы жәй азагында Гаяз әфәнденең язган китапларын бастыру эше бертөрле юлга салынып китәләр. Бу эш Гаязның материалый хәлен дә жиңеләйтә төшә, морально да тынычландыра, иптәшләрен дә бик куандыра. Әдәбиятка әһел (булдыклы) вә милли әдәбиятымыз илә мөхәррирләремезнең кадерен белә торган һәм нәшрият эшләрендә чыгарган китапларының нәфислек, пөхтәлегә илә аурупалылар катарында (рәтендә) торырлык «Гасыр» китапханәсе Гаяз әфәнденең Мәжму-

гаи асарын (Сайланма эсэрлэрен) басырга алырга теләдеген белгертә, Гаяз әфәндене өч ел мөтдәтеңә акча мәсьәләсендә артык баш ватудан коткарырлык шартларда тәклиф итә (йөкләмә ала). Гаяз иптәшләре берлә киңәшеп, бу мокавәләне (килешүне) кабул итә.

Моңар бәгъзеләр коммерческий эш дип кенә карыйлар. Наширләр, әлбәттә, зарар итмәгәннәрдер. Илаһи итмәсеннәр. Әмма мин монда идея дә бар иде дисәм, мөхәрриремезгә «Гасыр» китапханәсе мөәссисләрен дә (хужаларын да) изге теләктәшлелектә күрәсем килә. Бу шулай булыр да. Бу эш кайчан сәүдә беткәнгә кадәр сәүдәгәрләрнең мәгърифәтлеләрдән була торуйн теләтә.

Гаяз әфәнде инде янә көз көне Истанбулга китеп, бертоташтан анда ел ярым кала. Истанбулда «Сөннәтче бабай», «Кияү», «Шәкерт абый» хикәяләре язылалар вә «Теләнче кызы»ның ахыры язылып бетә. Төркиядә Гаяз әфәнденең хәлен, анда журналларда язышып, конференцияләр бирү вә тел мәсьәләсен күтәрүен, якыннан таныш булмаганга, мин язмый узам. Траблис (Триполи) сугышы аллары булса кирәк, Гаяз Германиягә китәргә уйлаган жиреннән үземезнең Русиягә кайтып килә.

Истанбулда 1905 нче еллардан бирле башында йөргән бер эсәрне яза башлаган. Бу эсәр — гасырлар буенча газиз диннәре өчен мужик урядниктан жәбер күреп килгән мөселман гаиләсен тасвир иткән дәһшәтле, авыр бер трагедиядер. Исеме «Отпавший» — «Мәкруһ» (жәберләнгән), яхуд «Зөләйха»дыр.

Бу эсәрнең язмышы — эчендәге хәлләре кебек. Күптән язылган башы жан-дармнар кулында югала. Эсәр Петербургта язылып бетә. Ул якын иптәшләренә, соңра күбрәк кешеләр мәжлесендә укыла. Иртәсен Гаязны хәбескә (төрмәгә) салалар. Гаяз башка исем берлән торганга, урамда кинәттән яшерен полициядән берсе: «Гаяз!» — дип дәшә. Ул борылып карауга әллә кайдан соры кортлар жыелып алып, извозчикка утыртып, ахырында отделениегә илтәләр. Анда ул инде үзенең кем икәнлеген ача. Аны искедә жибәрелгән Архангель губернасына, тик ераграк уездга — Мизин шәһәренә жибәрәләр.

Бу озынаеп киткән хронологияне Гаязның Мизингә барышын язган үзенең хосусый хатыннан бер бүлек илә тәмам итәмез: «Менә мин суык тәмугның ишек төбөндә Мизин дигән шәһәрдә утырам. Ниләр үтте, ниләр булдыгыны язарга хәзер вакытым да житми, язасым да килми. Мин үземнең тотылуымнан алып бу көнгә кадәр булганнарны китап итеп язмакчы булам. Юл бие йөдәгәнем — күлмәк-ыштаннның житмәве, юрган-мендәрнең булмавы, акчаның Петербург төрмәсенең конторында калуы булды. 13 нче февральдән 20 нче мартка кадәр минем шул модный Истанбул пальтәм — мендәр дә, юрган да, түшәк япмасы да, киём дә булды. Ләкин каһәр суккан грек* теккән вакытта арттагы ерыгын бик озын ерганга, әллә никадәр жафа чиктем. Ничек кенә япсам да, шул ертык иң жылы кирәк жиргә туры килә дә, йокыдан уята. Булавка берлә кадапта карадым, тегеп тә карадым. Наман мәгънәсе чыкмады. Юлда бер тиен акчасыз бардым. Чәй юк, шикәр юк. Көнәһә ун тиен кормовой бирәләр. Шуңарга һәммәсен эшлә. Шул пальтәм, шул башымдагы кәпәчем берлән биш йөз чакрымлы ятабка чыгып киттем. Юлдагы ачлыкны, бетләүне сорама да инде. Улгына житмәде — авырдым. Суык алды. Кичләренә эссе була башлады, төннәренә саташуга кадәр барып житте. Котым очты. Әллә нинди жәһәннәм юлында у ... рак мужик иптәш берлән бер шарлатан хулиган компаниясендә үләм икән дип торам. Ни булса булды — Алла саклады. Өч көннән соң суыгым үтеп китте... 20 нче мартта Мизингә килеп життек. Хәзергә шулай торам. Монда әле һаман кыш, шәһәр дигән нәрсә бөтен ягыннан баткаклык берлән чормалган. Бер туктамыйча Боз диңгезеннән жил исеп тора. Әллә нинди бер жәһәннәм авызыгына инде!»

* Гаяз әфәнденең иң авыр хәлдә дә көләргә имкян (мөмкинлек) табуы бай табигыйтенең хосусиятләреннәндәр.

Икенче хатыннан: «Монда көтепханәсе-фәләне булмаганга, миңа, әлбәттә, китаплар бик кирәк. Шунда берәр нәрсә уйлашып, мине китап-Коръәнгә туйдырып тора алмыйсызмы? Әлегә гәзитәләр, журналлар яздырыңыз. Һәм дә матур-матур откриткалар алып жибәреңез. Монда тормыш бик ялангач, ничек тә үзеңне-үзең алдар өчен дус-ишнәң жыенының ярдәменә мохтажмын. Мөмкин кадәр миңа күңел күтәрә торган хат, баланы юата торган нәрсәләр жибәреңгә тырышыңыз...»

Гаяз әфәнденең Мизиннән килгән хатлары аның бик борчылганын күрсәтә. Баштарак «Бер тоткарның саташуы» исемле бер китап язса да, язу эшендә фәтрәт (төшенкелек) заманы килә. Кыш буена бер нәрсә дә язмый. Бу соңгы ел Гаяз әфәнде өчен иң агыр (авыр) ел булгандыр. Гаяз әфәнденең 1908 нче елда Пинегадан Зөягә язган бер мәктүбендә: «Мин нинди агырлыктар башыма төшсә дә, көннәр узу илә аларның да узып китүенә ышанам»,— дип әйтүенчә, бу Мизин дә уза. Һәм ошбу апрельнең 4 ендә Гаяз әфәнде тәмам азат ителә. Бу хәбәр гәзитәләргә кергәч, Русиянең төрдә урыннарыннан укучылары чын күңелдән үзен тәбрик итәләр. Куаныч телеграммнар жибәрәләр. Истанбулдан зыялыларымыз, мәшһиринемез (атаклы кешеләребез) Йосыф (Акчура) әфәндедәр, Фатих әфәнде Кәримов вә гайреләр үзен телеграмм жибәреп бу караңгы көннәрдән котылуы илә тәбрик итәләр, чын күңелдән бөек мөхәрриремезгә якты ак көннәр, милләт тарафыннан тәкъдир ителгән (бәя бирелгән) каләм хезмәтенең сансыз елларга дәвам итүен телиләр. Дустлары өчен Гаязның кайтуы зур бәйрәм икәнлеген язуны артык күрәм.

Ш. МӨХӘММӘДҖАРОВ. Петербург.
«Вакыт», 1913, 2 май, 1190 сан.

С. РӘМИЕВ, Г. ХӨСӘЕНОВ, Ш. МӨХӘМ-
МӘДҖАРОВ мәкаләләре текстларын жур-
налга ДИЛАРА АБДУЛЛИНА әзерләде.

Казань. Мечеть Гадиева.

ХАЛЫККА КАЙТУ

Татар милләте зур тарихлы, затлы, яшәү рәвеше югары әхлак кануннарына нигезләнган, фәнен, әдәбиятын ерак гасырлардан ук үстерә килгән бер зыялы халык булса да, аның кимчелекле яклары да юк түгел. Шуларның берсе, әлбәт-тә, милләтне бөтен, зур итеп саклап калуга гомер-гомердән килгән битарафлык. Инглиз, француз, кытай, урыс яки башка халыклар, икътисади-мәдәни үсешләре белән генә түгел, бәлки сан ягыннан күп булулары белән дә үзләренә олысытып карауга ирешәләр. Димәк, милләтнең тупланганлыгы, чит-чатка таркалмавы турында борчылу ул бер үк вакытта аның бүген һәм киләчәктә дөнья күләмендәге тоткан урынын билгеләү ягын да кайгырту дигән сүз икән. Ләкин без бу нигез мәсьәләдә үтә гамьсез, үтә исрафчы булып торабыз. Кызганычка каршы, безнең бүлгәләнүбез, үз-үзебезне фәкыйрь хәлгә төшерүбез моның белән генә бетми. Кайбер милләتلәр үткән дәверләрдә юньле-башлы әдәбиятлары булмауга гажиз, тегеннән тартып, моннан йолкып шул бушлыкны тутырып, булмаганны бар итеп күрсәтәләр. Ә без булган хәзинәләребезнең кадерен белмибез. Шундый байлыгыбызның иң затлысы, күп бизәклесе, мулы, һичшиксез, Гаяз Исхакый ижаты.

Бер милләт булса, бу исем белән чиксез горурланыр, әсәрләрен дога итеп ятлар, күпме буыннарны шуның ярдәмендә бай күңелле, сәламәт рухлы, милли аңлы итеп тәрбияләр иде. Әнә Г. Тукай, Ж. Вәлиди, Ф. Әмирханнар бу олы шәхес һәм гаять талантлы каләм әһеленә нәкъ менә шундый карашта торганныр да. Ләкин башта Г. Исхакыйның каләм көченә Г. Ибраһимов кебек күренекле кешеләребез дә, заман шаукумына һәм сәясәткә бирелеп, аның өстенә күлгә төшерүгә өлеш кертәләр. Без М. Абдуллин, С. Батыевтай рәсми сәясәт тарафдарларының Г. Исхакый турында «атаклы татар буржуаз милләтчесе, Советка каршы «Идел-Урал» оешмасын төзүче һәм аның идеологы»¹ дигән бәяләрен генә укырга тиеш булдык. К. Фасеев, Ү. Беляловларның бу олы шәхесне «чит ил шымчысы» дип атаулары әле безнең көннәрдә дә дәвам итте².

Бөтен сулышы, барлык гәме белән туган милләтебезнең бәхетле булуын гына кайгыртып яшәгән Гаяз Исхакыйга йөз белән борылу бары тик мәскәүләреннән якадан тоткан бармакларының көче берәз йомшара төшкәч кенә мөмкин булды. Фирканең Татарстан буенча ул вакыттагы иң зур түрәсе Г. Усманов исә: «Г. Исхакый мирасы мин исән чагында халыкка кайтарылмас»,— дип ант эчсә дә, тормыш дулкынына каршы торырга көче җитмәде. Г. Усманов туган төбәгеннән ките, Г. Исхакый күңелләргә нур индереп кайтты. Диалектика кануннарының көченә сокланмый мөмкин түгел. Матди дөньяда гына түгел, рухи өлкәдә дә бушлык була алмый. Ләкин бу очракта милләтнең горурлыгы булган әдип һәм җәмәгать эшлеклесең фиркасең күрсәтмәләреннән бер карыш та китә алмаган элеккеге җитәкче белән һич тә тигез хәлгә куярга теләмим. Алар тарихтагы хезмәтләре һәм урыннары ягыннан һич тә чагыштырыла алмыйлар. Гаяз Исхакыйның халыкка кайтуы — бездә егерменче йөздәге иң әһәмиятле вакыйгаларның берсе. Башта аның якты исеме телебезгә керде, аннан соң вакытлы матбугатта аерым әсәр-

¹ Абдуллин М., Батыев С. Татарстан АССР: чынбарлык һәм буржуаз уйдырмалар.— Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1980, 5 бит.

² Советская Татария, 1989, 19 февраль.

ләрә күренә башлады. Ниһаять, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының фәнни хезмәткәре Лена Гайнанова тырышлыгы белән Г. Исхакыйның бер томлыгы әзерләнде һәм ул, 1991 елда «Зиндан» исеме белән 150 мең данәдә басылып чыгып, укучыларга барып иреште¹: Азмы-күпме милләтпәрвәр, әдәбиятыбызны, тарихыбызны кадерле күргән кешенең өендә бүген бу китап бардыр дип уйлыйсы килә. Чөнки Г. Исхакыйсыз әдәбиятыбызның хакыйкый тарихы булмаган кебек, бу мирасны белми торып, үзенне рухи байлыгыбыздан тулы мәгълүматлы (әлбәттә, чагыштырмача) дип санап булмый. Г. Исхакый әдәбиятта шундый зур фигура — ул үзенә кайтуы белән сүз сәнгатебез тарихын өр-яңадан үзгәртте, күп нәрсәләргә үз урынына куйды. Бу үзе генә дә аның ижатының зурлыгын күрсәтеп тора.

Л. Гайнанова — намуслы һәм күп эшли торган игелекле текстолог. Г. Тукай, Һ. Такташларның күптомлыкларын төзегәндәге фидакарлыгы күрә, мин моңа инанган идем инде. «Их, Г. Тукайның Гаяз Исхакыйга багышланган шигырьләрен биш томлыкка кертеп булмады», — дип әрнеп сөйләгәнә бүген дә колагымда яңгырый сыман. Әйе, әле моннан биш-алты ел элек кенә Гаяз әфәнде турында бөек шагыйребезнең «пакъ вә чын сүз язучы», бер карашы «иң шома ялганчыны сүздән тыя» торган шәхес дип әйткән гадел сүзләрен кайсы мөхәррир үз матбугатында бастырып чыгарырга жөрҗәт итәр иде икән? Шуңа ук сәбәп белән алар Г. Тукайның «тулы» биштомлыгында да урын ала алмадылар.

Драматургия һәм театр сәнгате галиме Һ. Мәхмүтов белән Л. Гайнанова китапны укучыларга бу бөек шәхес турында хәзинәләрендә бүгенгә көндә булган бөтен мәгълүматларын җиткерәләр. Г. Исхакыйны белергә сусаган бүгенгә укучы өчен боларның һәммәсе яңа, кызыклы һәм мавыктыргыч. Мирсәет Солтангалиев дөнья мәйданында сәяси-теоретик юнәлештәге фикер иясе буларак танылса, Гаяз Исхакый исә әдип, тарихчы, ялкынлы публицист һәм милләтебез азатлыгы өчен көрәшне оештыручы буларак мәйданга чыга. Мәсәлән, «Идел-Урал» дигән китабының 1933 елда Берлинда татар телендә басылганнан соң Парижда (урыс һәм француз телләрендә), Токиода (японча), Варшавада (полякча), Лондонда (урысча) басылып чыккан булуы үзе генә дә аның хезмәтенең кыйммәте, дөнья укучысына алып килгән яңалыгы турында сөйли.

Тарихи борылышларны җәмгыятьнең барышы китереп чыгарган кебек, шуңа чорның авырлыкларын шәхси җилкәсенә алучыларны да нәкъ кирәк вакытта халык үзе тудыра. «Олуг Мөхәммәд» драмасында Тимур командан авызыннан мондый сүзләр әйттерелә: «Безнең башымызга язмыш шундый зур, авыр йөк йөкләде, моннан качына алмыймыз. Канымыз, жанымыз берлә дөләтемезне, ханымызны, илемезне, халкымызны сакларга тиешмез. Аналарымыз безне мондый авыр көннәр өчен тудырды, аталарымыз, бабаларымыз шундый авыр көннәрдә эшкә ярасынар дип безне җитештерде»². Бу сүзләр тулысы белән Г. Исхакыйның үзенә карата әйтелгән кебек. Милләтнең авыр хәлен җиңеләйтү юлына ул үзгә бик иртә әзерли: белемгә сусау аны авылдан Чистайга алып килә, аннан ул Казан мәдрәсәләренә, Татар укутучылар мәктәбенә күчә-күчә, төрлө яклап зур гыйлемгә ия була. Повесть арты повесть, роман арты роман, пьеса арты пьеса язучы, дөнья әдәбиятын йотлыгып үзләштерү, иҗтимагый эшчәнлек тәртәләренә төптән җигелү — болар аның табигый яшәеш рәвешә булып әверелә. Югыйсә аңа тыныч, җайгына яшәү өчен кимендә берничә юл була: авылына кайтып муллалык итү; Оренбургта «Хөсәения» мәдрәсәсендә әллә ни артык хафаланмыйча гына укуны, шөһәрнең мөхтәрәм бер кешесе булу; бөтен сәләтенә иҗат итеп, зур язучы абруена ирешү. Ләкин алай гына итсә, ул, Г. Исхакый була да алмас иде. Аңа тормышның үзгә янып яшәү, бөтен көчә, сәләте белән гаделлек тантанасы өчен көрәшү

¹Исхакый Г. Зиндан: сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. Җыентыкны төзүче, текст һәм искәртмәләргә хәзерләүче Л. Гайнанова. Җаваплы редактор Р. Н. Даутов. — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1991. — 671 бит.

²Мирас, 1991, № 1, 33 бит.

кирәк. Ник дигәндә, зур биографияле язучының гына ижаты олы була. «Татар әдәбияты, сәнгате дөньясында аның кебек каршылыкларны жиңеп яшәп, эшләп, шул кадәр зур нәтижеләргә ирешкән күренекле бүтән зат юк. Ул — дөнья күләмендә танылган язучы. Татар халкы аның белән хаклы рәвештә горурлана ала. Ижатының байлыгы, күтәргән проблемаларының күплеге, яшәешнең әллә нинди катламнарына үтеп керүе, гәүдәләндергән типларының төрлелеге белән Г. Исхакый, һичшиксез, энциклопедик масштаблы әдипләр һәм галимнәр рәтендә тора», — дип язган Н. Мәхмүтов һәм Л. Гайнанова кебек зыялыларыбызның фикерләрен хуплыйсы гына кала.

Китапка кереш сүз язган И. Нуруллин да шундыйрак нәтижәгә килә: «Гаяз Исхакый XX йөз башы татар мәдәниятендә үзәк фигура һәм бу чор татар әдәбиятына нигез салучыларның иң күренеклесе иде», — ди ул. Әгәр бу сүзне гасырыбыз башы әдәбиятын инәсеннән жебенә кадәр аркылыдан буйга тикшергән галимбез әйтә икән, аның дәрәҗәсенә шикләнә алмыйбыз. Әмма 1966 елда Казан университеты нәшриятында басылган «XX йөз башы татар әдәбияты» дигән хезмәтенең Г. Исхакыйдан башка ятим булуына аның йөрәге ул вакытта ук әрнегәндер дип уйларга кирәк. Шул бушлыкны тутыру өчен, беренче мөмкинлек булу белән Төркиягә китүе, әдипнең бай мирасы белән танышып кайтуы, матбугатыбыздагы һәм зыялыларыбыз алдындагы чыгышлары безгә бик аңлашыла: «Зиндан» китабындагы мәкаләсә исә аның әле генә телгә алынган монографиясенең бер сәхифәсә кебек кабул ителә. Ягъни ул шул ук мәгърифәтчелек реализмы, тәнкыйди реализм теорияләре яктылыгында әдипнең эстетик һәм фикри үсешендәге эволюцияне күзәтә, моның алшартларын һәм башка асыл сәбәпләрен ачыклай. Нәкъ менә шушы әйбер аңа Г. Исхакый мирасын хәзерге ижтимагый-сәяси торышыбыз яктылыгына куеп карарга, бу ижатның бүгенге милли азатлык хәрәкәтендәге әһәмиятен билгеләргә комачаулаган булса кирәк.

Н. Мәхмүтов белән Л. Гайнанова тарафыннан язылган «Зарыгып кеткән мирас» дип аталган, фактик материалларга һәм гомумиләштерүләргә бай мәкалә исә әдип ижатының бүгенге көнебезгә хезмәт итү хасиятенә игътибарның нык бирелгән булуы белән аерылып тора. Мирасының вакыт сынавын узуы, аның килер буыннарны дулкынландыруы олы талантларга гына хас күренеш. Бу да Г. Исхакый файдасына сөйли. Чыннан да бу әдипнең ижатын уңай бәяләгән Г. Гыйсмәти, Ш. Әхмәдиев, Г. Кәрам, Ж. Вәлиди һәм башкалар аның замандашлары булса, без исә жиде дистәдән артык дәвам иткән Совет хакимияте елларында бик көчле идеологик басым тарафыннан эшкәртелгән бөтенләй башка, әйтергә кирәк, алардан күп яклап сыйфат аермасы булган буын. Ләкин Г. Исхакый ижаты безне бердәй дулкынландыра, бердәй хисләр уята. Димәк, ата-бабалар каны, тел, горф-гадәт, яшәү рәвеше һәм башкалар берничә буын аша да, гайре табигый киртәләргә үтеп, исән-имин кала икән. Тиешле шартларда алар жанлана, тернәкләнә, үсентеләрен бирә. Шулай булгач, Г. Исхакый әйткән инкыйраз, шәт, чигенер, безне көтеп ала алмас. Әлбәттә, автор үзе дә әлегә әсәрне, бетүебезне көтеп тормаска, шуны булдырмау өчен чарасын күрергә кирәклеген тоеп язган. Ә менә аның «Идел-Урал» китабындагы Совет хакимиятенең инкыйразын алдан күреп язганнары чынбарлыкка ашты. Моңа даһиларча алдан күрүчәнлек дими, ни дисең? Чорыбызның бөек фикер иясе дип йөртелгән В. И. Ленин да инкыйлабның ахыры ни булып бетәсен алдан күрмәгән булып чыкты.

Әдип турында фикер йөртәбез икән, әлбәттә, аның әсәрләре хакында сүз алып барылырга тиешлеге табигый. «Зиндан» китабына тупланган проза һәм драма әсәрләренә нигезләнеп шуны әйтергә була: алдыбызда без моңа кадәр укырга күнекмәгән өслүб, сәнгать чаралары ярдәмендә үзенә бер дөнья тудырырга маһир сүз рәссамы. Аны зыялылыгы, нәфислегә белән аерылып торучы Ф. Әмирхан, романтизмның нечкә чараларын зәвык белән кулланучы Г. Ибраһимов, эшчеләрнең тышкы тупаслыгын, шул ук вакытта эчке жылылыгын сизгер тоеп каләм тибрәткән Ш. Камал белән дә бутамайсың. Г. Исхакый тема, алынган тормыш жирлегә ягыннан гына түгел, образларның эш-гамәлләрен, яшәү рәвешләрен һәм эчке дөньяларын бирүдә дә иркен, ирекле эш итә. Ул тудырган образлар тормышның үзгәрүчән табигый, ягъни автор болай әйтсәм, тегеләй булмасмы, дип як-ягына кара-

нып, шикләнеп тормый, иркен яза. Менә ни өчен аларга укучының ышанычы туа, ә бу ахыр чиктә язучы әсәрләренең жәмгыятькә тәэсир итү көче арту дигән сүз.

Тормышның йөз вә мең ваклыкларын нечкәләп күзәтеп, кешенең жанындагы халәтне сизгер тоеп, шуларны түкми-чәчми тасвирлаган урыннар Г. Исхакыйда кайбер тупасрак сурәтләүләр белән дә аралашып китәргә мөмкин. Матур, төзек кенә барган жөмлөлөрдә кытыршылыкларга, аерым сүзләрнең уңышсызрак кабатлануларына да очарга туры килә. Ләкин монда бер нәрсәне онытырга ярамый: шактый өлеше төрмә, сөрген, куылу хәлләрендә, дөнья буйлап мөһажирлектә язылган әсәрләргә тыныч, жайлы шартларда тудырылганнарына куелган таләп белән якин килеп булмыйдыр. Шуңа да карамастан, «Сөннәтче бабай», «Кияү», «Остазбикә» һәм башка күп әсәрләренең образлы теле, сурәтле гыйбарәләре нәфислекләре белән жәлеп итә.

Төзүче жыентыкны «Зиндан» әсәре белән ачып дәрәс иткән. Чөнки 1907 елда Чистай хәбесханәсендә язылган бу көндәлек-хикәяләүләр укучыга авторның кем булуын ачык күрү мөмкинлеген бирә, ягъни И. Нуруллин, Н. Мәхмүтов, Л. Гайнанова мәкаләләрендә язылганнарда бик үтемле күрсәтмәләлек булып хезмәт итә. Эдипнең дөньяга карашын, акылын-фигылен, ижтимагый хәрәкәтләр белән бәйләнешен үзеннән дә яхшы итеп беркем дә күрсәтеп бирә алмый. Дәрәсен айткәндә, аның тагын байтак әсәрләре төрмә, сөрген шартларында язылган. Ягъни татар әдәбиятына төрмәдә ижат ителгән әсәрләр алып килүе Г. Исхакый мирасының тагын бер үзенчәлегә.

Безгә патша Рәсәе төрмәләрендәгә рәхимсезлекләр турында әйтә килделәр. Шулай; төрмә булгач, төрмә инде, кунак йорты түгел. Ләкин Совет төрмәләре белән чагыштырганда, Октябрьгәчә булган хәбесханәләргә үзенә күрә бер ял итеп алу урыны белән чагыштыру мөмкинлегә булган бит. И. Салахов, Г. Тавлин, Е. Гинзбург әсәрләрендәгә безнең шартлардагы «кешелекле» жәмгыять төрмәләренең тасвирлануын күз алдына китергез. Инде менә — Г. Исхакый сурәтлэгәне. Тоткыннар камерага самовар алдыра алалар, төрмә хезмәткәрләре ярдәмендә алар кибеттән азык-төлек китертү хокукына ия, камерага газета китертү дә мөмкин бер эш, уку-язу да хәттин ашып чикләнми. Гәет көннәрендә хәтта мәчеткә алып баралар, якиннары-танышлары белән очрашу да әллә ни катлаулы түгел. Күргә-небезчә, Г. Исхакый шунда күләмле генә әсәрләр тудыру мөмкинлеген алган.

Г. Исхакый бу әсәрдә холык-фигыле, эчке дөньясы белән шактый ачык булып күз алдына килеп баса. Моңа хикәяләүнең мин исемненн алып барылуы, аерым кешеләргә, вакыйгаларга, илдәгә гомуми хәлгә аның шәхси мөнәсәбәте һәрдаим бирелә баруы ярдәм итә. Безнең алда тирән һәм киң белемле, төрле телләрдә генә түгел, сәяси карашлары буенча да капма-каршы булган шәхесләр белән дә бик иркен, дәлилсә сөйләшүче, үзе барган көрәш юлына бервакытта да хилафлык итмәүче һәм шуны сайлаганына үкенмәүче, нык ихтыярлы, шуңа күрә эзәрлекләүләргә дучар булуына артык пошынмаучы сәясәтче.

Аның бер әсәренең гөрое, үз халәтен шактый тирән тәфтишләгәннен соң, дәрәс яшәве-яшәмәвенә шикләнеп, «Тормышмы бу?» дигән сорау куя. Шул исемдәгә повесть-көндәлекне укыгач, аның гөрое булган егет тормышының мәгънәле-ме-юкмы икәнлегенә төрле кеше төрлечә жавап бирергә мөмкин. Үзенә аерым бер дөнья тәшкил итеп яшәргә мәжбүр ителгән (мулла баласына башкача ярамый!) малай-егет, яшертен генә булса да, ара-тирә үз даирәсә кануннарына хыянәт итеп, рөхсәт ителмәгән «ужымнарда» да кереп чыккалый, ягъни үзенә дә башкалар кебек үк гөнаһлы, тере кеше икәнлеген сиздереп куя. Мәдрәсәдә бирелергә тиешле белем чикләреннән чыгып, кулына төшкән бөтен китап-журналларны укып баруы аның караш офыкларын нык киңәйтеп жибәрә. «Китап күргән — дөнья йөргән» дигәндәй, аның белеменең киңлегә белән яши торган мохитенең тарлыгы үзара каршылыкка керә, бу хәл аның күңелендә катлауланулар китереп чыгара. Биредә Г. Исхакыйның оста психолог булуына таң каласың. Кешенең теге яки бу нәтижәгә, гамәлгә килүен аның күңелендәгә уйлар-кичерешләр белән дәлилли алу — сүз сәнгәтендәгә иң кыен һәм шул ук вакытта югары дәрәжәдәгә осталыкны күрсәтә торган бизмән. Г. Исхакый укучыны әсәрдә сурәтләнгән кеше образ-

лары белән алар уйлаганны һәм хис иткәнне бергәләп кичерергә мәжбүр итә, моны сәнгать көче ярдәмендә эшли.

«Сөннәтче бабай» дагы әдәбиятыбызда әлегәчә булмаган, шуңа күрә яңа образның миллилеген, халыкчанлыгын нәкъ менә шул сәнгатьлелек көче ярдәмендә тоясың. Нәсел-нәсәбенәң, кәсәбенәң затлылыгына, кешеләргә кирәклегенә инанган, үзен игелекле, милләткә сафлык алып килүче дип уйлаучы Сөннәтче бабай эшен һәм шәжәрәсен давам итәрлек варис калдыра алмыйча дөньядан китә. Карчыгы үлгәч, иптәш булыр дип алган яңа хатыны аның кер кунмаган тормышын нәкъ шул көенчә алып барышырлык юлдаш була алмый. Димәк, барысы шушында өзелеп калырга мәжбүр. Бу аның өчен фажига. Сөннәтче бабай белән бергә шушы затлылыктар да жиргә күмелә сыман. Корбанколый абзый (Сөннәтче бабайның исеме шулай) милләтебезнең таза әхлагын, хезмәт сөючәнлеген күрсәтү ягыннан да бик әһәмиятле образ. Әсәрнең, гомумән Г. Исхакый ижатының урыс һәм башка телләргә тәржемә ителеп басылуы — аларга татар мохитенәң бик күп үзенә хас якларын күрсәтеп бирергә ярдәм итәр иде. Чөнки еш кына хәзер кешене нинди дә булса милләт вәкиле итеп түгел, бәлки аны гомумән кеше итеп кенә карау омтылышын көчәйтергә теләгән фикерләр белән очрашырга туры килә. Әйе, теләсә кем бер үк вакытта гомумкешелекнең бер чаткысы, шул ук шәхес нинди дә булса бер милләткә нисбәтле буларак яши, шуның кануннары аңа үз, изге, табигый булып әверелә. Кешенең мөселман булып туып, мөселман булып үлүе, яки, киресенчә, христианнан туган бәндәнең шул дин белән дөньядан китүе табигый. Кеше ата-анасын сайлап ала алмаган кебек, милләтен дә, динен дә үз ихтыяры белән генә билгели алмый, болар тумыштан килә торган нәрсәләр. Шулай да мохит, әкрән-әкрән тәэсир итеп, ахыр чиктә кешенең дөньяга карашына, яшәү рәвешенә һөжүмчән йогынты ясый. «Көтелгән бикәч» хикәясендәге Вәли — кечкенәдән бары тик мөселманча яшәгән һәм белем алган егет — һичкайчан милләтенә, диненә хыянәт итә алып дип ялгыш кына да күз алдына китереп булмый. Әлеге мөэмин-мөселман өчен андый юлга басу үлем белән бер.

«Ул әле өйләнмәгән иде» әсәрендәге Шәмсетдин дә мәдрәсә тәрбиясе күргән, Коръән укый да белә, ләкин ныклы холкы булмау, сүзен тоталмавы, кылганнарына тәнкыйди карауда эзлекле булмавы аны әкрәнләп милли идеалларыннан тайпылдыралар. Урыс хатыны Аннаның ачыклыгы, иркенлегенә һәм назы аны башта вакытлыча алдый, бер-бер артлы балалары тугач, бу хисләргә инде ата булу вазифасы өстәлә, урыс мохитенә тартылуы әнә шулай әкрәнләп бара. Шунисы гыйбрәтле, Анна үзен сүздә поляк мөселманы дип игълан итсә дә, христиан диненә тугърылыклы булып кала. Шәмсетдин балаларын мөселманча тәрбияләргән дип йөргән арада, хатын инде аларны чиркәүгә илтәп чукындыра, үз диненә таләпләрен үтәтә башлый. Шәмсетдиннең әсәр ахырында, милли тамырларын өзеп, образлы итеп әйткәндә, ят ярга йөзеп китүе инде укучы өчен көтелмәгән гамәл түгел. Тормыштан акылын жуеп ләззәт алып яшәргә генә күнеккән әлеге нык муеннан мэхрүм булган ирнең бер көн килеп шундый адым атларына ничектер алдан ук күңелне хәзерләп куясың.

Г. Исхакый мөселманча яшәү рәвеше яхшы, урысники начар дип атап әйтми. Ләкин авторның анык итеп үткәргән хөкем шундый: татарга — үзенеке, урыска да үзенеке кадерле. Аларны кушарга кирәкми, бу кушу беркемгә дә бәхет китермәгән. Күренекле әдибемондый хәтәрдән безне 1916 елда ук кисәткән. Хәер, ул әле тиздән Совет хакимияте буласын, аның башка милләтләргә урыслагыруны дәүләт сәясәте дәрәжәсенә күтәрәсен, моның өчен мең дә бер төрле үтәчкәртелгән чаралар кулланасын башына да китермәгәндер. Бүген исә без, бу турыда сүз барганда, әлеге әсәрдә сурәтләнгәннәргә караганда бик күпкә хәтәррәк тормыш мисалларын күпләп китерә алыр идек.

Жыентыкта тупланган әсәрләргә XIX йөз ахыры — XX йөз башы татар тормышының бик жентекле энциклопедиясе дип атарга мөмкин. Шулай да автор сүзне мулла-мөэзиннәр, зыялылар, ару тормышлы кешеләр даирәсе турында алып бара. Баш ярылса, бүрек эчендә, кул сынса, жиң эчендә булган өстенрәк катлаулар тормышын ул, бик нечкәләп белә, аны шигърият дәрәжәсендә илһамланып сурәтли, кирәк икән аларны ук рәхимсез тәнкыйтли. Г. Исхакый — дөньяга кара-

шы буенча хезмэт кешеләре, намуслы юл белән көн итүчеләр тарафдары — күпчелек әсәрләрендә башкалар кояшында жылынырга яратучы Г. Тукай әйткән сорыкортларны сатира уты астына ала. «Тормышмы бу?»дагы егет, «Мәдрәсә жимеше»ндәге Хәйдәр, «Шәкерт абзый»дагы Шәкертҗан, «Кияү»дәге мәезин ма-лае — барысы да, төрлесе төрле яклап, җәмгыять өчен нич файдалары булмаган, эшсезлектән соң дәрәҗәдә аптыраган, халык җилкәсенә менеп атланган комсыз-лар һәм әхлаксызлар. Хәл-әхвәлне, халыкның икътисади тормышын инкыйлаби үзгәртеп корулар гамәленә керешкән Г. Исхакый үзе тоткан юлның хаклыгын менә шундый әдәби әсәрләр ярдәмендә дә дәлилләргә тырышкан. Сәяси карашлар-ны халыкка сәнгать чаралары ярдәмендә тагын да үтемлерәк җиткерә баруы Г. Исхакыйның гасырыбыз башында иҗтимагый эшлекле буларак әһәмиятенә бик нык күтәрелүенә китерде дә.

Аның ижатының иҗтимагый-сәяси ягы драма әсәрләрендә аеруча көчле ча-гыла дисәк, хакыйкәткә хилафлык килмәс. Ул гасырыбыз башында татар дра-матургиясен үстереп җибәрүгә зур өлеш керткән каләм әһеле. «Алдым-бирдем» (1807), «Тартышу» (1907—1908), «Җәмгыять» (1911), «Зөләйха» (1911—1912), «Җан Баевич» (1923), «Олуг Мөхәммәд» (1944—1947) һәм башка әсәрләр авторы-турында башкача әйтү мөмкин түгел. «Алдым-бирдем» әсәре үк, беренче караш-ка, гаилә эчендәге каршылыklar үткенлегенә корылса да, көнкүрешкә аек караучы кешеләрнең гаделлек турындагы уйланулары бу чикләргә кинәйтә. «Тартышу»да исә искелек һәм яңалык тарафдарлары көрәшендә әле соңгыларның җиңелүе, лә-кин рухлары төшмәвә тасвир кылына. Бу тартышта төп герой Закирның үлеме га-жәп тоелмый, чөнки үз ата-анасына тиешенчә бала була алмаган егет көрәш мәйданында да иптәшләренә табигый юлдаш булып давамлы бара алмый. Дусларының ул катнашкан көрәшкә давам иттерәчәкләрен белдерүләре әсәрнең азагы-на ниндидер күтәренкелек биреп калдыра. «Җәмгыять» әсәре шул ук сүзнең да-вамы булып тора кебек. «Искеләр»нең мәгънәсез сүз көрәштерүләрдән уза алмау-лары, «яңалар»ның әле аларга тәэсир итәрлек көчкә ия булмауларына борчылу автор каләмен хәрәкәткә китерә. Зыялы яшьләргә һөжүм итү белән тәмамланган җәнжаллы җыелыш бер нәрсәгә тагын бер тапкыр раслый: татар бервакытта да үз эчендә бердәм булмаган. Бу исә аны бүлгәләргә, вакларга, көчсезләндерергә теләгән башка халыкларга эшкә җиңеләйткән, Г. Исхакыйны да шул бимазалый, вакытны һәм көчкә әһәмият булмаган бәхәсләргә түгел, бәлки һәр чорның ки-чектергесез бурычларын хәл итүгә багышлау, шушы юлда һәммәбезгә бер йодрык булып туплану — менә безнең изге максат. «Җәмгыять» драмасы безне әнә шун-дый гомумиләштерүләргә этәрә, димәк, Г. Исхакыйның бу әсәре вакыт сынавын уңышлы узган һәм бүгенгә көнебез өчен дә эшли дигән сүз. Аларның сәхнәдә яңа тормышларын башлап җибәрүләре көнебезгә аваздашлыкларын тагын да көч-лерәк итеп күрсәтер иде. Театрларыбызга бу эшнең гамәленә керешү вакыты бик җитте.

Өлбәттә, Г. Исхакый драматургиясә турында сүз алып барабыз икән, «Зөләй-ха» фаҗигәсә үзәктә торырга тиеш. Ул моңа төрле яклап лаек. Беренчедән, әле-ге әсәр бездә беренче трагедия, икенчедән, драма әсәренә җыр-музыка алып кер-гән әсәр, өченчедән, татар хатын-кызы образы аркылы халкыбызның фаҗи-гәле язмышын ачудагы тема яңачалыгы һәм сәнгать көчә аны, сәхнә әсәрләре әдәбиятының гаять олы казанышы буларак, алга чыгара. Чынбарлыкны хыял яр-дәмендә үткенләндерүче сәхнә алымы да уңышлы кулланылган.

1552 елда Казанны урыс дәүләте басып алганнан соң, милләтәбезне көчләп чүкәндерү — безнең милләт тарихының иң кара сәхифәсе. Моңың аерым кеше-ләргә генә түгел, тулаем халыкка нинди караңгы, тетрәндергеч хәлләр алып ки-лүе турында бик күп әдәби әсәрләрдә, тарихи хезмәтләрдә, төрле истәлекләрдә һәм документларда теркәлеп калынган. Дин алыштырылырга мәҗбүр ителү кеше өчен коточкыч күңел каршылыklары һәм психологик жәрәхәтләр белән бәйлән-гән. Мондый һәлакәтне намуслы кешеләр кичерә алмый. Әлегә хәлгә рухсыз, би-тараф кешеләр генә күнегергә мөмкин.

Ире, балалары белән рәхәт кенә яшәп яткан Зөләйханың башта монастырьга ябылуы, соңыннан көчләп урыска хатын ителүе, ят дин һәм гореф-гадәтләргә

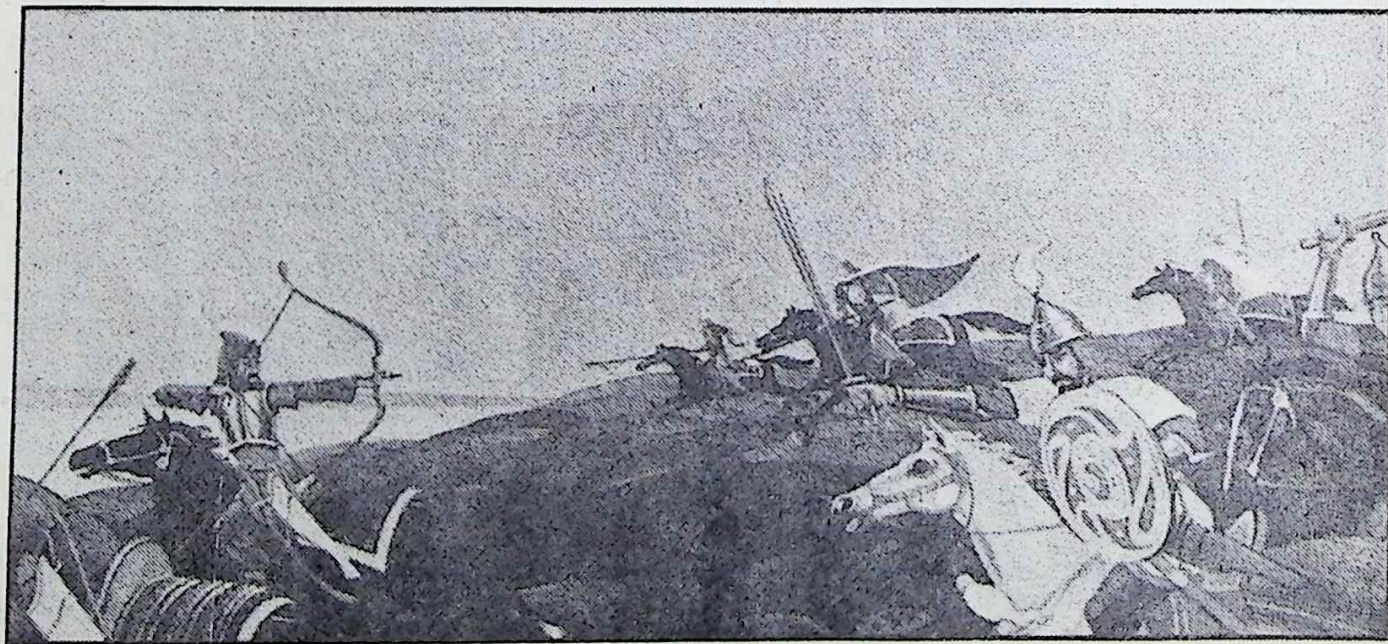
тоткын ителүе жанны тетрәтә. Бу хатынның рухи көче, милләтенә, диненә, иренә, балаларына тугърылыгы халкыбыз өчен горурлык хисе уята. Зөләйха образында татар рухының ныклығы, жиңелмәслеге идеясе чагыла. Совет хакимияте безнең нәкъ менә шушы асыл сыйфатларыбыздан курыкты да. Менә ни өчен әлеге әсәр бүгенге көнгә кадәр «зарарлы» дигән мөһер астында тотылды. Әле 1975 елда чыккан «Татар совет театры» дигән очерклар китабында да «Зөләйха» әсәре «эчтәлек ягыннан зарарлы пьеса» дип тамгалана¹. Әмма инде 1988 елда «Октябрьгә кадәр татар театры» дигән хезмәттә Н. Мәхмүтов Г. Исхакый ижаты, шул исәптән «Зөләйха» әсәре турында тарихи дәрәҗәгә кире кайтарды. Бу әле Г. Исхакый исеме тирәсендә кызу бәхәсләр барган, фирма бюрократиясенең үз урынында нык утырган вакыты иде. Бу уңайдан Н. Мәхмүтовның кыюлыгын һәм фидакарылеген билгеләп үтү урынлы булыр.

Әйе, каршылыкларны ватып-сындырып, хаклык, тарихыбыз, әдәбиятыбыз, ижтимагый фикеребез гавамга кайта. Боларның һәммәсе татар халкының элек-электән килгән затлылыгын, олылыгын, талантын раслауга хезмәт итә. Ләкин без әле бу эшнең башында гына торабыз. Шул исәптән Гаяз Исхакыйның тулаем ижатын бүгенге һәм киләчәк буыннарга кайтару һич кичектерергә ярамый торган эш. Лена Гайнанова һәм башка текстологларыбыздан бу юнәлештә тагы да уңышлы эш, фидакарылек таләп ителә. Г. Исхакый үзе генә түгел, аның мирасына яңа жан өрүчеләрнең дә мәдәниятебез тарихында лаеклы урын алачакларына шикләнмәскә мөмкин.

Татар әдәбиятының язылу географиясе болай да киң иде. Г. Исхакый мирасы исә аның чикләрен тагын да ераккарак җибәрә. Чистай, Казан, Уфа, Оренбургтан башланып, Петербург, Кызылъяр, Финляндия, Истанбул, Париж, Берлин, Варшаваларга барып җитә. Чит илдәге татар әдәбиятының Г. Исхакый мисалында да шактый зур булуы аңлашылып тора. Чиратта мөһажирлектә йөрергә мәҗбүр булган әдипләребезнең ижатларын барысын да берәм-берәм туган илгә кайтару кебек олы бурыч тора. Шул чагында гына татар әдәбияты аерым күлләр һәм сулыклардан тоташ бер дингез хәленә килде дип жиңел сулап куя алырбыз.

Фоат ГАЛИМУЛЛИН,
филология фәннәре кандидаты.

¹Татар совет театры. Очерклар.— Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1975, 36 бит.

НУРМӨХӘММӘТ ХИСАМОВ

Иосиф-Зөләйха

Рәссам ГАБДРӘШИТ МУФАЗАЛОВ

Тикшеренүдән — драмага

«Иосиф китабы»на кагылышлы тикшеренүләрдән хөрмәтле укучы хәтерли булыр: «Бөек язмышлы әсәр» дигән китабыма сүз азагында — ул «Тылсымлы җепләр» дип атала иде — мин Кол Гали әсәре белән нәкъ аның каһарманы Иосиф төш күргән яшьтән таныш булуымны әйткән идем. Ягъни миңа ул чак унбер яшь иде. Әни, эти һәм апалар укуынан мин аны көйләре белән отып калдым, әсәрнең вакыйгалары, аңардагы тетрәткеч яз-

мышлар, поэманың серле, сихри теле, моңы күнелгә балачактан тирән булып сеңеп калды. Зур-зур өзеңләргә яттан уку, «Кыйссаи Иосиф» калыбына аның архаик телендә шигъри импровизацияләр ясау миңа берни тормый иде.

Фәнгә килгәч, бу әсәр байтак елларга минем тикшеренү темам булып китте. Сюжетның төрле телләрдәге Көнчыгыш чыганаclarын, аның Тәүраттан башлап Томас Манн романына Көнбатыш версияләрен, бу өлкәгә кагылган тикшеренүләргә өйрәнәп чыктым. Нәтижәсе буларак майданга килгән мәкаләләрем, русча һәм татарча чыккан монографик хезмәтләрем хөрмәтле укучыга таныш дип уйлыйм. Ниһаять, поэманың хәзерге әдәби телебезгә шигъри тәржемәсен дә эшләп бастырдым.

Әмма күнел болар белән генә тынычлана алмады. Үзенә борынгы китабын, андагы каһарманнарны тарихи юлдашы иткән халкыбызга бу сюжетны опера яки драма рәвешендә тамашалы күренешкә әверелдерү теләге дә көчле иде. Галим һәм шагыйрь дусларым да шундый фикерне әйтә килделәр. Бу ният тыелгысыз эчке ихтыяҗга әверелгәч, 1987 елда язучыларның Голицындагы иҗат йортына барып, мин тәвәккәлләп аны язып та чыктым. Пролог инде эшләнгән иде. Әмма пәрделәрнең кырыс планын төзи алмый интегеп йөрдем һәм шуннан драманы азаккы өлештән, ягъни Иосиф белән Йагъкубның күрешү очрагынан яза башладым. Күз алдыма күренешнең төгәл сурәте һәм психологик шартлары килеп басты, тетрәнүдән үзем дә үксеп елап жибәрдем... Шуннан әсәр язылып китте. Мин аны фантастик колориттан мөмкин чаклы тазартырга, аңа тормышчан яңгыраш һәм реалистик рәвеш бирергә тырыштым. Үзгәртеп коруның беренче елларына хас оптимизм да чагылыш тапты. Калганын хөрмәтле укучы һәм, насып булса, игелекле тамашачы үзе бәяләр.

Драма өч пәрдәдә

КАТНАШАЛАР.

ПРОЛОГТА:

Кол Гали — шагыйрь, 60 яшьләрдә.
Әбубәкер — Кол Галинең беренче шәкерте, 25 яшьтә.
Хөснәяр, Гарифбәк, Колшәриф, Хөсрәүдәд — Кол Галинең калган шәкерт-
ләре, 20—22 яшьләрдә.
Яшь сугышчы — 25—30 яшьләрдә.

ЭПИЛОГТА:

Әбубәкер — мөдәррис, 65 яшьтә.
Хөснәяр, Гарифбәк, Колшәриф — мөдәррисләр, 60—62 яшьләрдә.
Өмитъяр — мәдрәсә шәкерте, 20-22 яшьләрдә.

* * *

Йосыф, I пәрдәдә — 11, II пәрдәдә — 18, III пәрдәдә — 30, соңгы күренешләрдә 44 яшьтә.
Зөләйха, II пәрдәдә — 25, III пәрдәдә — 41, азакта 40 яшьләрдә.
Йагъкуб — Йосыфның атасы, I пәрдәдә — 55, III пәрдәдә 88 яшьтә.
Равил — Йосыфның олы агасы, I пәрдәдә — 25, III пәрдәдә 58 яшьтә.
Йәһүдә — Йосыфның икенче агасы, I пәрдәдә — 23, III пәрдәдә 56 яшьтә.
Шәмгун — Йосыфның өченче агасы, I пәрдәдә — 22, III пәрдәдә 55 яшьтә.
Йосыфның калган 7 агасы — 16 дан алып 22 яшькә кадәр, III пәрдәдә 49 дан
55 яшькә кадәр.
Ибнейәмин — Йосыфның энесе, 40 яшьләрдә.
Зөлфә — Йагъкубның кәнизәге, 35 яшьләрдә.
Мисыр сәүдәгәре — I пәрдәдә 40 яшьләрдә, III пәрдәдә 70 яшьләрдә.
Кыйтфир — Мисыр газизе (патшасы), 60 яшьтә.
Дая — Зөләйханың тәрбиячесе, сөт әнкәсе, 45 яшьтә.
Тәбәнәк Дуду — Кыйтфирнең киёмнәрен караучы, 35 яшьтә.
Мәлик Рәййан — Мисыр патшасы, 70 яшьтә.
Вәзир — Рәййанның вәзире, 70 яшьтә.
Гарәп сәүдәгәре — 55 яшьтә.
Ширбәтче — 55 яшьләрдә.
Икмәкче — 55 яшьләрдә.
Йосыфның зиндандагы дустаны, соңрак вәзире, башта — 40, соңрак 54 яшьтә.

Сарай хәдимнәре, гаскәр башлыгы, сакчылар, һөнәрчеләр, тоткыннар, Мисыр кешеләре.

Башта һәм пәрдә араларында оркестр магнитофон язмасында «Йосыф китабы»ның озын көен
уйный.

ПРОЛОГ

1233 елның май ае. Кол Галинең Биләр шәһәрендәге өе. Жыйнак, ләкин затлы жиһазландырыл-
ган ханә. Ярым түгәрәк хасил иткән диварда 5 тәрәзә. Тәрәзәләрдә симметрияле төсле пыялалар.
Идәндә зур келәм. Шәкертләр көрән-кызыл хәтфә белән тышланган түгәрәк биш урындыкта,
ягъни өсте йомшак төпчекне хәтерләткән урындыкларда, тәрәзәгә артлары белән утырып язалар.
Кулларында кызгылт күн тышлы китаплар. Шагыйрь, тамашачы халыкка беркадәр ян белән бас-
кан килеш, мәһабәт сын һәм дулкынлы караш белән, кулындагы бизәкле күн тышлы — сары белән
тонык көрән аралашкан нәкышләре халыкка күренеп тора — китабының соңгы өлешен укый,
шәкертләр кулларындагы китапта ара-тирә төзәткәләп баралар.

Кол Гали: Йосыф сәүчи¹ кыйссасын мин сөйләп бирдем,
Гарәпчәсен, фарсычасын үрнәк иттем,
Уку-тыңлау өчен булсын ансат, дидем,—
Укыганнар хәер-дога кылсын имди.

Бу кыйссаны укыр гакълы булган кеше,
Тыңлаучының күңле эрер, агар яше,
Юкка чыгар гөнаһларының һәммәсе,—
Рәхман аңа рәхим-шәфкать кылыр имди.

Өмет багълыйм мин гөнаһлы син тәңрегә,
Шәфкатьлә һәм мәрхәмәтле син иямә,
Кыл мәрхәмәт-шәфкать миңа — Кол Галигә,
Кайгылы бу жанымны син шат кыл имди.

Ярдәм, уңыш, фәһем², куәт хактан алдым,
Аның илһам биргәнәнә шөкер кылдым,
Бу вакытта китабымны тәмамладым,
«Сезгә, безгә ул файдалы» булсын имди.

Шагырь (китабын яба). Шөкер, «Кыйсса»мның хәзер биш күчермәсе бар. Алтыбызда жәмгысы — алты нөсхә. (Китабын күкрәгенә кысып, уйчан карашын еракка төби).

Төшенсеннәр: ни түбәнлек — мәкер, яла,
Гали эшкә вак көнчелек аяк чала,
Бары шул өч кара таптан азат егет
Халкы өчен бөек эшләр эшли ала.

Һәркем күрер укып, жыйса түземлеген:
Төп хәзинә — бүген һөнәр, бүген белем.
Укып белер халыкларга мул яшәргә
Кылыч-укның һич тә кирәк түгеллеген.

Халкым белсен бәхет өчен хөрлек барын,
Егет белсен олы жанлы ирлек барын,
Кыйссам чәчсен газаплы ил күңеленә
Мәхәббәт һәм туганлыкның орлыкларын.

Китабымда калыр жаным, керсәм гүргә,
Сынауларда булыр халкым — кыйссам бергә.
Китап белән гыйлем нуры исән чакта
Болгар бетмәс, халкым мәңгә яшәр жирдә.

(Шәкертләренә карап.) Менә, ниһаять, күңелем тыныч. Гомерем эшен тәмамладым, диеп була. Моңарчы гарәп белән гъәжәм³ ләззәтләнгән яһүд кыйссасы безнең кавемнәргә дә жан азыгы булсын. Минем хәзер бер генә кайгым бар: кыйссам тиз арада бөтен Болгарга, бөтен Идел буена ирешергә тиеш. Безнең халык гыйлемле: ни әйтәсем килгәнән тиз аңлар. (Каршындагы шәкертләрен янына чакыра.) Әбубәкер, Хөснәяр, Гарифбәк, Колшәриф, Хөсрәүдәд! Килегез бире, газизләрем! (Бишесен бергә коча.)

Шәкертләре. Тыңлыйбыз, хөрмәтле остаз!

Кол Гали (дәвам итә). Сөз минем күпме ел дәресләремне тыңладыгыз, бу юлда олуг кабият күрсәттегез. Мин сөзне Болгар иленең генә түгел, бөтен Шәрәкъ мәдәниятенә иҗтиһатле хадимнәре булсыннар, дип үстердем. Сөз минем белән барлык хәвеф-хәтәрне бергә кичтегез, остазыгызның иминлеген сакладыгыз. Күпме асыл шәкертем дошман кулыннан кырылып заигъ булды⁴. Сөзгә биниһая авыр заманда мәдәниятне саклау, халкыгызны караңгылыктан йолып калу өчен миһнәт чигәргә туры килер. Мин сөзгә (китапны күрсәтә) шушы кыйсса хакында гел әйтә килдем. Сөз, бер мизгел вакытны әрәм

итмичә, шушы әманәтне күбәйтергә тиешсез. Бишегез илнең биш ягына юнәлсез. Мөдәррисләр булып шунда төпләнерсез. Тиз арада «Кыйсса»ны ишәйтү чарасын күрерсез.

Шәкертләр. Халыкка мөмкин чаклы күбрәк таратасы иде.

Кол Гали. Укысыннар, үзләренең тормышына, әхлагына күзләре ачылсын. Карендәш карендәш белән дөгъвалашу, үчләшү бетсен.

Әбубәкер. Хәзер кардәш кардәшне кыерсытыр чак түгел.

Кол Гали. Хак сүз, ситдыйгым!⁵ Бөтен Болгар иле бертугандай туплансын. Магуллар күпме илләрне вәйран кылып, күпме халыкларны харап ителләр.

Шәкертләре. Монда да әйләнәп килерләр.

Кол Гали. Килерләр, газизләрем, килерләр, килерләр. Туганлык кына саклап кала алыр безнең халыкны. (*Шәкертләр аз гына артка чигенә. Кол Гали Әбубәкерне якынгарак чакыра.*) Әбубәкер газизем! Син — минем ситдыйгым, тугры дустым. Хәрәзмәнән качканда юлбасарлар сандыгымны талаган чакта, син кыйссамны куеныңда саклап калдың. Менә сиңа «Кыйсса»мның асыл нөсхәсен бирәм. Син аны кичекмәстән Бөек Биләрдәге мәркәз мәдрәсәнең мөдәррисе Хәсән-Ногман Болгарига тапшыр. Ул шәкертләренә биреп күчертсен. Китап бөтен илгә шулай таралыр.

Әбубәкер. Барысын да үтәрмен, мөхтәрәм остазым!

Кол Гали. Син минем асыл ватандашым да. Шуннан тиз үк бар Кашанга, анда минем китап хезмәте аеруча кирәк.

Әбубәкер. Баш өсте, остазым!

Кол Гали. Ә син, Хөснәяр, Суварга юнәл, шул ук эшнә эшлә.

Хөснәяр. Баш өсте, хөрмәтле остазым!

Кол Гали. Гарифбәк! Синең юлың якын, эшен күбрәк. Аргамагыңда Болгарга оч.

Гарифбәк. Баш өсте!

Кол Гали. Колшәриф! Син шимальгә⁶, Казанга юнәл, анда «Кыйссам» бигрәк кирәк. Бу — безнең ерактагы шимали кавемдәшләребезгә иң кыска юл.

Колшәриф. Баш өсте!

Кол Гали. Хөсрәүдәд! Синең бурыч читенрәк. Син хәзер үк Идел тамагына юнәл, безнең жәнүби⁷ Иделдәге кавемдәшләребез: болгарлар, гыйлемле кыпчаклар, угызлар бу китаптан тиз үк хәбәрдар булсын. Жөббәңне ки, кылычың билендә булсын, тәңре хәлен беләп булмый — Чыңгызның бездән алда өлгерүе бар.

Хөсрәүдәд. Баш өсте, мөхтәрәм остаз!

Яш сугышчы (*килеп керә*). Гали остаз, атлар иярләнгән, юлдашларыгыз сезне көтә!

Кол Гали. Килегез, газизләрем, сабуллашыр сәгать җитте. Минем күңелем тыныч, сез булганда, жан-фикер эше харап булмас. (*Жөббә кия, дивардан кылыч алып, биленә тага.*) Илдә «Кыйссам» эшли торсын, мин әле яшем олы булса да кылыч тота алам. Магулларның мәкерен яхшы беләм, анда минем белек кирәк. Болгарда фах ителгән шымчылар яуның якын икәнлеген сиздергәннәр. Хушыгыз!

Әбубәкер. Мөхтәрәм остазым, тезләнәп үтенәм, мине үзеңнән калдырма. Хәрәзмәнән кыргызлар арасыннан юл ярганда күрдәгез ич, дошман каршында коелып төшмәдем. Җитәрлек баш аяк астына тәгәрәде. Угым исә байтак атларны жайдаксыз калдырды. Алыгыз, мин сезнең гел тугры тән сакчыгыз булырмын...

Кол Гали. Минем тән сакчым җитәрлек. Мәгәр синнән дә кабиләятле шәкертем юк. Болгар иле мәңге гыйлем белән көчле булды. Синең иң изге эшен — халкыңа гыйлем тарату. (*Әбубәкер баш иеп артка чигенә.*) Ягез, газизләрем, вакыт көтми, хушлашыгыз. Тәңре хәлен белү читен, әгәр күрешү насыйп түгел икән, бәхил булышыгыз. (*Берәм-берәм кочаклый һәм ишеккә юнәл. Шәкертләр күз яшьләрен сөртеп, бил бөгеп, баш иеп калалар.*)

БЕРЕНЧЕ ПƏРДƏ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Йагъкубның өе. Алгы дивар юк. Ике дивар арасында ятак. Уң якта дивар уртасында ятакка керə торган ишек. Диварда һәм ятакларда келəмнəр. Йосыф атасының ятагында Йагъкуб белəн янəшə утыра. Аякларын бəклəп атасына караган. Аның сул жылкəсенə ике кулы белəн таянган.

Й о с ы ф. Эткəм, шуны əйт əле, газиз əнкəм ни өчен шулай иртə вафат булды? Барлык абыйларымның əнилəре исən, алар һəрвакыт əнилəренə сые-нып иркəлənələр. Ə мин əнисез үсəм.

Й а г ь к у б (*Йосыфны кочаклап маңгаеннан үбə*). Газиз балам, сиңең əңкəң жирдəгə бар хатын-кыздан гүзəl иде, тик кыска гомерле булды шул. Энең Ибнейəмин туганда газапка чыдамыйча, дөнъя куйды. Ул нəкь сиңең төслə иде. Хəйлəкəр атасы Лаван, минем аны яратуымнан файдаланып, гыйлемемə, нəсел-затыма, дэрəжəмə карамыйча, жиде ел кəтү кəттердє. Əмма икебезнең дə бə-хетє булмады. Ул иртə үлдє, ə минем өчен дөнъя үзенєң ямен жуйды. Минем бердэнбер юанычым — син, газизем! Анаң Рəхил төсє итеп сəям сиңе.

Й о с ы ф. Əти, минем йокым килə.

Й а г ь к у б (*күзлəреннən үбє*). Итəгемə башың куй да шунда гына йокла, жаным-угыл! Ə мин сиңең йокыңны саклап, дөнъя турында уйланыйм. (*Йосыф атасының итəгенə башын куеп йокыга китə.*)

Караңгы төшə. Беркадər вакыт үтə. Əйдə таң нуры күренə. Йосыф куркынып, ярсып, тыныч-сыз уяна. Үзє дулкынланган.

Й а г ь к у б. Ни булды, улым?

Й о с ы ф. Əтием, мин бер гəжəп төш күрдєм, шуны син миңа юрап бир. Күтəрелєп килүчє кояш, тулган ай, унбер йолдыз төшемдə миңа баш иделər. Бу нəкь шулай булды. Бу ни дигən сүз, атам? Дөнъяда мондый хəlнєң булганы юк.

Й а г ь к у б. Бу — чыннан да бик гəжəп төш, лəкин башта ук əйтəм: син аны һичкешегə сөйлəмə. Кешене шəйтан кəтыртучан була. Алай-болай ағала-рың ишетсə, барыннан да элєк бəласє безгə төшər. (*Нəкь шул вакытта уң ди-вар ишегə төбєнə төпсə күтəргən — төпсəдə йөзємнəр, кувшин, ширбəт өчен чулмəк савытлар, кəньякча эшлəнгən ипилər куелган — Зəлфə кйлєп житə. Йосыфның кызып-кызып сөйлəвє аны туктап калырга мəжбүр итə. Ул ишеккə колагын куеп, азакка чаклы тыңлый.*)

Й а г ъ к у б. Бу төш сиңа бөөк киләчәк вәгъдә кыла. Сине, балам, олуг шаһлык көтә. Синең тәхет иясе булуың хәтта анаң белән безне дә буйсыну хәленә куя. Бөтен Мәгъриб⁸ һәм Мәшрикъ⁹ олылары сине беләчәк. Кыямәткә чаклы исемен бакый мәшһүр булып калыр. Ә сине өнәп бетермәгән агаларың үзең хезмәт итәр. Ләкин сиңа шуны яңадан да әманәт итеп әйтәм, төшеңне гомереңдә берәүгә дә чишмә. (*Шул вакыт төпсә тотып Зөлфә керә. Йагъкуб каршында чүгә дә, ризыкларны алларына куеп, чыгып китә.*)

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Өй алды. Аның турында биек булып ялгыз агач үсеп утыра. Аның калын кәүсәсе астында эскәмия сыман эшләнгән, аырыр өчен урын бар. Ашыгып килүче Зөлфәгә көтүдән кайтып төшкән Равил очрый. Зөлфә аңа иркәләп сыена. Ләкин Равил саклык күрсәтә.

Р а в и л. Син — атамның кәнизәге. Бер тапкыр безне гөнаһ өстендә фаш кылып, ул миңа гомерлек бәддога кылды. Хәзер ыру башлыгы һәм милек мирасы миңа беркайчан да тәтемәячәк. Гомерем хезмәтчелектә узачак.

З ө л ф ә. Әгәр атаңа хезмәт итеп кенә узса, үкенмәс идең, бөтен бәла дә шунда, кече энекәшең хезмәт итәчәксең. Ул — патша, сез аның коллары булачаксыз. Йосыфның бүген күргән төшен атагыз шулай юрады. (*Равилгә иркәләп сырпалана.*)

Р а в и л (*этә төшә*). Атам күрсә, тагын хур булырбыз.

З ө л ф ә. Курыкма, ул сөеклесе белән мәшгуль. Әле ашап утыралар. (*Шул вакыт Равилнең бүтән туганнары кайтып төшә.*)

З ө л ф ә. Сез әле нишләп барыгыз бергә кайтырга уйладыгыз? Куйларыгызны бүре көтәме?

Б а р ы с ы б е р г ә. Тиз генә ризык алырга кайттык, анда коллар калды.

Р а в и л. Бөтен көтүен бүре кырса да үкенеч юк, монда хәтәррәк эшләр бар әле. (*Егетләр йөгереп килә. Ярсулар.*) Нинди хәтәр эшләр?

Р а в и л. Әнә сөекле энегез ялган төш күргән, әгәр чынга ашса, без аның коллары булачакбыз.

Й ә һ ү д ә (*йөгереп килә*). Нишләп ялган? Йосыфның ялган сөйләгәне бармы соң?

З ө л ф ә. Сез әле аны яхшы белмисез. Чөнки сирәк күрәсез. Сез көннәр бие далада куйлар көтеп, атагызның малын арттырасыз. Ә атагыз аны, элекке остазына биреп, гыйлем өйрәттерә. Йәлиәзәр карт аңа әллә нинди төргәкле Мисыр язучылары укыта. Сез Йосыф белән Йагъкубның төнге күккә карап йолдызлар турында нинди гажәепләр сөйләгәннен ишетсәгез! Ә чит ил сәүдәгәрләре килгәндә, ул һәрвакыт атасы янында. Аларны ул сораулары белән таң калдыра. Остазы аңа шулчаклы тел өйрәткән. Һәр сәүдәгәр белән ул аның үз телендә сөйләшә. Чит илләрне шундый яхшы белә, барсында да булган диярсен. Төш кенә түгел, әллә ниләр уйлап чыгарыр аның зиһене!

Р а в и л. Бөтен бәла шунда, атабыз инде аны изге юраган, ә юраган юш килә.

Т у г а н н а р (*бергә жыелып*). Моңы болай калдырырга ярамый. Шушы малай актыгына кайчандыр кол булудан да зуррак гарылек бармыни?! Озакка сузмыйча, бу малайны юк итәргә кирәк. Ләкин ничек?

Ш ә м г у н (*алга чыга*). Ничек булсын? (*Муенына кулын сызып күрсәтә.*)

Й ә һ ү д ә. Үз кардәшебезнеме? Бу — ярый торган эш түгел!

Т у г а н н а р ы. Коллык сиңа да ошамас, сүзебез бер булсын. Бу китүдә аны үзебез белән алырга кирәк. Анда күз күрер. (*Йәһүдә уйга кала.*)

А р а д а н б е р с е. Ләкин ничек итеп? Атабыз, Йосыфның анасы Рәхил үлгәннән бирле, аны яныннан бер адым жибәрми.

Р а в и л. Моңы теле татлы Йәһүдә эшләр. (*Зөлфәгә*) син төенчекләребезгә ризык куй.

Ишек алдына Йосыф йөгереп чыга. Күңеле шат, йөзе көләч. Абыйларын күреп сөенә. Йөгереп килеп берәм-берәм кочаклый.

Й о с ы ф. Абыйларым кайткан, абыйларым! *(Тегеләрнең чытык йөзләре яктырып киткәндәй була. Ясалма көләчлек белән Йосыфны сөяләр. Равил күтәрәп ала да, янә жүргә төшөрәп бастыра.)* Абыйларым, сөйләгез әле, яланда ниләр күрдөгез? Нинди киекләр аттыгыз? Нинди кызыклар бар?

Й ә һ ү д ә. Ул кызыкларны, Йосыф, телдән сөйләп бетерерлек түгел. Аларны озын итеп сөйләгәнче, бер тапкыр үзең күрү яхшырак. Беләсеңме, борылып-борылып көмеш кебек саф сулы чишмә ага. Аның яры камышлар, куаклыклар белән капланган. Ямь-яшел болынның кай жиренә күтәреләп карасаң да чәчәкләр; чәчәкләр... Гөл сабагына кунган кошларның нинди татлы тавыш белән сайрауларын ишетсәң! Шунда сибеләп куйлар үлән утлый. Яннарында мәздәп, сикерә-сикерә нәни бәтиләре уйнаклап йөри...

И к е н ч е л ә р е *(шунда сүзгә кушылып)*. Ә без ук атып ярышабыз. Ешкына кем угының ераккарак очуы хакында бәхәсләр чыга. Шул чагында: «Менә Йосыф булса, дөп-дөрәсен әйтер иде», — дибез. *(Йосыфның күзләрендә хыялый очкын кабына.)*

Й о с ы ф. Абыйларым, мине дә үзегез белән алыгыз әле. Бер тапкыр булса да шул гажәп жирләргә күрәп кайтыйм. Минем дә ук ярышына өйрәнәсем килә!

А б ы й л а р ы. Әткәйдән кереп сора, әгәр жибәрсә — алып барырбыз. *(Ишек алдына Йагъкуб чыга.)*

Й а г ь к у б. Йосыф, кайда югалдың? Кил тизрәк! *(Йосыф йөгәрәп килеп, атасына сыена. Йагъкуб аның башына кулын куйган көе улларына күз сала.)*

Й а г ь к у б. Сез нишләп барыгыз да өйдә?

У л л а р ы. Ачыктык, әткәй. Ризыгыбыз бетте. Алып китәсе әйберләребез бар иде. Өйдәге йомышларыбызны йомышлыйбыз да китәбез.

Й о с ы ф *(атасына иркәләнеп)*. Сөекле атам, мине дә агаларым белән тамашага жибәр әле.

Й а г ь к у б *(житдиләнеп, кырысланып китә)*. Кайдан килде әле мондый уйлар? *(Күтәреләп улларына карый.)* Сез әйләндерәсездер әле аның башын. Авызыңнан жил алсын, угълым, син миңа мондый үтенеч белән сүз катма!

Й ә һ ү д ә. Чыннан да, әткәй, Йосыфны жибәр безнең белән. Ул бит инде буйга житеп килә, ә сәхрә ни икән белгәнә юк. Гөл өйдә эче поша торгандыр, үсүе зәгыйфьләнер. Яланда аккан суларны күрсен, чәчәк жыйсын, куй бәкәйләре уйнашканын күзәтсен, күңеле ачылсын, зигәнә баесын. Кичен йәнә яныңа кайтып, күргәннәрен сиңа сөйләсен. Үзең дә рәхәт булып аның сүзләрен тыңлау.

Й а г ь к у б. Юк белән баланың башын катырмагыз. Аның эч пошарга вакыты юк. Ул гыйлем өйрәнә, сәяхәтчеләр, Мисыр сәүдәгәрләре сөйләгән гажәп хәлләргә тыңлый. Сез бит минем Йосыфсыз бер сәгать тә тора алмавымны беләсез, нигә сүз эрәм итәсез?

К а р д ә ш л ә р е *(берьюлы)*. Ир-егет гел ата куенында ятмас бит, дөнья күрергә дә тиештер. Беләкләре, тәннәре ныгыр. Менә безнең беләкләр нинди. *(Мактангандай беләкләрен күрсәтәләр.)*

Й а г ь к у б. Аның беләкләре сезнекенән ким булмас, мәгәр сезнең гақылыгың аныкына тиң булмас. Йосыфымның куәте гақылында. Моңы өемә туктаган һәр кунак әйтә. «Үзе бала гына булса да, гақылы олыларныкы», — диләр. *(Тегеләр сиздермичә Йосыфка күз кысалар. Ишарә белән атасыннан сорарга кушалар.)*

Й о с ы ф. Барыйм инде, сөекле атам? Барыйм инде? *(Йагъкуб кырыс. Дәшми. Йосыф тагын кабатлый.)* Жибәр инде. Бер генә тапкыр. Бер генә көнгә. Бүтән мондый сораулар белән аптыратмам!

Й а г ь к у б. Күңелем тартмый. Күңелдә ниндидер шом бар. Ә күңел тартмаган эшне мәңгә кылма, диләр иде әткәйләр. Мин агаларыңны яхшы беләм. Алар бар нәрсәгә жиңел караучан. Ау яки уен белән мавыктылармы — вәгъдәләрен оыталар. Ә сәхрә киек-жанвар белән тулы. Алар куйларын да саклап бетерә алмыйлар. Тәңре саклый күрсен — аз гына игътибарсызлык аркасында безне гомер буга әрнетүләре бар. Юк, юк, моңа авызыңны да ачма.

Й о с ы ф *(иркәләнеп атасына сыена)*. Үзең мине барлык агаларымнан

ныграк яратам, дисең, э шушы яратуыңны күрсәтеп, бердәнбер соравымны тыңламыйсың. *(Бу сүзләр Йагъкубның йөрәгенә барып тия. Сискәнгәндәй үзгәрә. Йөзөнә үз-үзе белән көрәш газабы билгеләре чыга.)*

Й а г ь к у б *(Йосыфны күкрәгенә кысып)*. Ни кылыйм соң? Ничек синең сүзеңне аяк аска салыйм! Тәңрегә тапшырдым, риза булдым, угълым. *(Күзләренә яшь төелә. Тавышы калтырый. Житдиләнеп, тураеп баса. Улларына карап.)* Ярар, сезнеңчә булсын. Сәхрәдә йөртеп кайтарырга ризамын. Тик энегезне күз карасы кебек саклагыз. Ачыкса — шунда ук ризык, сусаса — шунда ук су бирегез. Юлыгыз ерак, үзегез тиз йөрисез, Йосыфымны артыгыздан жәяү йөгертмәгез, нәүбәтләшеп күтәреп барыгыз.

У л л а р ы. Тыныч бул, эткәй, бар да син дигәнчә булыр. Барып житкәнче аягын жиргә төшермәбез.

Й а г ь к у б. Баланы ерткычтан саклый күрегез, ялгыз калдырып, бүредән харап иттермәгез!

У л л а р ы. Ниткән бүре ди, ул, эткәй! Йосыфка тимәкче булсалар, валлаһи, жиһан бүресен кырып салабыз!

Йагъкуб, Йосыфның ике жылкәсеннән назлы тотып, өйгә кереп китә. Алдыннан Йосыфны атлата. Уллары бергә жыелып сөнешәләр. Равил дәһми. Йәһүдә дә сүзсез.

Ш ә м г у н. Эшләр пешә болай булгач. Үзенең карарында таш кебек нык торучан эткәбезне күндерә алдык. Алга таба да тәңре ярдәмен бирсен инде. Ялган төше тәкъдиргә әйләнгәнче, жанын жылгә очырырга кирәк. Аннары барыбыз бергә нык кына елап тәүбә итәбез, тәңре тәүбәбезне кабул кылып ярлыкый.

Р а в и л *(килеп сүзгә кушыла)*. Ниһаять, атабызның күзе өстендә каш булып без генә калабыз, безне генә ярата, без мөхтәрәм, без мөкәррәм булабыз! Әйдәгез, вакытны әрәм итмичә юлга жыенык. *(Берничә төен күтәреп, Зөлфә килеп чыга.)*

З ө л ф ә. Менә болары — сезгә бер көнлек ризык, э болары — эчәрегезгә, бу төен — көтүдә калган ярдәмчеләрегезгә. Кич кайтасы булганга — сезгә бер генә көнлек ризык куйдым. Анда ашарыгызга эзер, кереп ашап чыгыгыз.

Й о с ы ф а г а л а р ы. Ашап тормыйбыз, ашыгабыз. Эчәргә генә чыгар. *(Зөлфә йөгереп китеп эчәргә алып чыга.)*

З ө л ф ә. Менә әйрән эчегез.

Й о с ы ф н ы ң а г а л а р ы *(тар муенлы тирән озын савыттан нәүбәтләшеп әйрән эчәләр. Жиңнәре белән авыз кырыен сөртеп)*. Хәзер көтүгә барып житкәнче чыдап була.

Бер кулына төен, озын күн савытта су күтәреп, бер кулы белән Йосыфны житәкләп Йагъкуб чыга. Йосыфның кара бөдрә чәчләре пөхтә итеп таралган, өстендә биле кәмәрләнгән, пөхтә ятып торган киём. Йөзә шат, көләч.

Й а г ь к у б. Менә Йосыф, менә ризыклары. *(Улларыннан берсе төеннәрне ала.)* Жәяү ардырмагыз, яныгыздан калдырмагыз, ачыктырып-сусатып интектермәгез. Онытмагыз: бәгырь кисәгемне алып китәсез. Минә көн буена шатлыктан мәхрүм кыласыз. Тик колагыгызга яхшы киртегез: гомергә булмасын! Караңгыга калмагыз, кич иртәрәк кайтыгыз! *(Иелен Йосыфны кочаклый, ике битеннән, күзләреннән үбә. Башына кәләнүшсыман киём кидерә.)* Хәерле сәгатәтә!

Й о с ы ф *(атасының муеныннан коча, кайнар итеп ике битеннән үбә)*. Хуш. Рәхмәт, әтием! Кич кайткач мин сиңа бик күп кызыклар сөйләрмен. Менә күрерсең.

Шунда аны жылкәсенә Равил күтәреп ала. Юлга юнәләләр. Йосыф шат. Борылып атасына кул болгый. Йагъкуб, Зөлфә, бүтән хатын-кызлар кул болгап, карап калалар. Сәхнә әкрәнләп әйләнә. Өй уң як кырыйда кала. Йагъкуб агач төбөндә кулын кашына куеп карап торуында дәвам итә. Тегеләр бер таучык, калкулыкка күтәреләләр, аннан калкулык артында әкрәнләп юкка чыгалар. Йагъкуб күз яшьләрен сөртеп юлга карый.

ӨЧЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Йагъкубның ун угълы юлдан сәхнә артындагы таучык өстенә күтәрелеп киләләр. Йосыф — Шәмгун жылкәсендә. Тауның бу ягына чыгып бетәләр. Сәхнә әйләнүдә дәвам итә. Юл кырыйларында билчән сыман чәнечкеле тупас үләннәр, корган чыбыклы тәбәнәк куаклар.

Шәмгун (*артка борылып карый*). Эткәбез дә, биек агач та күздән югалды...

Йосыф. Абыйларым, сезнең тамаша урыныгызга еракмы әле? Нишләп бер кош тавышы да, сез әйткән гөлчәчәкләр дә күренми?

Р а в и л. Тиздән житәбез. Күрмисеңмени бар тире-як сайрар кошлар тулы. Юлның ике ягы гөлчәчәкләр. (*Билчәннәргә күрсәтә.*)

Шәмгун. Кеше жылкәсендә рәхәттер сайрап баруы. Аның былбылларны тыңлыйсы, гөлчәчәкләрен өзәсе килә. Ә минем тирле муен тамырларым өзелә! (*Жылкәсеннән Йосыфны жиргә ташлый. Йосыфның карашында аптыраш. Болар кызу-кызу атлый, сәхнә өкрен генә әйләнүендә дәвам итә. Йосыф калышмас өчен артларыннан тыраклый. Кулларына барып тотынмакчы була. Тегеләр селтәп кенә жибәрә.*)

Й о с ы ф (*еларга житешен*). Абыйларым, аякларым арыды, йә туктап ял итик, йә әкрәнрәк барыгыз!

А г а л а р ы (*мәсхәрәле тавыш белән*). Хәзер ял итәрбез, хәзер. Чак кына чыда инде.

Й о с ы ф. Бик сусадым бит, абыйларым, су бирегез әле!

Б о р д а г ы н т о т к а н а б ы й с ы (*савытны ачып, аны баштүбән әйләндерә, суы юл кырыена түгелә*). Әнә шуннан эч!

Й о с ы ф (*еларга житешен*). Ашыйсым да бик килә! (*Төенчеген тоткан абыйсы, чишеп ризыкларын билчән эченә сибеп калдыра. Йосыф тәмам аптырап*). Сез боларны нигә кыласыз? Каршыгызда нинди гаебем бар? Эткәйгә ни диярсез? (*Агаларының бердән ачуы чыга.*)

Р а в и л. Житәр, безнең «тамаша урыны» шушы булыр ахыры. (*Туктыйлар. Төеннәрен жиргә куялар.*)

Шәмгун (*ачу белән борылып, Йосыфның чәчләреннән тотта. Башын каерып, баланың карашын көч белән үзенә юнәлтә*). Эткәбезгәме? Йосыфныңны бүре ашады, диярбез. (*Шул көе этеп жибәрә. Йосыф йөзе белән Равил аяк астына барып төшә.*)

Й о с ы ф (*торып баса да, ялварып, күз яшьләре белән Равилгә сыена*). Атам кебек олы агам — син. Зинһар, яклаучым бул, арала шулар ачуыннан!

Р а в и л (*тешләрен кысып, ачулы караш, белән*). Әнә кичә күргән ялган төшең араласын. Син бит патша буласы кеше, без колларыңа боер — аннары тынарбыз! (*Иңсәсеннән этеп жибәрә дә, Йосыф йөзе белән туфракка барып төшә. Хәлсезләнеп, битләре каралган, киёмнәре таушалган көе торып баса. Йәһүдәгә барып сыена.*)

Й о с ы ф. Арада иң шәфкатьлесе син идең, коткар мине, сакла болар ачуыннан, газиз агам!

Р а в и л (*кычкыра*). Кызганмагыз, изегез үзен! (*Һәрберсе сугарга, этәргә үрелә, тибә, бәргәли. Хәлдән тайган Йосыф жиргә егыла. Шәмгун аңа пычак белән ташлана. Баш өстендә пычаклы агасын күргән Йосыф шаркылдап көлеп жибәрә. Шәмгун югалып кала. Пычагы жиргә төшә.*)

Йәһүдә белән Шәмгун (*бергә сорау бирәләр*). Бу ни эшен, Йосыф? Моңарчы өзлексез ялвардың да, хәзер инде пычак күргәч шатландың? Моңың сере ни?

Й о с ы ф. Өйдә чакта башыма бер уй килгән иде. Барыгызны берьюлы күргәч, масаеп куйган идем: минем нинди баһадир абыйларым бар, алар булганда миңа бер дошман да, бер жанвар да куркыныч түгел, дип. Шул гөманым искә төшкәнгә көлдем.

А г а л а р ы. Башы эшли, кара син, ничек котылмакчы була?!

Й о с ы ф. Инде күрәм: агаларым арасында мине яклаучы юк. Барыгызның ачуы зур. Котылуга да өметләнмим. Барыбер миңа сез барыгыз да газиз. Әгәр

мине үтереп, жаныгыз тынычлана икэн, кызганыч түгел — мең жаным булса, барысын да сезгә фида кылдым. Теләгәнегезчә эшләгез.

А б ы й л а р ы (*мыгырданып*). Ничек юха телләнә!

Й ә һ ү д ә (*чырае үзгәрә, ул Йосыфка кулын суза, аны алдына сыендыра, бер кулын кардәшләрәнә аркылы суза*). Юк, кардәшләр, моны эшләмик! Кардәш кардәшне үтергәнне кайда күргәнегез бар? Әйдәгез, сөеклесен юк итеп, атабызны елатмыйк — жир өстендә безгә урын калмас, тәңре безне ярлыкамас!

Т у г а н н а р ы (*ачу белән Йәһүдә өстенә килә*). Син әле нигә бу чаклы йомшадың? Шул малай актыгына яхшы атлы буласыңмы? Атабызга артык ярарга теләвеңме? Син дә безнең белән ант эчтең бит! (*Янаулы кыяфәт белән ишарә ясыйлар, ачудан өстенә ташланырга әзерләр, Йосыфны тартып алмакчылар.*)

Й ә һ ү д ә. Күрәм, сездән миһербанлык тәмам качкан. Инде антыгызны жиренә житкереп, Йосыфтан котылмакчысыз икэн, үтереп түгел, бүтәнчә котылыгыз. Әнә якында Гъэд коесы. (*Барысы да борылып карый. Тирәсе түгәрәкләп биек булмаган ташлар белән әйләндереп алынган кое төсмерләнә.*) Ул күптән казылган, үзе тар, үзе тирән. Шунда ташлагыз. Йә үләр, йә узгынчылар алып китәр. Безнең вөжданыбызга кардәш каны йокмас.

К а р д ә ш л ә р е (*йөзләре яктырып китә*). Бу дәрәс киңәш. Яшә, Йәһүдә! Менә бу — чара ичмасам. Әйдәгез, коега салабыз!

Й о с ы ф (*ялвара башлый*). Юк, мине Гъэд коесына салмагыз, аның эче елан-чаян тулы, дип сөйләгән иде атам!

Й ә һ ү д ә. Карышма, юкса болай үтерәләр. Бүтән чараң юк, Йосыф! (*Агалары Йосыфның ай-ваена карамыйча, кое янына өстери башлый. Китереп житкерүгә күлмәген тартып салдырырга керешәләр.*)

Й о с ы ф. Күлмәксез мине шәрә калдырмагыз. Ичмасам, бер шәфкәт күрсәтегез. (*Тегеләр тарткалый бирәләр*). Ата хакына, кардәшлек хакына! Әгәр бүген үлсәм — кәфен кайда? Шул күлмәгем кәфен булсын! (*Агалары күлмәкне салдырып ала. Берсе бау китереп, Йосыфның кулларын бәйли, биленә бау тага.*)

Й о с ы ф. Кулларым авырта, бәйләмәгез, каты бәйләмәгез! (*Ялварып агаларына карый.*)

А г а л а р ы (*көлешә*). Әнә, ай-кояшка, унбер йолдызга әйт, кулларыңны чишеп, күлмәк бирсеннәр! (*Йосыфны өчәү-дүртәү күтәрәп кое куышына менгерәләр.*)

Й о с ы ф. Бер өметем калмады ла, туганнарга, йа тәңрем, ышанчым бер син хәзер... (*Тавышы шунда өзелә, ераклаша. Аны бадан тотып коега төшерәләр. Соңгы сүзләре кое эченнән ишетелә. Бауны төшереп бетермиләр, Шәмгун килеп пычак белән кисә. Барысының да йөзләре житдиләнә. Сүзсез калалар.*)

Й ә һ ү д ә. Менә инде котылдыгыз! (*Дәшмиләр.*)

Р а в и л. Әйдәгез, көтүгә барып, бер кәжә бәтиен бугазларга кирәк (*Йосыфтан салдырган күлмәкне күрсәтеп*), моңа кан чәчрәтмичә булмый. Атабызга бүре ашады, диярбез. (*Юнәләр.*)

ДҮРТЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Икенче күренеш декорациясе. Каршысында биек агач үсеп утырган Йагъкуб өе. Ерактан юл килә. Ул калкулык өстеннән узып төшә. Йагъкуб агач төбөндә борчылып утыра. Кулында тәсбих. Еракка карый, көтә, борчыла.

Й а г ь к у б. Ахшам намазыннан соң да күпме вакыт үтте. Болар һаман юк. Кичкә калмагыз, дигән идем. Йосыфсыз күңелем үзенә урын тапмаганын беләләр бит. Нишләп торалар? Ни булды?.. Ни булды?.. (*Күзен юлдан алып, тирән уйга кала.*) Мөгаен бер-бер хәл булгандыр? Алар һич сүземнән чыкмыйлар иде.

Ерактан «ah-vahl» иткән тавышлар килә. Елаган тавышлар ишетелә. Йагъкуб сискәнеп сикереп тора: Кулын кашына куеп, житди игътибар белән карый. Күлгәләр күренә башлый. Уллары калкулыкка менәләр. Тавышлары якыная бара. Чәчләрен йолкыйлар, күлмәкләре ерткаланган. Изүләрен ерталар. «Ай-вай! Йа, тәңре, ярдәм бир!» — дигән кызганыч тавышлар, үкенү авазлары ишетелә. Йагъкуб хәлсезләнеп урынына утыра. Каршысына килеп житәләр.

Й а г ъ к у б. Кайда минем Йосыфым?

У л л а р ы. Безне теләсәң ни эшлэт, эткәй, теләсәң ничек жәзала — коточкыч казалы булдык... Коточкыч каза!..

Й а г ъ к у б. Нинди каза? Ни булды?

У л л а р ы. Ни булдымы? Йосыфны алдырдык. (*Чөчләренә ябышып, тагын елый башлыйлар, үз-үзләрен кыйныйлар.*)

Й а г ъ к у б (*өнсез кала*). Ничек?.. (*Һушсыз егыла.*)

У л л а р ы (*тынып, аптарап калалар, егылып яткан аталарына карап*). Ah, хата кылдык!.. Хата...

Й а г ъ к у б (*аңына килә, күтәрәп утырталар, тагын сорый*). Кайда минем Йосыфым? (*Уллары тагын елашырга тотына.*)

А р а д а н б е р с е. Яланда ризыкланып алгач, ук ярышы уздырдык. Аткан укларыбызны карарга дип киттек. Ә Йосыф әйберләребезне саклый калды. Шунда якында гына бер явыз бүре йөргән икән, әйләнеп килсәк — Йосыфыбыз юк. Шул бүре газиз энебезне ашап бетергән. (*Кычкырышып тагын еларга тотыналар.*)

Й а г ъ к у б. Ялганга елашасыз. (*Тегеләр бердән житдиләнеп, тетрәнеп китәләр. Елаудан туктыйлар.*) Әүвәл антлар биреп, ялвара-ялвара кулымнан каерып алдыгыз. Унаулашып шуны бер көн саклай алмагансыз. Ни йөзегез белән каршыма кайттыгыз? Ни күзегез белән күзләремә карыйсыз? Тоташ ашап бетермәгәндер бит, берәр нәрсәсә калгандыр?

Р а в и л (*куеныннан канлы күлмәк чыгара*). Менә шушы күлмәге генә калган иде. (*Йагъкуб күлмәкне кулына алып, киереп карый, кан таплары күрәп, тагын һуштан яза.*)

У л л а р ы (*аптырашып бер-берсенә карашалар, әкрәп тавыш белән*). Кем уйлаган бит эшләр болай тирәнгә китеп, бәләсә шул чаклы булып, дип.

Й а г ъ к у б (*аңына килә, торгызып утырталар. Күлмәкне күкрәгенә кысып, битенә куеп елый. Өзгәләнә. Улларына сорау бирә*). Иртәгә шул жиргә барып, яхшы эзлөгез. Берәр әгъзасы калмаганмы? Табып кайтыгыз. Шуңа кәфен сарып жирләрмен дә, шул гүр кырына бер өй төзеп, картлык гомеремне шул дарелмәхзүндә¹⁰ уздырырмын. Моннан соң якты дөньяга күтәрелеп багасым килмәс. Иртүк шунда китегез!

Уллары. Эткәй, без эзләмәгән жирне калдырмадык. Беркайда бер әгъзасы табылмады. Барын да ашаган.

Й а г ъ к у б. Ашаса, күлмәгенә ертыклары булып иде, монда бер теш эзе юк. Артык шикле бу. Сөз түгелме бүген иртән Йосыф өчен галәм бүресен кырып бетерергә ант иткән егетләр! Шул бүренә үзен тота алмый идегезме?

У л л а р ы. Валлаһи, бөтен тирә-яктан эзләдек. Жир йоткан кебек юкка чыккан.

Й а г ъ к у б. Күрәсәң, тәңре минем сөеклемә мәхәббәтемне күпсенгәндәр. Миңа бу яраны салырга адәм баласының кулы бармас иде. Ул — юкка чыгарга тиешле бала түгел. Инде сабырлык белән морад хасыйл кылсам¹¹ гына.

БИШЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Өченче күренештәге Йосыфны коега салган урын. Шунда бер читтә сәүдәгәрнең чатыры корылган. Чатыр турында сәүдәгәр һәм ике колы басып тора. Колларның кулында баулы чиләк.

С ә ү д ә г ә р (*тирә-якка карап*). Ял өчен әйбәт урын сайладык. Тау-таш арасыннан читтә. Юлбасарлар куркынычы юк. Якында гына кое. Бәшир, Бөшра! Барыгыз, тиз су китерегез, дөяләрне, малларны эчерергә кирәк.

Б ә ш и р б е л ә н Б ө ш р а (*кое янына барып аска карыйлар. Борылып хужаларына кычкыралар*). Анда ниндидер кеше күренә, олугъ хужабыз!

С ә ү д ә г ә р (*ялкау гына*). Сәхрә коесында нинди кеше ди ул тагын?.. (*Үзе шунда юнәлә. Барып карый.*)

Б е р г ә л ә п (*тавыш бирәләр*). Әй, син кем анда? (*Коедан тонык кына тавыш килә.*)

Сәүдәгәр. Тиз төшерегез чиләгегезне! (Коллар тиз-тиз бауны сүтә. Сәүдәгәр коега кычкыра.) Әй, чиләккә бас, бауга ябыш!

Ике кол бауны озак тартып чыгаралар. Йосыфны кулларыннан тартып кое кырыена бастыралар һәм жиргә төшерәләр. Хәлсез Йосыф жиргә ята. Биленнән, кулларыннан бауны кисәләр. Торгызалар.

Сәүдәгәр (йөзен күргәч, гажәпкә кала). Бу нинди гүзәл бала?! Жиһанда бер гүзәлне кулларын бәйләп шушындый коега ташларга кемнең кулы барды икән? (Йосыфка сорау бирә) угълан, син кай жирдән, кемнең баласы, нишләп коега салдылар үзеңне? (Йосыф хәлсез генә сәүдәгәргә карап тора, дәшми.)

Сәүдәгәр. Ул су эчендә озак йончыган. Су эчсә дә карыны ач булырга тиеш. Тиз чатырга кертеп, коры киём бирегез, ашатыгыз, хәл алсын. (Коллар Йосыфны чатырга алып керә.) Бәлки бу — безгә ходай биргән гүзәл малдыр. Ярый, коеның суы тирән түгел. Югыйсә бу дөньядан күптән сәфәр киткән булыр иде.

Сәүдәгәр чатыр каршындагы чирәмгә утыра. Сәхнәнең алгы уң кырыеннан тавышлар ишетелә: «Әйдәгез, барып карыйк әле, безнең теге бүре ашаган энебез нишләп ята икән?». Сәхнәгә үзләре килеп чыга, коега таба атлыйлар.

Равил белән Шәмгун (кое янына килеп аска кычкыралар). Әй, сиңа баш ияргә йолдызлар килде. Ни хәлләрдә ятасың? (Башларын күтәреп гажәпләнәләр.) Ул анда юк!

Калган туганнары (мәсхәрәле көлөп). Бавын чишеп, чыгып качкандыр, хи-хи!

Икенчеләре. Аяклары кыскарак шул.

Йәһүдә (барып карый, борчулы). Хәлсезлектән егылып суга тончыккандыр. Әйе, анда бер кеше дә юк. Югыйсә суы да тирән түгел иде.

Равил белән Шәмгун (кое янында аяк асларында бау кисәкләре күрә). Атаң башы! Үлмәгән дә, качмаган да, аны коедан чыгарганнар!..

Барсы да (гажәпләнү, аптыраш һәм куркыну белән). Кем чыгарырга мөмкин? Кая алып киттеләр икән? (Чатырга күз салалар, сәүдәгәрне күрә, аңа йөгәрәп киләләр.) Без качкын колыбызны эзлибез, шунда гына булырга тиеш иде, ә ул юк. Синен чатырында түгелме, мөсафир агай-эне?

Сәүдәгәр. Нинди кол? Мин монда яңа килеп туктадым, бу илнең бер кешесен дә белмим.

Йосыф агалары. Синнән башка кешенең эше түгел бу. Син генә яшергәнсең. Яхшылык белән бирмәсәң, без сугышып та ала алабыз. (Шәмгун хәнжәр кынысына кагылып ала, калганнары укларына, чукмарларына кагылып алалар. Сәүдәгәр дә кәкре кылычының башына сугып ала. Әмма куркынып, җитди уйга кала. Чатырына кереп китә һәм кулыннан җитәкләп Йосыфны алып чыга. Агалары гажәпләнә. Ачуланалар.)

Сәүдәгәр. Сөз шуны әйтәсезме әллә? Без аны су алганда коедан тартып чыгардык.

Йосыфның агалары. Шул булмыйча, кем булсын! Әле белмәгән булып маташасың?

Сәүдәгәр. Мин монда беренче тапкыр. Шәрә угъланның кайдан беләсең колмы, азат кешеме икәннән? Кыяфәте исә сезнекеннән затлырак.

Агалары (Йосыфны тартып алалар, үзенә кизәнәләр). Без аны бөтен сәхрә буйлап эзләп йөрибез. Ә ул, күрәсезме, коеда качып ята. (Сәүдәгәргә карап.) Атабыз аны бала көе сатып алган иде. Ул бертуганнар кебек безнең белән үстә, безнең белән йөрдә.

Сәүдәгәр (бүлдәрәп). Коега качу аңа нигә кирәк булган?

Тегеләр (дәвам итәп). Тора-тора азынып китте, явызланды, ялган сөйли башлады. Атабыз шуңа чыдамыйча, кулларын бәйләде, үзен дә биленнән агачка бәйләп куйды. Берәздән чыгып карасак — колыбыздан җилләр искән.

Шәмгун (катыша). Ычкынып киткән дә монда килеп коега качкан. (Сәүдәгәр, болар сүзенә игътибар итмичә, уйлаңып тора.)

Икенче агалары. Тапмаслар дигәндер.

Й о с ы ф. Болар бары да яла.

Ш ә м г у н (*Йосыф өстенә килә*). Тагын бер генә сүз кабатла — башыңны кисәбез!

С ә ү д ә г ә р. Күрәм, сез бу колыгыздан барыбер хәер тапмассыз. Бәлки сатып кына жибәрерсез?

Т е г е л ә р (*бик шатланып*). Ике куллап, хөрмәтле сәүдәгәр!

Й о с ы ф. Сатмагыз! Ничек азат көе коллыкка сатасыз?!

Ш ә м г у н (*терсәге белән Йосыфның авызына кизәнә, тавышын әкрәнәйтә*). Әгәр безнең сүзне жүпләмәсәң, үлемен шунда булыр.

С ә ү д ә г ә р (*эшлекле кыяфәт белән*). Ху-уш! Бәясен ничек куясыз?

Й о с ы ф н ы ң а г а л а р ы. Колыбыз юньсез, күпме бирсәң — шуңа риза. (*Үзара: «Моңардан тизрәк котылырга кирәк!»*)

С ә ү д ә г ә р (*тавышын күтәрә*). Минем атласым, комачым бар. Ләкин товарларымны сатмыйча, акчам юк. Нибары унсигез ярмак вак акчам бар. Ничек сатулашабыз?

Й о с ы ф а г а л а р ы. Безгә атлас та, комач та кирәкми. Әнә шул бар акчанны бир дә, калганы бүләк булсын. (*Кул сугышалар. Сәүдәгәр төенчеген чыгарып Равилгә суза. Тегесе алып куенына тыга. Йосыфны сәүдәгәргә тапшыралар.*)

С ә ү д ә г ә р (*Йосыфка*). Болар миңа сине кол дип сатты, бу дәресе?

А г а л а р ы. Дәрес диген, юкса үтерәбез!

Й ә һ ү д ә (*Йосыфка якин килеп, башыннан сыйпый, күкрәгенә кысып, аркасыннан сөя*). Дәрес, диген. Юкса чыннан да үтерерләр. Болай кем белә, бәлки тәңре берәр чарасын күрер.

Й о с ы ф (*күзләреннән яшь ага*). Дәрес әйтәләр, мин чыннан да аларның колы. (*Жиңнәре белән күзен сөртә, үксеп елый, жилкәләре кызганыч калтырый.*)

С ә ү д ә г ә р. Инде бу сатуны язу белән беркетик. (*Колына кычкыра.*) Язу әсбапларын китерегез! (*Коллар тәбәнәк өстәлчек, кәгазь, кара камыш каләм алып чыгалар. Сәүдәгәр — Йосыф агаларына.*) Кайсыгыз яза? (*Шәмгун өстәлчек турысына тезләнә, каләм алып кара манчий.*) Колыгызны сатуны раслагыз, колыгызның нинди гаепләре бар, яшерми языгыз!

Ш ә м г у н (*яза, үзе кычкырып әйтә бара*). Колыбызны өч төрле гаебе белән сиңа унсигез ярмак бәрабәрәнә саттык. Ялганчыдыр, угърыдыр, качкындыр. Шуңа ун карендәш тамгабызны салдык. (*Берәм-берәм килеп тамга салалар. Сәүдәгәр алып укып карый да, кәгазьне пөхтә бөкләп кол кулындагы кечкенә сандыкка сала. Коллар язу әсбапларын жыеп, чатырга кертә куя.*)

С ә ү д ә г ә р. Болай бөтен шарты килде.

Й о с ы ф а г а л а р ы. Сиңа киңәшебез шул: бу колга һич якты чырай күрсәтмә, Ялганчы — һич сүзенә ышанма. Качкын — каты итеп аяк-кулын бәйлә. Арпа икмәгеннән бүтән ризык ашатма — ул шуннан башканың кадерен белми. Хәерле юл сиңа, хуш! (*Йосыфка борылып та карамыйча китәләр.*)

Й о с ы ф (*сәүдәгәргә*). Мөхтәрәм хужам (*күзеннән яшь ага*), зинһар, шул олыларым белән хушлашырга рөхсәт ит!

С ә ү д ә г ә р (*гажәпләнә*). Ничек? Үзенә шундый мәсхәрәле сүзләр белән саткан кешеләрнеме? Алар бит сине ярты ярмаклык та яратмыйлар.

Й о с ы ф. Аларның теләкләре шундый булды, мөхтәрәм мисырлы. Һәр кеше үзенә лаекны эшли.

С ә ү д ә г ә р. Кирәк табасың икән, бар, хушлаш. Әмма ерак китеп түгел. Үзләрен кире чакыр.

Й о с ы ф (*агаларына таба йөгәрә*). Агаларым, агаларым, туктагыз әле! (*Тегеләр борылып карый, туктыйлар. Йосыф берәм-берәм барысын да кочаклый. Сәхнә әйләнә, боларны уртага якинрак китерә. Агалары аптырап карап торалар.*)

Й о с ы ф. Сез гаебегез беленер дип курыктыгызмы әллә? Ант эчә идем, гомергә бер серегезне беркемгә, атама да чишмәс идем. Миннән бу чаклы бизәргә нәрсә сәбәп булды? Наман аңламыйм.

Ш ә м г у н. Йә, йә, телеңә салышма! Әнә сәүдәгәр борчылып тора. Кире алып китәләр, дип уйлар.

Р а в и л. Без сине кире алып та китәр идек, гарьлекне дә бәлки жиңә алып идек, әмма атабызга «сине бүре ашады», дидек. Шуның киресен аңа берничек тә ача алмыйбыз. Син, үпкәләмә инде, тәкъдиргә риза бул.

Ш ә м г у н. Исән калуыңа рәхмәт әйт. *(Калганнары моны жүпли.)*

Й о с ы ф. Өстемә хәзер горбәт¹² чикмәне кидерәләр. Кулларымны бәйләп дөягә менгерәләр. Ничек чит жирдә коллык кылырмын? Газиз атам минсез ничек чыдар? Елый-елый инде сукурайгандыр. Кем мине йомшак итәгендә йоклатыр, кем чәчемне юып тарар, кем өстемне-башымны карар? Кайгымны кем сорап, кем юатыр? Кем күз яшьләремне сөртөр? *(Үксеп-үксеп, күз яшьләрен жиңнәренә сөртеп елый.)* Агаларым, инде сезне кайда күрермен? Тәкъдир безне нишләттә? Тирә-ягым гел ятлар булыр. Рәхәт яшәгез, әтиемне, энем Ибнейәминне карагыз. *(Үксеп тавышы тына, пышылдап диярлек.)* Хушыгыз... Бәхил булыгыз...

Й ә һ ү д ә *(елый, үзенең күз яшьләрен сөртеп, Йосыфның аркасыннан кага.)* Бар, акыллым, әнә хужаң пошына. *(Агалары китә. Йосыф артына борылып карый-карый хужасы янына ашыга.)*

С ә ү д ә г ә р. Синең төсең-холкың сатучыларыңнан өстен. Хөкемнәрең олыларсыман. Минә «мисырлы» дидең, телемдә сөйләшәсең. Кәнгәниләрдән дөнья күргән кешеләр генә мисырча сөйләшә. Син бит әле бала гынасың.

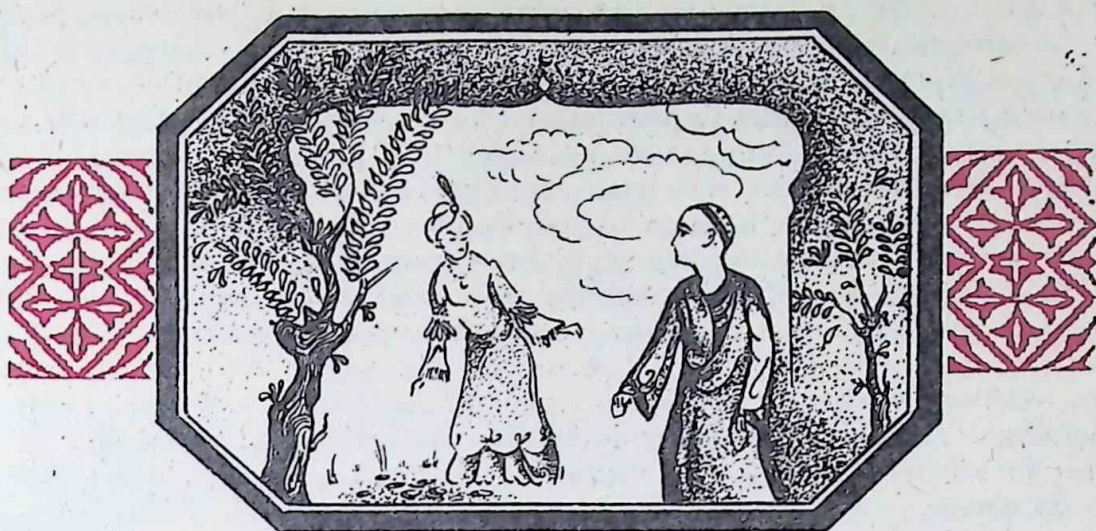
Й о с ы ф. Дөнья үзе безгә килә иде, мөхтәрәм мисырлы, ягъни хужам. Өбездә сәүдәгәрләр еш була иде. Шуларга колак салуымнан бу гыйльмем, мөхтәрәм тажир¹³.

С ә ү д ә г ә р. Гажәп хәл. Йа, тәңрем, бар да хәерлегә булсын! *(Эшлекле кыяфәттә.)* Кузгалырга вакыт. *(Йосыфның өстенә тупас йон чикмән кидерәләр. Кулларын бәйлиләр. Аякларына богау салалар. Йосыф сүзсез буйсына, йөзөндә кайгы.)* Илтәп дөягә менгерегез үзен. Нык итеп беркетегез. Бер мәлгә дә күздән ычкындырмагыз. Качырсагыз — башыгыз белән хушлашырсыз! *(Бер кол алып китә. Калганнары чатырны жыя.)*

Пәрдә төшә.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ИКЕНЧЕ ПƏРДƏ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Сарай эче гади. Зөләйха башына чалма ураган, түшәгендә ята. Хәлсез. Дая — Зөләйханың сөт әнкәсе килеп керә.

Д а я. Иртәнге кояш сиңа сәламнәрен юллай, газиз бану¹⁴, күңелең көн кебек якты булсын!

З ө л ә й х а (*хәлсез генә*). Рәхмәт, дая, шулай булсын иде дә, булалмас шул... (*Хәлсез генә ишарәләп янына чакыра.*)

Д а я. Ни сәбәптән кәефең юк, бану, сиңа ни булды? Кичә генә айның ундүртенче көне кебек балкый идең, һәр адымың сәламәтлек һәм дәрт бөрки иде. (*Зөләйханың кулын, башын тотып карый.*) Сырхавың булырга охшамый.

З ө л ә й х а (*кулыннан тартып янына утырта*). Утыр, даям. Бу Мисырда мине аңлар бер кешем, бер сердәшем юк. Хәлемне сиңа гына сөйлим, зинһар, сер итеп сакла!

Д а я. Жаным юлыңда корбан булсын, сөйлә газизәм!

З ө л ә й х а. Минем өчен жиһан кояшы хәзер бөтенләй көн яктырткычы түгел, дая! Аның яктысы минем өчен әллә бар, әллә юк. Инде жиде ел миңа көн яктысы энә шул кәңгәни колдан килә.

Д а я. Теге, газиз¹⁵ сатып алган Йосыфмы?

З ө л ә й х а. Әйе, нәкъ шул угълан. Ул ачык йөз белән сараема керсә, миңа көн кояшлы, ул китсә — якты көн караңгы төнгә әйләнә. Инде акылдан язам бугай. Жиһанда шуннан башка күземә берни күренми. Кичә табип килеп, тамырыма энә куйган иде, каным идәнгә акты. Һәр тамчысы «Йосыф» исмен язгандай була...

Д а я. Нинди көчле утка төшкәнсең!..

З ө л ә й х а. Төнен, бар галәмдә үземне ялгыз сизеп, йолдызларга багам. Юаныйм, онытылым, дип. Алары да тагын бер тоташ: «Йосыф», «Йосыф» дип жемелдиләр. Шул исем телемдә көн-төн изге дога урынында йөри.

Д а я. Әйтәм жирле карашың гел уйчан. Хәтта шаян сүз әйтсәң дә, йөзең житди, күзең сагышлы кала. Кайчан төштең бу утка, газизәм?

З ө л ә й х а. Әйтергә генә жиңел, дая, инде жиде ел янам! Йөрәгем гел утлы күмергә әйләнде. Минем Мисырга килүем дә бит шул гүзәлне төштә күрүем аркасында булды.

Д а я (*гажәпләнә бара*). Ничек, газиз бануым?

Зөләйха. Өч ел рәттән төштә күрдем. Ашаудан-эчүдән калдым, сөйләш-мәдем, көлмәдем. Соңгы күрүемдә ул: «Әгәр мине күрергә ашкынсаң, Мисырга кил, мин — Мисыр патшасы. Миннән башкага күңел салма!» — диде.

Дая. Кара син, нинди гажәп! Шуннан-шуннан, газиз бануым?..

Зөләйха. Мине Мисырга озат, дип атам Таймусны аптыратып бетердем. Ул бичара Мисыр газизенә хат язып, шул турыда хәбәр итте. Теге: «Кем миңа гашыйк булса, мин шуңа гашыйк, кызыңны тиз жибәр, кабул итәм», — дип жавап язды. Атам — Мәгъриб иленең кодрәтле патшасы, йөз дөягә мал йөкләтеп, мине Мисырга озатты. Килеп төшсәм, ни күзем белән күрим: каршымда үзе картаеп барган, үзе усал кыяфәтле салкын бер адәм басып тора — Мисыр патшасы.

Дая. Әйтәм, Кыйтфирне күрүгә, үз буеңа авып төштең. Табиблар аңга китерә алмый аптырап бетте. Кыйтфир моны шатлыктан дип аңлады.

Зөләйха. Ә минем төштә күргән егетем колым булып кулыма керде. Төшемдә ашыкма, дип кисәткән иде. Сүзләренең мәгънәсен соңыннан гына төшендем.

Дая. Нәрсә дип кисәткән иде, газиз бануым?

Зөләйха (*авыр сулап*). Хәтергә уелып кала торган сүзләр, дая. Башына таж кигән көе ул шулай диде:

Сабыр белән эшли күр син тик бу эшне,
Сабыр белән эшләнә һәр эшләр башы,
Морадына тиз житә тик сабыр кеше,
Бу эштә син күркәм сабыр кылгыл инде.

Дая (*әсәрләнеп*). Нинди акыллы әйткән!

Зөләйха. Аның әлегә сүзләре дә аксакаллар сүзенә охшый. Тик аның акылыннан ни хәер, дая, бер генә сүземә дә бакмый бит, телендә гел салкын үгет.

Дая. Бу килешә торган эш түгел. Ул бит синең колың, чынлыкта ул патшага, син колга әйләнгәнсең. (*Авыр сулап.*) Гыйшык шундый шул ул, синең дәрәжәңә, малыңа карап тормый. Болай ярамый, монда бер чара уйларга кирәк.

Зөләйха. Нинди чара киңәш итәсең, дая? Зинһар, уйла, минем башым уйларлык түгел.

Дая. Барыннан элек, малыңны кызганмаска кирәк. Гашыйк кеше гомумән мал белән санашмый. Ул таш йөрөкле гүзәлнең һушын алу өчен карт Кыйтфир зәвегына эшлängән бу сарайда түгел, күз явын алырлык бинада очрашырга кирәк. Менә нәрсә: кичекмәстән хозурыңа осталарны чакырт, сиңа лаек сарай төзесеннәр. Эчендә-тышында зиннәтле терәкләр булсын. Ул терәкләр төбөндә көмеш үгезләр ятсын. Ә бер терәккә бәйләп алтын ат эшләсеннәр. Ияре, тезгелә асыл ташлар белән бизәлсен. Ат күргәч, нинди егетнең дә йөрәге урыныннан куба. Аңардан аксакаллар сабырлыгын куып, үзөңдә егетләрнең кайнар йөрәген кузгатырга кирәк! Терәкләр арасына алтын-көмеш чыбыклар утырсыннар, аларга асылташлар белән бизәлгән төрлө-төрлө кошлар кундырылсын. Ян-якта агачлар булсын, аларда төрлө-төрлө жимеш пешсен. Диварлар күк-зәңгәр сырчага буялсын, аның өстенә нечкә сызыклар белән ак бизәкләр, ал чәчәкләр эшләнсен. Диварларда синең сурәтне, Йосыф сурәтен ясасыннар. Идән-нәрдә затлы келәмнәр булсын. Уртага зиннәтле тәхет куй. Шунда гүзәлләрнең гүзәле булып үзең утыр.

Зөләйха (*йөзе ачыла барып*). Карасана, синең хыялың нинди бай!

Дая (*дәвам итә*). Шунда Йосыфны чакырт. Килеп кергәч, бу мәһабәткә хәйран калсын. Бар зиннәттән гүзәлрәк сине күрер дә, сабыр китәр. Мөгаен, теләгәңә ирешерсең.

Зөләйха. Бу хәтле күренешне кайдан уйлап таба алдың, дая?

Дая. Хикәятләрдән ишетеп, газиз бану! (*Ишектән вәкарьлә сөйләнеп, хезмәтчеләре белән Кыйтфир килеп керә. Зөләйха янына узып, кулыннан тотта.*)

Кыйтфир. Хәлең зәгыйфь, дип хәбәр ителәр, Зөләйха, сиңа ни булды, сөеклем, ничек ярдәм итим?

Зөләйха. Бу сарайның караңгы эче кәефемә начар тәэсир итә, газиз. Минем өчен үземә лаек махсус сарай салдырсаңчы. Эченнән төрле сулар аксын, кошлар сайрасын, диварлары гүзәл нәкыш булсын.

Кыйтфир. Бу — безнең көчтән килерлек дәва. Кабул иттем, газиз бану. (Боера.) Хәзер үк осталарга игълан итегез. Жыенып килсеннәр. Нәкъ Зөләйха теләгәнчә яңа сарай бина кылсыннар! (Хезмәтчеләреннән берсе баш иеп, бил бөгеп чыгып китә.)

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Дая тасвирлаган Зөләйха сарае. Зөләйха биек булмаган тәхеттә утыра. Йосыф килеп керә. Ишек төбөндә баш иеп, бил бөгеп сәлам бирә.

Йосыф. Тәңре сиңа саулык, дәүләтенә куәт бирсен, газиз бану!

Зөләйха. Бирегә уз, дилдар!¹⁶ Нигә ишек төбөндә торып сөйләшәсең?

Йосыф. Мине газиз чакыра, дип дәштеләр, колларга хөрмә жыеша идем, газиз бану.

Зөләйха. Мисыр газизе сине бала урынына күрә. Хөрмә жыю синең өчен кара эш.

Йосыф. Колның бурычы караны-акны сайлап тору түгел, газиз бану, эшенең ниндие бар — шуны эшләү. Газиз монда юкмыни?

Зөләйха. Газизнең биредә нинди эше бар? Мин булгач сиңа житмимени? Бу сарайны бөтенләе белән синең өчен генә салдырдым. Яхшылап кара әле тирә-ягыңа! (Йосыф башын йөртеп карап чыга.) Ничек, сиңа ошыймы?

Йосыф. Сарай гүзәл. Сүз дә юк. Әмма тәхеттә янәшә газиз булганда килешә төшә.

Зөләйха. Нәрсә әле бүген телендә «газиз» дә «газиз»? Бүтән сүзен юкмыни синең? Диварларга кара, сурәтеңне күр! Сарайның үз гүзәллегә дә сиңа охшаган. (Төшеп, Йосыфның кулыннан ала. Ат сурәте янына алып килә.) Йә, ничек бу аргамак? Син бит ат өстендә жилдерергә яратасың.

Йосыф. (аргамакны күрүгә йөзе ачылып китә). Гүзәл аргамак!

Зөләйха Йосыфның кулыннан тоткан көе сарай тирәли йөртә. Кулын жәеп бөтен сарай эчен Йосыф игътибарына тәкъдим итеп чыга. Үз сурәтенә туктала. Сурәт турына басып, Йосыфка борыла.

Зөләйха. Йә, кайсыбыз сиңа ошый төшә? Сурәтемме, үземме?

Йосыф (уңайсызланып). Сурәтең дә, үзең дә гүзәллегә белән минем мактаулардан өстен, газиз бану!

Зөләйха (Йосыфны тәхет янына алып килә. Үзе тәхет кырыена утыра. Каршындагы кызыл хәтфә урындыкка Йосыфны утырта.) Нишләп син миңа бер дә ачыла алмыйсың, дилдар?

Йосыф. Мин сине газиз хатыны, үземне кол итеп күрергә күнеккән.

Зөләйха. Колларны бит алай кадерләмиләр, дилдар! Ә мин (чәчләренә кагыла) синең шушы бөдрәләреңне үз кулым белән юып, үзем тарый идем. Син түгелме: «Чәчләремне атам юып тарый иде, газиз белән сез миңа атам кебек якын», — диюче?

Йосыф. Әйе, син миңа олы хөрмәтләр күрсәттең, газиз бану, мин моның өчен гел рәхмәт укыйм. Әмма син газиз кимәгән киёмне кидерә башлагач, миңа аның алдында уңайсыз булды.

Зөләйха. Аны миңа газиз үзе кушты. Бу мөбарәк угъланчыкны миннән артык хөрмәт кыл, диде. Нур өстенә нур булсын, дип, киендердем. Килгәндә син малай гына идең. Үсә бардың — гыйшкым көчәя барды. Минем Мисырга килүем дә бит синең өчен генә иде.

Йосыф. Ничек минем өчен? Мин бит Кәнгъән баласы. Бу аңлашылмый, газиз бану. Буй житкән кызга атасы куенындагы унбер яшьлек билгесез малайның ни кызыгы булсын икән?

Зөләйха. Аһ тәкъдир, мин сине төшемдә Мисыр патшасы итеп күрдем шул. Бу инде минем йөрәгемә патша булырга булгандыр. Асылда жанымның патшасы булдың да инде. Ни боерсаң, шуны кылырга эзермен.

Й о с ы ф. Гажәеп сәер нәрсәләр сөйлисең, гүзәл бану!

З ө л ә й х а. Сәер түгел, хәлемне сөйлим, дилдар! Төшемдә нәкъ хәзерге сурәтеңне күрдем. Әгәр белсән, ниләр кичергәнемне!.. Ни газаплы юллар үтеп, бу илгә шушы карт өрәк өчен килдеммени?!

Й о с ы ф. Авызыңнан жил алсын, газиз бану, патша хәләлең турында шулай сөйлиләрме?

З ө л ә й х а. Хәләлең... Син, гөнаһсыз жан, берни белмисең бит.

Ә төшемдә: «Мине күрәсең килсә, Мисырга кил!» — дидең.

Й о с ы ф. Бу әгәр минем аңлы ихтыярымда булса, газизәм, сине андый хәсрәтләргә салыр идеммени? Аһ, бу төшләр... Мине дә нәкъ синең сыман, күргән төшем харап итте. Көнче агаларым шуның жәзасы итеп, Мисырга сатып жибәрде. Без синең белән икебез дә күргән төшләрәбез аркасында бәхетсезлектә тарыганбыз.

З ө л ә й х а. Әмма бәхетсезлектә түгел, бәхеткә, дилдар! Нинди газап булса да, бу хис — минем төп хәзинәм. Мин бит сине барыбер күрдем менә. Синең газабың да миңа татлы. Атама күпме патшалар, бәкләр үзләренең улларына сорап яучы жибәрде. Яучы итеп улларын жибәрделәр. Аларның һәркайсы икенче берәүләргә төштә күрерлек егетләр иде. Әмма синең сурәтең жанымны биләп, берсенә дә күзем төшмәде. Шушы рәвешем белән азгына да сиңа лаек түгелмени мин? Нишләп бу чаклы тыныч, битараф соң син?!

Й о с ы ф. Мин битараф түгел, газиз бану, мин сине бик ихтирам итәм. Син миңа Мисырда иң якын кеше. *(Зөләйханың йөзе яктырып китә.)* Ни боерсаң, шуны үтәргә әзермен. *(Торып баса, бил бөгә.)*

З ө л ә й х а *(торып баса)*. Мин сиңа берни дә боермыйм, горурлыгымны ташлап, бары ялварам гына: аңла, зинһар, минем йөрәгемне, чак кына йомшаклык күрсәт, кызган! *(Йосыфның чәчләренә, яңакларына кагыла.)*

Й о с ы ф. Артыгын берничек тә эшли алмыйм. Зинһар, рәнжемә, гүзәл боеручым! Газиз миңа угыллыкка кабул кылды, баласына карагандай карый. Ул ничек атасына хыянәт итсен?!

З ө л ә й х а. Син шундый таш бәгырьмени соң? Гел үгет бирәсең дә, сүземне кире кайтарасың. Ниһаять, кайда синең егетлек хисең?!

Й о с ы ф *(газипта)*. Мин дә нибары кеше генә, Зөләйха, минем дә күзләрем сукур түгел, йөрәгем урталай өзелә. Газаплама мине сорауларың белән. Синең хакка, вөждан хакына сабыр итик. Тәкъдир белән килешик!

З ө л ә й х а. Мондый тәкъдир белән килешә алмыйм. Ул тәкъдир мине рәхимсез алдады!

Й о с ы ф. Ул тәкъдир бәлки мине дә алдагандыр. Әмма моны мин кистереп әйтә алмыйм. Сабырлык максатларның иң кыска юлы, диләр.

З ө л ә й х а. Үлгәнче сабыр итәргәме?

Й о с ы ф. Тыныч вөждан белән үлү өчен алай сабыр итәргә дә ярый.

З ө л ә й х а *(еларга житешеп, кулларын күккә таба күтәрә, карашын югары төбәп)*. Йа, олуг тәңрем, бармы берәр юл шушы утлы божрадан чыгу өчен? Әллә мәңге яндырырсыңмы бу өметсез дәрт утында?! *(Тәхетенә авып төшә, үкси. Йосыф кызганулы караш белән каршында басып тора.)*

Й о с ы ф. Сиңа болай гажизлектә төшү килешми, гүзәл бану, үзеңне кулга ал. Гомер әле алда. Шатлыklарың да күп булып. Илеңне, дәүләтеңне кайгырт, газизгә ярдәмче, иш бул! Ул синең өчен жан фида кылырга әзер.

З ө л ә й х а. Тагын «газиз»... Аһ, куй шушы үгетләреңне. Бүтән сүзең булмаса, ичмасам, дәшми тор. Елмай гына. Энжә тешләрең сараемны ак нурларга күмсен! Яисә каршымда утыр, кара бөдрәләрең карап сокланыйм! *(Йосыф утыра.)* Кулыңны миңа бир! *(Сузылып Йосыфның кулын ала.)* Яңа пешкән тал чыбыктай бармаklарыңа карап торыйм, мәржәннән тезелгән тырнаklарыңа. Нигә елмаймыйсың? Элек елмая идең дә, ирен-нәреңнән мине үчектереп бал-шикәр тамар иде. *(Йосыфның иягенә кагыла.)*

Яшь алмадан да нәфисрәк шул иягең... Бер генә килмәгән жирең дә юк, Йосыфым!...

Йосыф. Көзгеләрдән үзең бак, Зөләйха, синең урынында икенче гүзәл булса, үзеннән башканы мактамас иде.

Зөләйха. Син карамагач, үзем хәзер үземә убырлы карчык булып күренәм. Син шулай еллар бие саргайтсаң, убырлыга әйләнермен дә. Аһ, булырсыңмы берәр вакыт дәртемә дәрман?!

Йосыф. Артык тирәнгә кердек, гүзәл бану. Яхшы чакта туктыйк. Боларны тыңларга минем хакым юк. Кичер, гүзәл хужам, миңа китәргә кирәк. Болай да синең сараңда тоткарлануымны өнәмәүчеләр бар. Газизнең киёмнәр бүлмәсен саклаучы тәбәнәк Дуду әйтә: «Зөләйха янында еш буласың, Йосыф, кара, ул гүзәл хатынга гашыйклар күп, әгәр юлыма аркылы төшсәң, мин сине кызганып тормам. Матурлыгыңа масаеп йөрмә, башыңны чаптырырмын, — ди. — Бөдрәләрең йомычка арасында чүп урынына аунар», — ди. Ул мине инде берничә тапкыр янады.

Зөләйха. Син шуңардан курыктыңмы? Ул Дудуны газиз өстеннән салып ташлаган киём белән бергә чүплеккә ыргыттырам, кирәк булса!

Йосыф. Мин аңардан курыкмыйм, Зөләйха, вөжданыма буйсынам. Кичер, мин чыгыйм. (Китә.)

Зөләйха (артыннан юнәлә). Юк, юк, китмә! Йә бүген, йә беркайчан да! Шушы көнне көтеп минем бөтен гомерем үттә. Юк, юк! (Йосыф ашыгып инде ишеккә килеп житә, Зөләйха йөгереп житеп Йосыфны арт чабуыннан тотта. Шулкак ишектән бөкләре һәм сакчылары уртасында газиз килеп керә.)

Газиз. Нишләвең бу, Зөләйха? Кыяфәтең нинди? Синме соң бу? Нигә мондый хәлгә төшсәң? (Зөләйханың чәчләре тузган, үзе ярсу, еше тын ала. Газизне күргәч, сискәнеп, югалып кала.)

Зөләйха. Менә бу, бу кол угълан ашка таш белән атты. Мине хур итмәкче булды. (Газиз гажәпләнәп, ышанып бетермичә Йосыфка карый. Шунда тәбәнәк Дуду сүзгә кысыла.)

Дуду. Менә, олуг газизем, күрдегезме инде? Мин Сөзгә гел әйтә килдем. Ахыр килеп үзе тотылды. (Шат, тантаналы рәвештә.) Жәза бирегез, олуг газизем!

Газиз. Их, Йосыф, Йосыф! Мин сине угълыбыз урынына күрәп үстердем! Ә син чыннан да шул эшне кылдыңмы? (Йосыф, кызарып сүзсез басып тора. Зөләйха ялварып, гажиз хәлдә аңа карый.)

Йосыф. Әйе, гаеп миндә, олуг газиз.

Дуду (шатланып). Эңә үзе дә таныды гаебен. Башын чаптырасызмы, зиндангамы, газизем?

Газиз (Дудуга яратмыйча, ачулы карап ала). Син шатланмас идең, Дуду, киресенчә, кайгырыр идең. Мин күз кебек карап торган бер угъланым, һәркемнең сокланычы булган шул гүзәл егет хыянәткә барган. Холкы, күрке белән тирә-якта тиңе юк дигән угълан!

Дуду (кысылмакчы була). Шул гүзәлләр бара да инде. Хи-хи-хи!

Кыйтфир (кырыс карашы белән аны бүлдереп дәвам итә). Ә син сөенәсең! Кыскасы, карарымны тыңлагыз: беренче — әләкче һәм көнче булганы өчен Дудуның телен төбеннән үк... (Дуду чинап кычкырып жи-бәрә.) Ярар, яртысы да житәр. (Тавышын күтәрәп.) Ярты телен кисәргә! Икенче — Йосыфны зинданга ябарга. Тикшереп карарбыз, әгәр гаепсез булса, азат итәрбез. (Зөләйхага карап.) Шул кыяфәттә йөрергәме сиңа?!

Йосыфны һәм Дудуны сакчылар алып чыгып китәләр. Зөләйха йөрәген тотып кала.

ӨЧЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Зиндан эче. Уртача яктылык. Алгы як — зиндан дивары. Почмак уртадан сулдарак. Сул як диварда кеше башы биеклегендә зур булмаган бер тәрәзә. Каршы диварда бер тәрәзә

күренә. Тәрәзәдә тимер челтәр. Сул кулдарак әскәмия сыман озынча, әмма киң булмаган урын-ятакка охшаш нәрсә. Арырак та андый урыннар бар. Тамашачыга якынагында Йосыф үзеннән ун яшьләргә олырак берәү белән нәрсәдер сөйләшеп утыра. Теге сөйли, Йосыф мавыгып тыңлый. Кыяфәте инде олыгая төшкән. Арырак ятакларда да икешәр-өчәр кеше утырган, сөйләшәләр, нидер эшләп маташалар. Өч-дүрт кешелек төркөмнән затлырак кыяфәтле, олырак яшәтгә ике ир аерыла да Йосыфка таба килә. Якынаырак сәлам бирәләр.

Билгесез ике ир. Көннәр якты, хәерле булсын, гүзәл угълан!

Йосыф. Сөзгә дә шулай булсын, мөхтәрәм затлар! Нинди каза сезне бу салкын диварлар эченә салды?

Билгесез ике ир. Мисыр мәлигә¹⁷ Рәййанның шиге, гүзәл угълан.

Йосыф. Сөз аның кемнәре соң? Нинди шиккә сәбәпче булдыгыз, бәхетсез затлар?

Ширбәтче. Мин — мәликнең ширбәтчесе, менә янымдагы бәладәшем — икмәкчесе була, гүзәл мәхбүс¹⁸. Мәликкә безнең хакта нахак әләк житкөргәннәр: янәсе, без Ямәннән килгән шымчы кушуы буенча, мәликнең шәрабына һәм икмәгенә агу салганбыз. Шулардан авыз иткән колның үлүе шиккә дәлил итеп карала.

Йосыф. Бигрәк хәтәр икән сөзгә ташланган гаеп...

Икмәкче (*авыр сулап*). Бик хәтәр, гүзәл мәхбүс, бик хәтәр. «Дөресен әйтегез!» — дип күпме жәзаладылар үзебезне, әмма кылмаганны кылдым дип, башны кистереп булмый. Икебез дә: «Берни белмибез», — дидек.

Йосыф. Ышандырырлык дәлилләрегез юкмыни соң?

Ширбәтче. Иң ышанычлы дәлил бер генә, угълан, ул да булса — качып, юкка чыккан Ямән шымчысы. Әгәр шуны табып, дөресен әйттерсәләр, мәсьәлә ачыкланыр. Сине бик зур гөзеребез бар иде...

Йосыф. Сөзгә нәрсә белән ярдәм итә алам икән мин? Үзем дә ярдәмсез гажиз бер мәхбүс.

Ширбәтче белән икмәкче (*икесе бергә*). Сине зинданда иң гыйлемле, иң зирәк мәхбүс дип сөйлиләр иптәшләрең. Без бүген икебез дә гажәп төш күрдөк, шуны юрый алмассыңмы, гүзәл угълан? Эш әжереннән тормас иде.

Йосыф. Ягез, сөйләп карагыз төшегезне!

Ширбәтче. Төшемдә, имеш, йөзем бакчасында йөрм. Иң пешкән йөзем тәлгәшләрен кисеп алам да, шуларны касәгә сыгып, мәлик Рәййанга бирәм. Ә ул миңа елмая.

Йосыф. Синең гаепсезлеген беленер. Азат ителеп, яңадан иске вазифаңа кайтырсың.

Ширбәтче (*сөенеп Йосыфның кулын үбә*). Рәхмәт, угълан, әгәр ко-тылсам, сөенечле эшене онытмам.

Йосыф (*дәшми тыңлап торган борчулы икмәкчегә карап*). Инде си-нең төшне тыңлап карыйк!

Икмәкче. Минекә мондыйрак. Икмәкләремне пешердем дә, шуларны жылпучка салып, башыма күтәрдем. Мәлик сараена илтим дип юлда барганда, икмәкләремне кошлар чукуды.

Йосыф. Авыр булса да әйтим, сине хәтәр язмыш көтә, бәхетсез мәхбүс. Гаепле буларак, сине асарлар.

Икмәкче (*кайгыга төшен*). Юравың нәрсәгә нигезләнә, угълан?

Йосыф. Бик гади нәрсәгә: мантыйкка һәм кеше хиссиятенә, бәхетсез мәхбүс. Бәхетсезлеккә тарыган гаепсез кешенең күңеле кайгылы булса да, вөжданы тыныч була. Ул гел якты өметтә яши. Ә гаепле кеше, үзенең фаш ителүен көтеп, гел борчуда йөри. Менә шушы халәт аларның төшләренә дә керә. Аннары сүз патша гомере хакында бара. Мондый чакта сернең төбенә төшмичә туктамыйлар. Хөкемдарның моңа көчә житә. Сөз икегез дә үзегезнең чын халәтегезне күргәнсез, мөхтәрәм затлар. (*Икмәкче кайгыда. Башын түбән игән, сүзсез.*)

Ширбәтче (*Йосыфка*). Мондый үткен акыллы, гүзәл йөзле угълан-ны зинданга салырга нәрсә сәбәп булды икән?

Йосыфның янындагы иптәше. Әнә шушы гүзәллегә, мәхзүн¹⁹ жаннар. Хыянәт кенә түгел, тугрылык та бәхетсезлеккә сәбәп булчан.

Ширбәтче (*игътибарны аңа юнәлтә*). Синәң сүзләрендә ачы хакыйкәт яңгырый, акыл иясе. Ә үзең соң нинди гаеп аркасында эләктен?

Йосыф. Гакылы аркасында, мөхтәрәм затлар. Кайда гакыл һәм кабилият булса, анда көнчелек һәм шымчылык йөри.

Ширбәтче. Бигрәк серле, ләкин мәгънәле сезнең сүзләрегез.

Сакчылар (*көрә, өлкәнә, телдән*). Мәликнең фәрманын тыңлагыз: «Зинданга гаепсез ябылган ширбәтченә азат кылып, янә мәлик хезмәтенә кайтарырга! Жинайте расланган икмәкченә дарга асарга!» (*Икмәкче кычырып җибәрә. Елый.*) Ширбәтче, икмәкче! Икегез дә тиз җыеныгыз! (*Икмәкченә сак астына алып чыгып китәләр.*)

Ширбәтче (*дулкынланган, шат, Йосыфка карап*). Йә, мөбәрәк угълан! Синәң нинди гозерең бар? Нинди игелек кыла алам?

Йосыф. Минә нахак эләк аркасында газиз Кыйтфир утырткан иде. Мәсьәлә ачыклангач, чыгарырга вәгъдә итеп калды. Бәхетсезлегемә каршы, ул вафат булып киткән. Хәлем аның кардәше мәлик Рәйянга житкерелмәгән. Менә ун ел инде шушы хәлдә гомер кичерәм. Үтенечем шул: минем хакта мәлик Рәйянга хәбәр итсәң иде!

Ширбәтче. Үтәрмен, угълан! (*Йосыф белән иптәшенә баш ия.*) Хушыгыз! Икегезгә дә моннан котылу телим. (*Баш иеп, чыгу юлына юнәлә. Өлкән сакчы ширбәтче белән чыгып китә.*)

Йосыф (*иптәшенә*). Менә ничек, дустым! Яхшыга булса да, начарга булса да, мәлик якыннарының язмышы тиз хәл ителә. Без синәң белән файдалы, олуг эшләрдән мәхрүм көе бакый гомеребезне шунда уздырыбызмы икән? Юк, файдасызга черергә ярамый!

Йосыфның иптәше. Узган гомерне бөтенләй буш дип тә булмый. Без синәң белән монда да укымышлылардан гыйлем өйрәндек, илдәге күпме асыл затларның гаделсезлек корбаны булуын күрдек, дөнья һәм тормыш турында тирән мәгълүмат алдык. Бу мәктәпне кайда үтәр идек, газиз дустым?

Йосыф. Дөрәс сөйләсәң, кайгыдашым. Нәкъ минем күңелемне укып сөйләгән кебек. (*Ерактан дөя тавышы ишетелә. Зинданга якынаеп кабатлана. Йосыф сискәнәеп китә, тәрәзәгә йөгереп килә. Иптәшенә.*) Юлдан ниндидер бай гарәп узып бара. Кай илнеке икән? (*Тәрәзәгә.*) Әй, хөрмәтле мөсафир! Син кай илнеке?

Тәрәзәдән тавыш. Кәңгәәннән, нәмәгълүм мәхбүс!

Йосыф (*борчылып, дулкынланып*). Тәрәзәгә якын килче, зинһар! Сина бер-ике сүзем бар.

Бераздан тәрәзәдән йөз күренә. Тышта якты, кояшлы. Йөз ачык шәйләнә. Йосыф, шатланып, аңа якыная, күзен генә калдырып, йөзәндәгә пәрдәсен төшерә.

Гарәп. Йә, яшь мәхбүс, нинди сүзең бар?

Йосыф. Мин яшь мәхбүс түгел, инде ун ел ятам, хөрмәтле мөсафир. Үзең Мисырдан нинди йомыш кылдың, илеңә китеп баруыңмы бу?

Гарәп. Әйе, мәхбүс, өемә китеп баруым. Кәңгәәнгә! Монда сәүдә белән килгән идем. Бар таварымны бик уңышлы саттым — һәр нәрсәмнән берәр мисъри кызыл алтын табыш алдым. Минә чакыруыңнан максатың ни иде?

Йосыф. «Кәңгәән» сүзе жанымны кузгатты, хөрмәтле мөсафир. Аны күрмәгәнәм бихисап ел булса, бу сүзне ишетмәгәнәм дә ун ел. Анда бер «биек агач» бар иде, аның ботаклары һаман уникале, хөрмәтле гарәп?

Гарәп (*гаҗәпләнәп*). Аңладым бу сүзеңне, сереңне дә чамалыйм. Әмма бу сорауның Мисыр зинданыннан бирелүен төшенә алмыйм. «Биек агач» дигәнәң — һичшиксез, Йагъкуб булып, кәңгәәниләр аны һәрвакыт өе турындагы шушы агачка охшатып сөйләләр. Унбер угълы аның һәр көнне хезмәтендә, тик «Йосыф» исемле бер угълы күптән юкка чыкты. Бүрә ашады, дигәннәр иде. Йагъкубның шуннан бирле елый-елый күзләре күр-

мәс булды. Якты дөнья йөзөнә күтәрелеп бакмый, гомерен кайгы өендә уздыра: кәнгәниләр ул өйне «дарелмәхзүн» дип йөртәләр. Йосыф гамен хәтереннән һич чыгара алмый, бичара. Аның хәсрәтеннән барлык кәнгәниләр зар елый. Тирә-якта тау-ташлар да елый сыман. Жаннары булса — елар да иделәр.

Йосыф (*күзләрендә яшь, елаганы сизелә*). Хөрмәтле гарәп, сиңа иң зур үтенечем шул: кайткач та ул бичара кайгылыга, зинһар, миннән сәлам тапшыр. Минем өчен изге теләктә булсын. Әманәтне беркетү өчен менә сиңа беләсек (*кулыннан беләзеген салып бирә*), егерме мең мисыр алтыны тора.

Гарәп (*бик сөөнөп ала. Беләзеккә соклана. Куенына тыга*). Әманәтне кайткач ук тапшырырмын, мәхбүс жан, аның өчен тыныч бул. Ләкин кемнән сәлам диим соң, исемең ничек, үзең кайдагы, ни сәбәплә тоткын булдың? Йөзеңнән пәрдәңне алсаң, ичмасам, йөзеңне күрер идем.

Йосыф (*борылып карый: сакчы якында гына, күз алмый карап тора*). Боларын әйтергә, йөздән пәрдәне алырга рөхсәт юк, гарәп зинһар, кичер, хуш, юлыңда бул!

Гарәп. Сиңа тәңредән азатлык телим. Исән-сау бул! (*Юкка чыга. Йосыф күз яшьләрен сөртә. Янына иптәше килеп, кулын жылкәсенә куя.*)

ДҮРТЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Мәлик Рәйһан сарае. Эче гади, әмма мәһабәт. Ике якта биек-биек тәрәзәләр. Сарай эче аз гына сулдан сузылышында күренә. Тәхет чак кына залга яны белән тора. Мәлик тәхеттә утыра. Чал сакаллы, 70 яшьләрендә. Ике якта астарак кул кушырып, мәликнең гыйлем ияләре йолдызнамәчеләр, сарай хадимнәре баскан. Мәликнең шәрапчысы Йосыфны алып керә.

Ширбәтче. Менә шушы угълан инде мин әйткән белек иясе, шаһым-солтаным.

Мәлик. Якына кил, зирәк угълан, сиңа әйтәсе сүзләрем якын булуны сорый.

Йосыф (*якына килеп, баш ия*). Гомерең озын, илең бәхетле, дәүләтең нык булсын, газиз солтан!

Мәлик. Рәхмәт, гүзәл угълан. Мисыр телендә шушындый саф итеп сөйләшәргә кайдан өйрәндең? Миңа сине кәнгәни угълан дигәннәр иде.

Йосыф. Кәнгәндә чагымда беркадәр остазымнан өйрәнгән идем, олуг шаһ. Аннары гомеремнең күп өлеше Мисырда узып, бу ил минем икенче ватанымга әйләнде. Аның борыңгы мәдәни байлыгын һәм гүзәл халкын яраттым, шаһым.

Мәлик. Ни күркәм, ни гүзәл сүз сөйлисең, угълан! Мин синең Ширбәтчегә әйткән барлык шартыңны үтәдем: зинданга гаепсез ябылуыңны ачыkladым, бигәһә тоткыннарның барын да азат итәргә боердым. Минем шушы бүләкләремнән жаның канәгатьме?

Йосыф (*баш иеп*). Бик канәгать, солтаным. Игеләгәңнең чиге юк. Ул тоткыннар арасында Мисырның иң күренекле акыл ияләре бар иде.

Мәлик. Барысын да синең хакка азат иттем. Әгәр синең гаепсез ятуыңнан хәбәрдар булсам, алтын гомереңнең бер көнен анда заигъ иттермәгән булыр идем.

Йосыф. Ансы инде сезнең гаеп түгел, олуг солтан. Тәкъдир шулай булгандыр.

Мәлик (*үтә житдиләнен*). Минем ни өчен чакыртуым сиңа мәгълүмдер, угълан?

Йосыф. Әйе, мәгълүм, шаһым.

Мәлик. Ике көн янәшә бер-беренә охшаш сәер төш күрдәм, шул бөтен тынычлыгымны алды. (*Ике ягына күрсәтеп.*) Менә шушы белек ияләреннән берсе канәгатьләнерлек юрый алмады. Ширбәтченең: «Зинданда бер

белек иясе бар, шул гына юрый алыр, мин инде аның белеген үз язмышымда татыдым», — диюеннән соң сине таптырдым. Төшемне тыңла да, жанымны тизрәк тынычландыра күр!

Йосыф. Тыңлыйм, солтаным!

Мәлик. Нил дәрәясының ярына якынлашып килә идем, дәрәядан шаулашып сыртлары ялтырап торган жиде симез сыер килеп чыкты. Жидесе дә өстемә килә башлады. Артларыннан шыр сөякле жиде ябык сыер килеп чыкты да жиде симез сыерны кабып йотты. Рәхимсез ярсу белән өстемә киләләр. Мин кире чигенә-чигенә куркуымнан уянып китәм... Берәү дә юнләнеп юрый алмады. Икенче кичне тагын шуңа охшаш төш күрдем. Үзем иген кырына киләм, имеш. Каршымда жиде тук башак үсеп чыкты. Яннарыннан ук жиде буш башак калыкты да әлеге тук башакларны юк итте. Белек ияләремнән берәү дә бу төшемне ышандырырлык юрый алмады. Бар өметем синдә. Йә, ни диарсең?

Йосыф (*баш иеп*). Ике төшен дә бер үк мәгънәгә ия, олуг шаһым! Ил һәм дәүләт өстенә хәтәр еллар якынлаша. Жиде симез сыер яки жиде тук башак, дигәнәң — ул жиде муллык елы. Ягъни жиде ел буена илдә ашлыкның хисабы булмас, хисапсыз жимеш үсәр, маллар-терлекләр үрчәр, халык нигъмәттә йөзәр. Әмма шуның артыннан ук коточкыч корылык башланыр. Нил саегыр, бер тамчы яңгыр яумас, жирләр ярылып, маллар бетәр, халык кырылып. Жинаятъләр, фетнәләр башланыр. Жиде арык сыер, жиде ач башак, дигәнәң менә шушы афәттән ишарә, олуг шаһ!

Мәлик (*куркуга төшен, гажәпләнеп. Тирә-яктагылар да хәвефтә*). Бу — тәңрең ишарәсен чишеп бируеңме, әллә инде нинди дә булса өстәмә мәгълүматка таянып сөйләвеңме, Йосыф?

Йосыф. Икесе дә бар, олуг шаһым! Әле бала чагымда ук остазым Йәлиәзәр: «Мисырның муллыгы Нилдән тора», — дигән иде. Төргәкле Мисыр язучыларына теркәлгән күп гасырлык күзәтүләр буенча вакыт-вакыт Нилнең суы күтәрелү жиде яки биш елга сузыла икән. Шулай ук биш яки жиде ел дәвамында ул су саега икән. Миңа моны зиндандагы күп гыйлем ияләреннән ишетергә туры килде. Тоткыннардан ишетүемчә, Нил суы инде арта да башлаган. Ягъни без муллыкның беренче елына килеп кергәнбез, газиз мәлик!

Мәлик (*бик нык борчулы*). Ә соң бу афәтне булдырмый калырга бер-бер чара бармы?

Йосыф. Андый чара юк, солтаным! Аны жиңеләйтү чарасы гына бар.

Мәлик (*ашыктырып*). Ниди чаралар? Тизрәк сөйлә, угълан!

Йосыф. Иң элек дәүләт хадимнәренә, халыкның муллык елларына хас ваемсызлыгын бетерергә, гадәтен үзгәртەرгә кирәк. Быелдан ук ризыкны саклап тотарга өйрәнсеннәр. Жиде ел дәвамында ул гадәتكә әйләнсен. Бу исә ачлык чорына хәзердән үк мая тупларга мөмкинлек бирер. Тәртипкә өйрәнгән халык корылык кысынкылыгын да чыдамрак кичерер.

Мәлик. Ул маяны ничек, кайда тупларга? Без муллыкка гына өйрәнгән. Елныкы елга житеп барганга, киләчәк өчен саклау гадәте юк.

Йосыф. Патша хужалыгында гына түгел, бөтен илдә зур-зур, нык амбарлар салуга керешергә. Ел саен ашлыкның бер өлешен сукмыйча, башакта көе эскертләргә. Муллык еллары азагына ул амбарларга көчле сак куярга, талау-һөжүм ихтималын алдан ук күздә тотып төзү لازым. Ә инде муллык еллары узуга ашлык чәчүне туктатырга. Коры, кысыр жирдә орлыкны заигъ кылудан мәгънә юк. Корылык елларында жирне борчымаска, орлыкны эрәм итмәскә кирәк. Илнең мәркәздән ерак өлкәләрендәгә дәүләт хадимнәре мондый эшне жиренә житкереп тормаучан. Урлау-үзләштерү ихтималлары зур. Шунлыктан патша үзе бүгеннән юлда, ил эчендә булырга тиеш. Бар жирдә үзе катнашып, эшне үз күзәтүендә алып бару لازым. Һәр жирдә бу вазифа эшлекле, ышанычлы кешеләргә йөкләнсен.

Мәлик (*башын тотып*). Минем яшем инде житмештән узып бара. Бу минем кулдан килерлек эш түгел. (*Яктырып китеп, Йосыфка соклану һәм*

мәхәббәт белән.) Мондый олы йөк синең чыныккан яшъ иңнәреңә кулай. Бу белегәң, бу гайрәтең белән илне син генә афәттән алып чыга алырсың. (Сарай эчендәгеләргә күз йөртеп.) Минем соңгы фәрманымны тыңлагыз: бу сәгәтәтән дәүләтем өстеннән тулы хөкемдарлык шушы зирәк угълан — Йосыф кулына күчә! (Ике якка күз йөртеп.) Бүгеннән соң барыгызны да аның эмеренә тапшырам. (Йосыфның янына килеп, үз иңеннән жиләнән сала да, Йосыф иңенә элә. Кулыннан тотып, Йосыфны тәхетенә илтп утырта. Башындагы тажыны салып, Йосыф башына кидерә.) Боер, шаһ угълан! Һәр нәрсәгә синең хөкемең. Минем вәзир — карт, вәзиреңне үзең үзең билгелә. Безнең урыныбыз — синең изге эшенә уңыш теләп, гыйбадәттә булу. (Йосыфка баш иеп, бил бөгә.)

Йосыф. Шушы зур илемне, Мисыр халкын саклап калу өчен, эшсез заигъ булган елларымның үче итеп, икеләтә көч куярга эзермен. Шуның хакына боерыгыңны кабул иттем, олуг мәлик! Синең ышануың миңа үтә олы мәсьүлият²⁰ йөкли.

Мәлик. Хәзер үзең инде олуг мәлик, Йосыф! (Мәлик борылып хадимнәргә.) Мәйданга жыелган халыкка белдерегез: яңа хөкемдарны котласыннар!

Тәрәзәләрдән (тышка игълан ителә). Мисыр халкы, мәлигегез бүгеннән моңарчы телләрегездән төшмәгән гүзәл Йосыф булыр — мәлик Рәййанның эмере шундый!

Мәлик Йосыфны кулыннан тотып, тәрәзәгә алып килә. Йосыф кул болгый. Урамнан тавышлар ишетелә: «Йосыф!», «Йосыф!», «Яшә, Йосыф!» «Мөбарәк булсын!», «Мөбарәк булсын!». Тәрәзәләрдән чәчәкләр оча, Йосыф кул болгый. Йосыф мәликне озатырга залга борыла. Сарай эчендәгеләр аның өстенә тәңкә сибәләр.

Пәрдә төшә.

Ахрысы киләсе санда.

СҮЗЛЕК

- ¹ Йосыф сәүче — пәйгамбәр.
- ² Фәһем — аң, төшенү.
- ³ Гъәжәм — иранлылар, фарсылар.
- ⁴ Заигъ булу — әрәм булу.
- ⁵ Ситдыйк — бик тугрылыклы.
- ⁶ Шималь — төньяк.
- ⁷ Жәнүб — көньяк.
- ⁸ Мәгъриб — көнбатыш.
- ⁹ Мәшрикъ — көнчыгыш.
- ¹⁰ Дарелмәхзүн — кайгы йорты.

- ¹¹ Морад хасыйл кылу — теләккә ирешү.
- ¹² Горбәт — ялгызлык.
- ¹³ Тажир — сәүдәгәр.
- ¹⁴ Газиз бану — хөрмәтле бикә.
- ¹⁵ Газиз — патша.
- ¹⁶ Дилдар — сөекле, сөелгән.
- ¹⁷ Мәлик — патша.
- ¹⁸ Мәхбүс — тоткын.
- ¹⁹ Мәхзүн — кайгылы.
- ²⁰ Мәсьүлият — бурыч, җаваплылык.

Ризаэддин бине Фәхреддин

Ислам дини

ИСЛАМ ДИНЕНДӘ ВАЗИФАЛАР

171. Ислам дине адәм балаларына Аллаһы тәгаләгә карата вазифалар тәгаен итү кебек үз төрәннән булган инсаннарға карата да вазифалар тәгаен итәдер. Адәм баласы өчен бәхет вә уңыш, өстенлек вә яхшылык рухны сафландыру белән бергә хокукның тәмин итүен дә вазифа башкарылуындадыр:

172. Инсаннар өстендә булган вазифалар: үзенә шәхси гаиләсә, жәмгыятә вә башка мәхлуклар, жан ияләре игътибары белән бер-береннән бер кадәр аерылалар.

ШӘХЕС

173. Шәхеснең үзенә карата булган вазифалары: үзенә сәламәтлеген саклау. Күңелен бозык уйлардан вә хорафаттан, бозык холыклардан саклау. Дәрәҗәсизлек вә тугры фикер, яхшы холык белән күңелне зиннәтләү. Хифыз сыйххәт, ягъни сәламәтлек саклау кагыйдәләренә ригаять итү дәрәҗәсиз булмаган кебек, читләренә нәфесләренә зарар итү ярамаган кебек адәм баласының үз нәфесенә-рухына, үз тәннә, үз жанына зарар итүгә дә хаки юк. Һәрхәлдә дөнъя сәгадәте — бәхет тән белән гакылның сәламәт булуына бәйләнгән. Гакыл сәламәт булмаган адәм сәгадәт-бәхет юлын таба алмас. Вә тән сәламәт булмаган кеше үзенә максатына ирешә алмас.

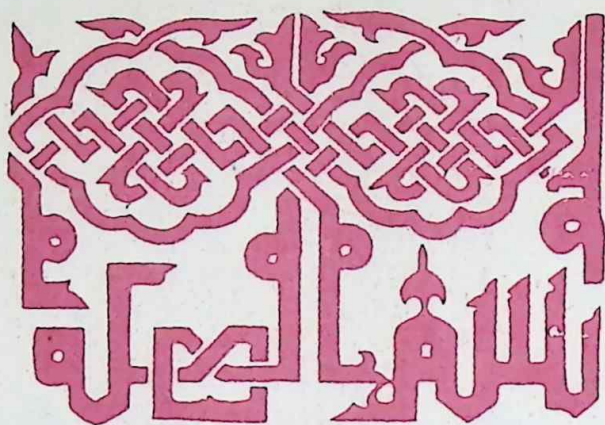
Гаилә вазифасы?

ГАИЛӘ

175. Гаилә вазифасы: гаилә хакларын үтәү. Гаиләнең олугларына хөрмәт вә итагать. Киңәшләре белән гамәл итү. Кечкенәләргә мәрхәмәтләр вә шәфкәтләр булу. Балаларның тәннәрен, күңелләрен, рухларын вә гакылларын тәрбияләү, тәртип белән вә уртача гына гомер сөрү.

176. Тормыш сәфәрәндә юлдаш булган хатыны хосусында ирнең вазифасы: аны сердәш һәм дә кайгысын вә шатлыгын уртаклашучы вә булышучы бердәнбер иптәш дип белү. Һәрбер мөгамәләсә шуңар карап йөртү.

177. Тормыш сәфәрәндә юлдаш булган ире хақында хатынның вазифасы: ирен нигъмәт иясе вә хәләле дип белү. Хезмәтләрен үтәү, ризалыгын алырга тырышу. Гаилә вә өй эчендә булган хезмәтләренә-эшләренә идарә кылу. Һәммәсенә дә яхшы мөгамәләдә булу.

178. Бу көн уйнап йөри торган балаларның бәгъзеләренә киләсе бер көндә үзләренә гаиләләрен бу урында күтәрәп күккә кадәр мендерә алулары да вә бәгъзеләренә бу көнгә хәлдән аяк астына төшерүләре дә мөмкин булачак. Шул эштә тәрбиянең зүр әсәре бар. Шуның өчен гаилә эчендә балаларның тәрбияләрен җиңелгә санамаудыр.

ДИНИ ЖӘМГЫЯТЬЛӘР

179. Дини жәмгыятьләр өстенә төшкән вазифалар: һәрвакыт әһле ислам мәнфәгәте өчен тырышу. Ислам дине тарафыннан тәгълим ителгән әхлак вә әдәпләренә сәламәт хәлдә саклау. Ислам халкы (әһле) арасында булган мөнкәр, ягъни начар, гөнаһ исәпләнгән эшләренә бетерергә, алар урынына яхшы эшләренә урынлаштырырга тырышу. Һәрвакыт хәерһаклык кылу. Хәрам эшләрдән мөселманнарны тыю вә файдалы эшләргә димләү.

ДИН ГАЛИМНӘРЕ

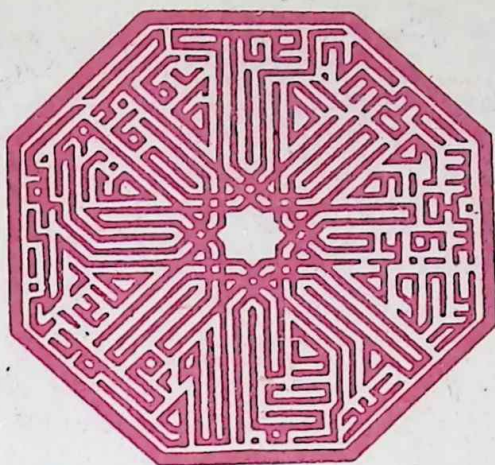
180. Дин галимнәренә вазифалары: тыйнак һәм әдәпле булу, үз-үзен белән масаю вә тәкәбберләнүдән, горурлык вә икейөзлеләнүдән саклану. Гыйлемә белән гамәл итү. Сүздән бигрәк фигыль белән нәсыйхәт кылу. Изге эшләр вә гомуми мәнфәгәтьләр турыларында халыкка үрнәк булу. Эшләгән яхшылыгыңны битәрләмәү, түземле, сабыр булу. Гафу кылу. Әһле очраса гыйлемне өйрәтүдә тискәрелек вә мәгънәсез сүз көрәштерүләрдән ерак тору. Хаталарны йкъرار кылу — дәрәжәле, жәсарәтле, ягъни батырлык билгесе. Ислам динен башкаларга ирештерү. Халыкларның әхлакъларын төзәтергә тырышу. Дуслык һәм мәхәббәт орлыкларын чәчү. Халыкка катнашу. Араларында йөрү. Аларның шатлыкларын, кайгыларын уртаклашу. Диннең сәламәтлегенә хезмәт итү вә бу эш бәрабәрәңә әжер сорамау. Комсызланмау вә өметләнмәү, бәлки әжерне Аллаһы тәгаләдән сорау.

КАЛӘМ ӘҢЕЛЛӘРЕ

181. Каләм әһелләренә вазифалары: мәхшәр көнендә дөнья халкы хозурында укылган вакыт үзенең урынын белү вә шул урынның кадерен саклау. Йөз кызарылык, үкенерлек нәрсәләренә язмау. Вә исерек каләмне кулга алмау.

ОЛУГЛЫК ВӘ ХАКИМИЯТ ИЯЛӘРЕ

182. Олуглык вә хакимият ияләренә вазифасы: үзенең урынын белү вә шул урынның кадерен саклау. Һәрбер эштә вә һәрбер хәрәкәттә Аллаһы тәгаләнең ризалыгын вә рәсүлулланың илтифатын өмет итү. Үзенә бирелгән даирәдә гомуми халык вә өммәт мәслихәте өчен тәртипләр төзү вә шул тәртипләренә гамәлгә кую хақында үтәү идарәләрен кушу. Коръән, сөннәт вә хәдисләренә начар аңла-

тылуларны вә һәртөрле бозык мәсләкләр, асылсыз вә нигезсез фәтвалар, хәдисләр булуына каршы чаралар күрү. Гакыйдә, ягъни иман турысында ислам җәмәгатенең аерылышуларына юл куймау. Кыскасы, һәр гасырда булган ислам милләтен саф иман белән саклау хакында тырышу. Үзләре туган, үзләре буйсынган ислам җәмәгате хакында дөньяда да, мәхшәр көнендә дә үзләрен җаваплы дип белү. Дин юлында, вазифа өстендә жан фида кылуны бәхет дип санау.

ИСЛАМ ХӨКҮМӘТЕ

183. Ислам хөкүмәтенең вазифалары: халыкны хаклыкка вә гаделлеккә буйсындыру. Рәгъбәтне, ягъни теләкне түбәнлеккә төшермәү вә мөмкин кадәр газиз кылу. Кешеләрне алдау вә хыянәткә түгел, бәлки тотнакчылык вә турылык, антны саклауга күндерү.

ГОМУМИ ИСЛАМ ХАЛКЫ

184. Ислам диненә күрә, адәм балаларыннан оешкан җыен ошбу сыйныфларга аерылалар: 1. Әһле ислам. 2. Зәммиләр, ягъни мөселманнарның яклавы астында булган кешеләр.

Моганәдәләрдә, ягъни килешүләрдә, мөхәрәбәләрдә (сугышларда) ислам халкының боларга аерым-аерым вазифалары бар:

Әһле исламның, ягъни мөселманнарның әһле исламга карата вазифасы:

Дин кардәше дип вә ислам оешмасыннан дип санау вә кардәш мөгамәләсен кылу.

Зәммиләрне, ягъни мөселманнарның яклавы астында булган кешеләрне канун каршында мөселманнар белән бер хөкемдә тоту. Хакларын әрәм итмәү. Диннәрен тотарга хөррият бирү. Биздермәскә кирәк. Әзерлекле булуларын якларга вә дини гадәтләренә йөртүгә ихтыяр бирү.

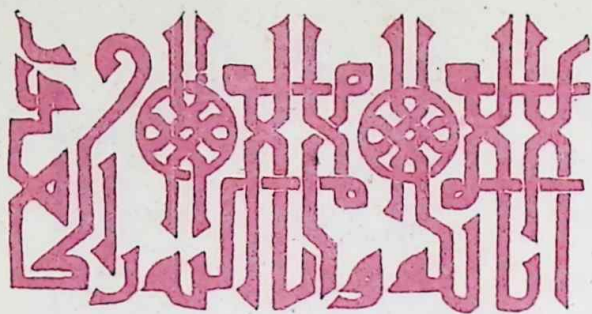
Моганәдәләр, ягъни килешүләр теләсә генә нинди диндә вә мәзһәптә булсын, үзләре бозмаган вакытта башлап килешүне бозмау. Килешүгә хилаф эшнә кылмау. Вә мөхәрәбәләргә, ягъни сугышларга каршы сугыш вакытында гозер итмәү, ялынмау кебек нәрсәдән саклану. Сугышка катнашучыларга зарар китермәү.

185. Гомум ислам халкының вазифасы: кирәк диндәш, кирәк башка диннәрдә торсыннар, һәр кемнең үзенә яраклы мөгамәлә кылу. Хакларын вә әдәпләрен саклау. Сүз бирешүләргә сак булмау. Вөҗданны җиңелгә санамау. Һәртөрле жан ияләренә мәрхәмәтле булу. Тиешсез урыннарда газапланмау.

ИСЛАМ ДИНЕНДӘ КАНУН ХОКУК

186. Ислам дине — иҗтимагый вә гомрани, ягъни мәдәни бер дин булганлыктан һәр җәмәгать вә җәмгыять вә һәр милләт каршында һәрбер сыйныф вә шәхес өчен мәгълүм канун даирәсендә хокук билгели вә шул хокукны тәмин кыла.

187. Ислам динендә булган кеше үзенең хакын, вазифасын белергә һәм дә үзенең вазифасы, хакы булмаган эшләргә катнашмаска тиеш. Хакка буйсынырга тиешле. Бу эш мөселман кеше өчен лязим.

188. Адәм баласының үзеннән башка булган бер кеше тарафыннан файдалануы «хак» исемендә булып, үзе чит бер кешене файдаландыруы «вазифа» исемендәдер. Вазифа нисбәт белән «хак», «мөкаддәс» һәм дә «мөкаддәм», ягъни элекке буладыр.

189. «Вазифа» бары мөкәлләф, ягъни өстенә генә йөкләнгән хәлдә «хак» мөкәлләф булмаганда да булырга мөмкин. Мәсәлән, ана корсагындагы баланың һичбер вазифасы булмаган хәлдә дөньяда яшәргә хакы, хәтта бәгъзе бер нәрсәләргә малик, ягъни ия булу хакы да бар.

190. «Хокук» — «Аллаһы хакы», «бәндә хакы» һәм дә «Аллаһ белән бәндә арасында уртак хак» исеми белән өч төркемгә аерыла. Вә шуларга нисбәт белән инсаннарның вазифалары да бер кадәр үзгәрә. Хәтта бер-береннән аерылып төркемгә бүленәдер.

191. «Иман итү», «гыйбадәт», «фитыр», «гошер», «кәффарат», ягъни гөнаһтан арыну өмете белән кылынырга тиешле эш кылу», «хәмер эчү», «зина кылу» кебек эшләрнең һәммәсе «Аллаһы тәгалә хакы» булып, бәндәләрнең шәхси мәнфәгатьләре булган нәрсәләр «бәндә хакы» булып, Аллаһы тәгалә белән бәндә арасында уртак күрелгән нәрсәләр «Аллаһы белән бәндә арасында уртак хак» булып саналалар.

192. «Аллаһы хакы» булган эшләрдә берәр төрле ия булу вә катышуга бәндәнең хакы юк. Шунның өчен ике тарафның риза булышулары белән генә нидер булдыру, берәр эгъзага кимчелек китерү һәм дә зина кылу мөбаһ, ягъни тыелмаганда, кушылмаганда эш булмый. Әмма үз хакы булган эштә үзе теләгәнне кылуда бәндә ихтыярлы. Теләсә ни кылырга хакы бар. Шунның өчен дәүләте булган кешенең милкен тасаррыф итүе мөбаһ була.

Аллаһы белән бәндә арасында уртак булган хакларда әгәр дә Аллаһ хакы өстен булса, ия булу хакы бәндәдә булмый. Зина белән берәүне сүгү кебек. Сүгелгән кешенең гафу кылуы сәбәбеннән монның эше бетми.

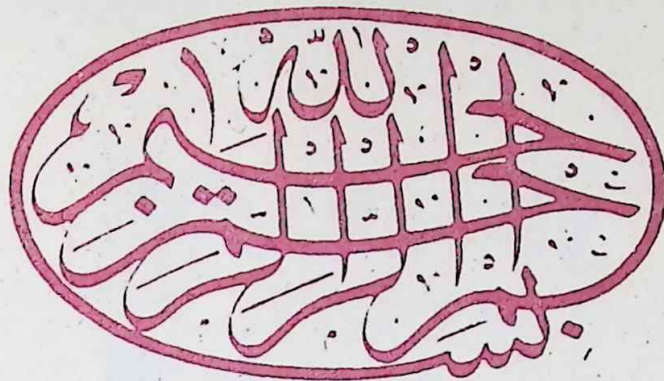
Әмма бәндә хакы өстен булса, монда бәндәнең гафу кылуы белән эш бетә. 193. Микъдарында вә үлчәвендә аерма булса да, әмма адәм балалары өчен Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән бүләк ителгән хак вә хокук бәгъзе кешеләргә генә, бәгъзе бер кауемнәр вә милләтләргә генә, бәгъзе бер женес вә сыйныфларга гына, бәгъзе бер кешеләр, шәхесләргә генә хас булмый, һичбер аерма вә чыгармасыз, ислам диненә күрә бөтен адәм баласы «ир» вә «хатын» өчен халык вә бөтен кешеләр дә бу турыда бер тигез.

194. Дөньяда тигезлек, гаделлек һәм хөррият хөкем сөрер өчен кешеләр үзләренең хокукларын белергә кирәк. Хокук беленмәгән вакытта тигезлек, гаделлек, хөрриятнең мәгънәләре беленми. Беленсә дә аларга игътибар итү вә гамәлгә кую мөмкин имәс. Хокукны ачык аңлар өчен түбәндәге маддәләрнең бер кадәр ярдәме булачак.

ХӘЯТ, ЯГЪНИ ТОРМЫШ

195. Адәм балаларының бу дөньяда яшәргә вә гомер сөрергә хаклары бар. Бу хак — изге вә мөхтәрәм. Шәригать кушкан канун хөкеменнән башка тормышка тыкшынырга вә кеше жанын коярга чит кешеләрнең түгел, үзенең үз жанын коярга да һичбер кешенең хакы юк.

ХӨРРИЯТ

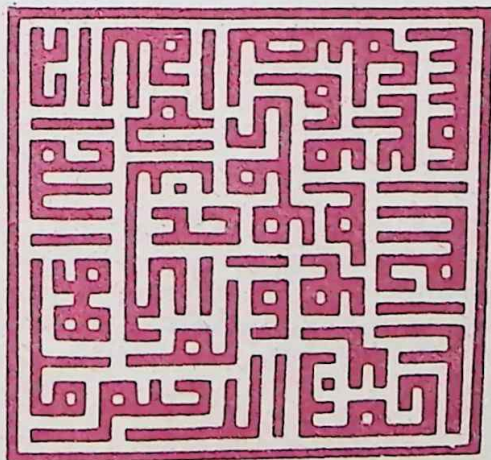
196. Хөррият ике төркемгә аерылып, берсе «шәхси хөррият», икенчесе «гомуми хөррият»тер. «Шәхси хөррият» — адәм баласының үз хакы даирәсендә үзе теләгәнчә хәрәкәт итүедер. Гомуми хөррият — адәм балаларының тәннәрен, күңелләрен, гакылларын афәтләрдән саклау хакында гомуми мәслихәтләрне вә мән-фәгәтьләрне күзәтү тугрысында хөкүмәткә фикер биреп тору. Гомуми эшләрне үзенә хосусый эшләре мисалында кайгырту белән мәшгуль булу.

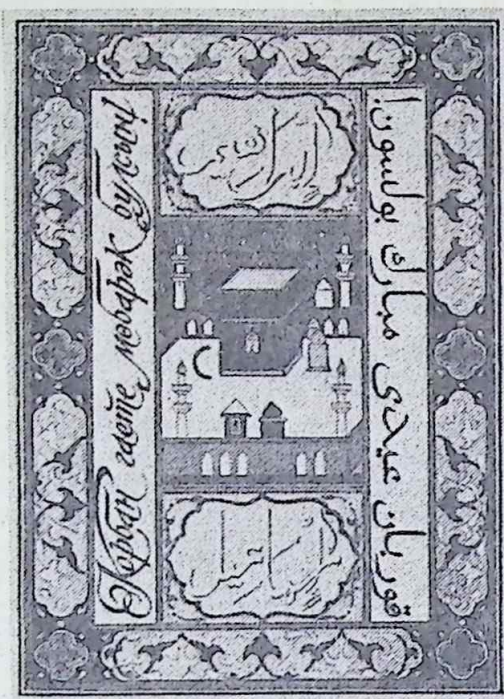
197. Ислам диненә күрә, адәм балалары дөньяга хөр булып килгәннәр вә хөр булып яратылганнар. Дөньядан китүләре дә хөр хәлләрендә булырга тиешле. «Хөррият»тән максат — хайваннарда булган хөррият түгел, бәлки гакыллы вә фикерле булган кешеләрнең үзләренә яраклы булган бөөк хөррият. Бу исә буйсынучы дин кагыйдәләренә зыян китермәү вә шәригать кушкан канунны бозмау, башкаларның хакларына керешмәү үз хакыннан читкә чыкмау, башкаларга зарар итмәү вә гомуми әдәпләрне кабул иткән гореф вә гадәтләрне бозмау, әхлаксызлык үрнәге булмау шарты белән хәрәкәт итү. Мондый хөрриятне бозуга вә моңа тыкшынуга һич кемнең хакы юк, чөнки бу һәркемгә тигез бирелгән хактыр.

198. Бик иске заманнарда бирле бөтен дөньяга таралган вә жир шарының һәрбер кыйтгасында, һәрбер мәһәб вә дин ияләре арасында гадәт хөкеменә кәргән вә тәмам гомумиләшәп киткән «кол», «кәнизәк», «жария» мөгамәләсе шул вакыттагы хәлләр вә ярдәм итмәгәнлектән ислам боларны бер юлы бетермәде. Бәлки мөбаһ дәрәжәсендә калдырды исә дә акрын-акрын алга бару белән көннәрнең берендә бетерелүе лязим бер хәлгә куйды. Киләчәк вакытта бу мөгамәләнең бетүе табигый булачак канун әсаси, ягъни төп канун төзелде. Бу хәл төп нәтижәләре кол вә кәнизәкнең тәмам бетүеннән гыйбарәт булачак иде. Шуның белән берлектә кол вә кәнизәкләрнең хәлләрен беренче мәртәбә игътибарга алып шул заманда мөмкин булган кадәр кагыйдәләр белән аларның хәлләрен үзгәртүче дин — ислам дине булды.

199. Ислам динендә әсирлек, коллык вә кәнизәкләргә христианнарда вә Аурупа вә Америкада булган әсирлек вә коллык вә кәнизәкләргә нисбәтән морзалык-кенәзлек диелсә арттыру булмас.

200. Бу эшләргә тыкшынуучы булганда аралык саклау өчен дэгъва йөртәргә хак бар. Аралык саклау булганлыктан зинадан пакъ булган кешенең үзенә шул яланы ябучы өстеннән казый хозурында таләп итүе хаклы. Башка гаепләр белән дә гаепләнүче кеше хәле дә шул рәвештәдер.

КОРБАН БЭЙРЭМЕ

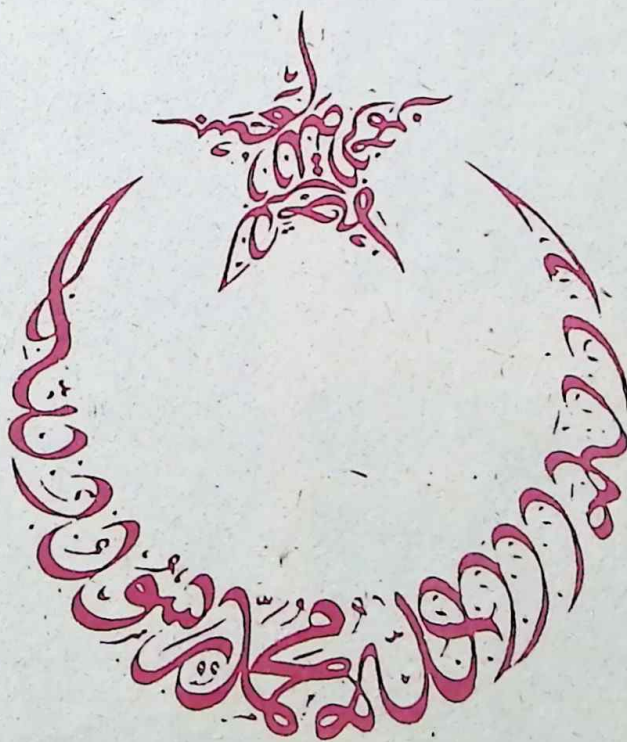
Гарэфә көне. Корбан гаеденнән алдагы көнне булган бу олы бэйрәмдә мөселманнарның иң изге бурычы саналучы хаж гамәлләре кылына. Берьюлы бер миллионнан артык мөселман изге Гарэфәт тавында гыйбадәт һәм догалар кыла. Бу бэйрәм көненең исеме дә әнә шул изге тау исемнән алынып «Гарэфә көне» дип аталган һәм ул иң кадерле, иң изге, олы хөрмәткә лаеклы бэйрәм көне итеп билгеләп үтелә. Бу көндә барлык мөселманнар бергәләп корбан намазы укыйлар һәм гаед намазыннан соң корбан чалып, барлык гаилә әгъзаларын, туган-тумачаларын, кардәшләрен һәм фәкыйрьләргә хөрмәтлеләр, сый-хөрмәт күрсәтәләр. Соңыннан ата-баба, туганнарының каберләрен зиярәт кылу, фәкыйрьләргә хәер-сәдака, дус-ишләргә бүләкләр өләшү, бер-берсенә кунакка йөрешүләр була.

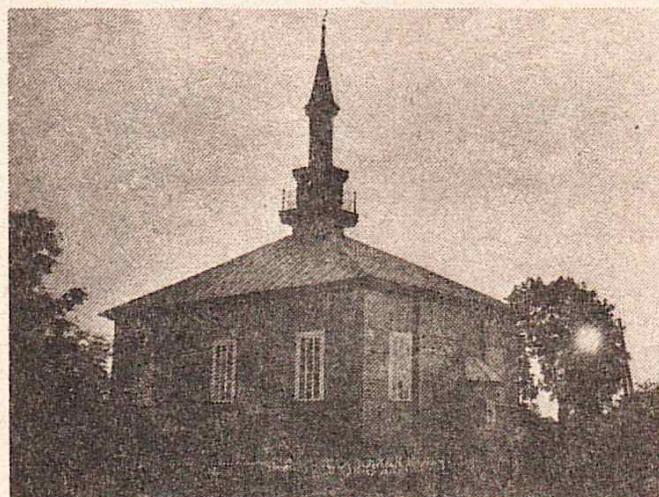
Корбан бэйрәме Мәккәгә хаж кылу тәмамланган көнне башлана һәм 3—4 көн дәвам итә. Бэйрәмнең беренче көнендә Мәккәи Мөкәддәс янындагы Мина үзәнлегендә хаж кылучылар корбан чалалар. Корбан чалуның да үз тарихы булган. Риваятьләргә караганда, Ибраһим пәйгамбәр Аллаһы Тәгаләгә

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

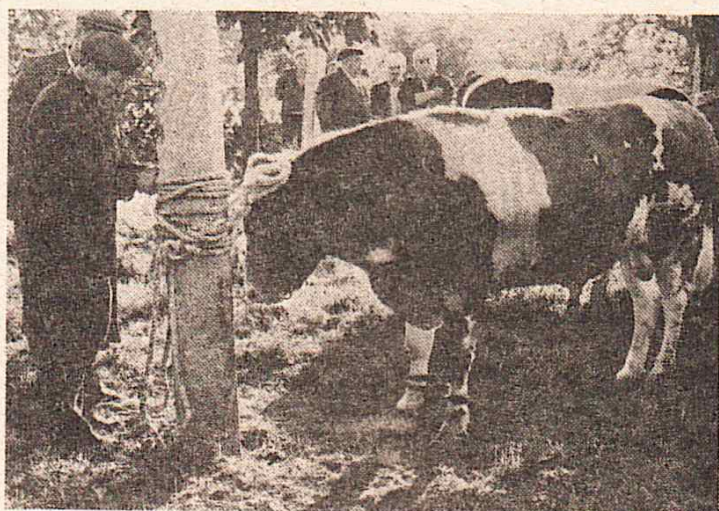
чиксез бирелгәнлек билгесе итеп үзенең улы Исмәғыйльне корбан итеп чалмакчы булган. Әмма Аллаһы Тәгалә Ибраһимны кызганып, соңгы мизгелдә Жәбраил фәрештә аркылы аңа бер сарык бәрәне жибәрә һәм аның улын коткарып кала. Шуннан соң хак диндәге һәрбер мөселман кеше шушы вакыйга истәлегенә Аллаһы Тәгалә ризалыгына багышлап корбан чалырга, ягъни сарык, сыер яки дөя суярга тиеш була. Риваятьләргә караганда, әнә шул корбанга чалынган терлеккә атланып, мөселманнар тәмуғъ өстеннән сузылган «кылдан нечкә, кылычтан үткен» Сират күперен кичәчәкләр, ә корбан чалмаган кешеләр бу күперне чыга алмыйча, аның астындагы тәмуғъ утына егылып төшәчәкләр... Әлегә бәйрәм көннәрендә, догалар кылып, корбаннар чалу дәвам итә. Бәйрәм табыннарына дин әһелләре һәм башка хөрмәтле мөселманнар чакырылалар. Корбан укылып хәер-сәдака өләшенә, һәм изгелеккә-яхшылыкка өндәп изге вәгазьләр сөйләнә.

Корбан гаеденнән соң 1 нче, 2 нче, 3 нче көннәр, ягъни зөлхижжә аеның 11 нче, 12 нче, 13 нче көннәре дә бәйрәм көннәре итеп билгеләп үтелә. Тәшрикъ көннәре дип атала һәм Гарәфә көненең иртәнге намазыннан башлап Тәшрикъ көннәренең өчесенең дә икенде намазына кадәр, жәмәгать намазларыннан соң, мөселманнар һәр тарафка кычкырып «тәкбир тәшрикъ» дигән тәкбир әйтәләр.

БЕЛАРУСЬТА КОРБАН БЭЙРЭМЕ

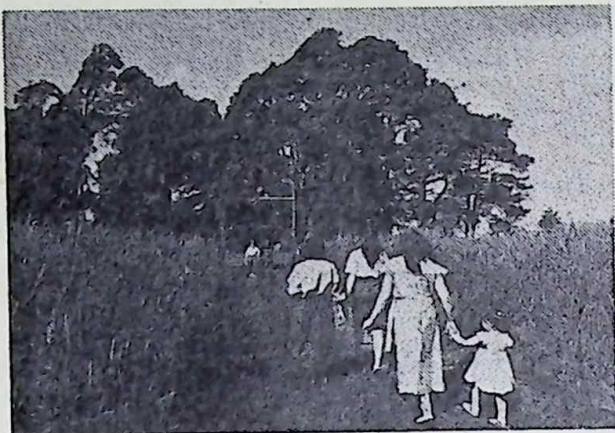

1. Беларусь жөмһүриятенең Гродно өлкәсе, Ивье поселыгында бу якларга XIV — XVI гасырларда күчеп килгән татарлар токымы яши. Корбан бәйрәме көнне мондагы татарлар таң атканчы ук, поселокның 1882 елда салынган мәчете алдында җыелалар.

2. Бу мәчетнең мулласы 84 яшьлек Мостафа Александрович Шабанович хәзрәтләре. Беларусь татарлары ана телен күптән оныткан булсалар да, ислам диненнән чыкмаганнар.

3. Бәйрәм көн иртә намазында өстәмә ас-саят жәмәгатән догасы да укыла. Аны мондагы гадәт буенча мәчет манарасыннан мөезин Исмагыйль Алиевич Шабановичка кушылып тагын 6—7 кеше укый.

4. Иртә белән корбан ителәчәк хайваннарны хужалары мәчет алдындагы майданга алып киләләр. Мулла яки мөезин догасы белән алар шунда чалыналар. Һәр ел монда корбан өчен багышлап махсус симертелгән 10—12 ике яшьлек үгезләр һәм кимрәк санда сарык-тәкә чалына.

5. Соңыннан һәр гаилә чалган корбанын алып кайтып ишегалдында тиешлечә эшкәртә, сәдака өчен кисәкләргә бүлеп әзерли.

6. Хатын-кызлар бәйрәм табынына махсус аш-шулпа белән ит сумсасы, яки үзләре атаганча, «колдуны» пешерәләр.

7. Ул арада ирләр корбан итен тигез өлешләргә бүлеп поселок татарларына сәдака итеп таратып чыгалар. Ивье поселогында татарларның саны 220 хужалык исәпләнә. Шул саннан бер генә гаилә дә корбан итеннән өлешсез калмый.

8. Чакырылган мулла яки мәэзин тиешле догалар укыганнан соң, гаилә туган-тумачалары, чакырылган кунаклары белән бергәләп бәйрәм мәҗлесенә утыралар.

9. Төштән соң һәрбер татар гаиләсе килгән кунакларын, ияртеп поселок чигендәге татар зиратына юнәлә.

10. Зиратта һәркем үзенең вафат туганнарын, якиннарын искә алып тиешле догаларын укый.

ЗӨФӘР БӘШИРОВ фоторепортажы.

1. КЕРЕШ.

Без, японнар, үзебез дә аңламыйча, Япон утраулары бары «саф японнардан» гына тора дип уйларга гадәтләнмәбез. Бу реаль күзәтүгә нигезләнмәгән, ләкин үз территориясендә башка халыкларның яшәвен күрергә теләмәгән милләтнең яшерен теләге. Япон жәмгыяте Вьетнам качакларын кабул итүдән бөтенләй диярлек баш тартты. Алай гынамы соң әле, жәмгыять Икенче Бөтендөнья сугышы ахырында Маньчжуриядә калдырылган һәм шунда балачаклары узган бик күп япон эмигрантларына карата да нинди мөнәсәбәттә булырга икәнлеген белми. Кайтучыларның күбесе, гәрчә алар үзләренең туганнары һәм якин кардәшләре белән булсалар да, биредә алардан читләшү, салкынлык тойгысы белән очраштылар. Күрәсең, япон жәмгыяте югарыда телгә алынган кагыйдәне бозучыларга матур карамыйдыр. Жәмгыять, күрәсең, эчке тормышка күбрәк игътибар итеп, тышкы гомуми кыйммәтләр артыннан кумыйдыр. Бу жәмгыятьнең табигатен даими рәвештә үзгәреп торучу процессы контекстында аңларга тырышу кызыклы булыр иде.

...Япониядә туган телләре япон теле булмаган этник группалар аз түгел. Бу очракта иң зур этник группаны корейлылар тәшкил итә. Татар этник группасы исә (татар халкы еш кына үзен Казан төрекләре яки Казан төркиләре дип атый.— Автор) зур булмаган группаларның берсе. Япониядә яшәүче бер яки берничә этник группаларны күзәтү аша даими рәвештә үзгәртеп торучу япон жәмгыятең табигатен ачыклау өчен, этник группаларның зурлыгы ул кадәр үк әһәмиятле дә түгел.

Япониядә татарлар, гәрчә алар анда 1920 еллардан соң яши башласалар да һәм кәчтүмлек материаллар яки кәчтүмнәр сатып йөреп, аның бөтен районнарында булсалар да, жәмгыятьнең аз өйрәнелгән өлеше. Үзләре Япониягә эмиграциягә киткән татарларның саны хәзерге вакытта биштән дә артмый. Япониядә яшәүче татарлар турында системалы тикшеренүләр үткөрү өчен иң элек алар хакында төрле мәгълүматлар жыйрга кирәк. Әйтергә кирәк, алар зур авырлык белән тупланды. Шул рәвешчә, бу эшнең төп максаты — алар турындагы бөтен жыйналган мәгълүматларны теркәү.

2. ХАРБИН ЧОРЫ.

Япониядәге татарлар — алар Казан татарлары. 19 йөз ахыры — 20 йөз башында үз илләрендә яшәүче кайбер татарлар Кытай (Маньчжурия), соңрак Корея һәм Япония янына таба Көнчыгышка күчә башлыйлар. Бу 1888 елда, урысларның төзү отрядлары Тунг-Хингск тимер юлын салу өчен Харбинга килгәч була. «Бу вакыттан соң, — дип яза профессор Секи Кэндзи, — Харбин урысларның Ерак Көнчыгышка үтүе өчен база булды, һәм Тунг-Хингск тимер юлы төзелеше, Себер тимер юлының дәвамы буларак, төрле этник группалар эшчеләре: кытайлар, корейлылар, урыслар, японнар һ. б. лар кулы белән тормышка ашырылды». (Секи, 1970, Б. Б. 20.) Шулай ук, Әнкарада яшәү-

¹ Инглиз теленнән Энгель Нигъмәтуллин тәржемәсе.

че татар тарихчысы М. Таһир түбәндәгеләрне хәбәр итә: «Маньчжурия аша Маньчжуриягә Тунг-Хингск тимер юлын төзү турындагы кытай һәм урыс хөкүмәтләре арасында төзелгән килешү нигезендә проектны төгәлләү өчен, кешеләр һәм төзелеш эшчеләре жи-бәрелде. Бәләкәй шәһәр булуына карамастан, Харбин-Тунг-Хингск тимер юлының административ штаб-фатирына әйләнә. Тимер юл эшчеләре һәм администраторлары белән бергә безнең халык (татарлар — Камозава) Кытайда (Маньчжурияда — Камозава) эз калдыралар. Аларның күпчелеге Пенза һәм Тамбов губерналарынан чыккан вак сәүдәгәрләр була. (Таһир, 1970, Б. 14.) Габдулла Мороз әфәнде Япониядәге беренче буын эмигрантларының берсе, үзе туган Пенза шәһәрәндәге татарлар бөтен тимер юл буенча сәүдә белән шөгыльләнделәр дип хәбәр итә.) Мороз әфәнде белән әңгәмә, 1980 ел.) Ләкин аларның саны бик аз була. Алар туган илләрендә гаиләләрен калдырып киләләр һәм биредә кибетләр ачып, сәүдә эшчәнлегә белән шөгыльләнәләр. Еш кына алар Россиягә кайтып, үз гаиләләре һәм туган-тумачалары белән күрешеп киләләр.

Алар арасында Әнкара шәһәрәндә туксан яшенә житкән Хәсән Агиш әфәнде дә була. Ул беренче тапкыр Харбинга килгәндә ул әле зур шәһәр булмый. Пенза шәһәрәндә туып, 1922 елда берүзе Япониягә килгән Гыйниятулла Киликиев әфәндегә килгәндә исә, эш болайрак тора. Ул 12 яшендә «Ниниев» исемле ведомство ки-бетенә эшкә урнаша. Бу очрак күрсәткәнчә, анда 19 йөзгә икенче яртысында ук ин-де күп эмигрантлар: урыслар, россия татарлары, россия яһүдләре, кытайлар, корейлылар һәм японнар була. Ә бу гасырның башында исә, Харбинда яшәүче татар халкының саны ике йөз — өч йөздән артмый. (Таһир, 1970 ел, б. 39.) Алар Россиягә киткәннәр һәм кире әйләнеп кайтканнар. Сәүдә белән шөгыльләнгәннәр, Кытайдан Россиягә тире, мех, йон чыгарганнар һәм Кытайга Мәскәү фабрикаларында эшләнгән тукумалар һәм йон жепләр алып килгәннәр. Социалистик революция булгач, сәүдә эшләре алга киткән татарлар, яңа хәлгә яраклашырга тырышалар, Ватаннары хөрмәтенә «Идел-Урал» дигән исем биреп, кооператив төзиләр. Әмма алар уңышка ирешә алмыйлар, чөнки сәяси хәл алар көткәнгә караганда да кырысрак булып чыга. Кооперативны ябарга туры килә (Та-һир, 1971, Б. 55).

Маньчжурияда яшәүче татарлар бу көннәрдә СССРдагы революциягә карата билге-ле бер актив сәяси позициядә тормыйлар. Мәсәлән, алда телгә алынган Киликиев әфәнде, өйләнгәч, Пенза губернасына кайта һәм анда авыл хужалыгы белән шөгыльләнә. Соңрак, ул 1921 елда Владивостокка килә һәм хужасы япон кешесе булган «Охота-Саку-ра» исемле кибеткә эшкә урнаша. Аннары 1922 елда гаиләсен Владивостокта кал-дырып Япониягә китә һәм аларны бары 1924 елда гына үзе янына алдырта (Муниципаль полиция тарафыннан бирелгән документ, Токіо, 17 ноябрь, 1930 ел). Моннан тыш, та-тарларның Маньчжурияда актив сәяси позициядә тормавын раслаучы башка мисаллар да бар. Кайбер татарлар Маньчжуриядән Япониягә совет гражданны булып киләләр. (Соңрак, бу хакта төгәлрәк язылыр.)

Соңрак, Харбинда имам булган ахун Гыйниятулла әфәнде Мәхмүт Таһир әфәндегә татарларның үз илләрен Идел буенда 1920—1921 елларда ачлык башлангач ташлап китүе һәм кайберләренен Маньчжуриягә юнәлүе хакында хәбәр итә (Таһир, 1971, Б. 7).

Шулай итеп, Харбинда яшәүче татар халкы Россиядән революциядән соң да эмиг-рацияләнгән (Мороз әфәнде хәбәре буенча, 1980).

Икенче яктан, бу көннәрдә Харбинның үзеннән дә эмиграция башлана. Бу эмиг-рация шул ягы белән дә үзенчәлекле: Ак армиягә көчләнеп алынган татар солдатлары Маньчжуриядән Кытайга һәм Кореяга качарга мәжбүр булалар.

Революциягә кадәр Харбинда оешкан татар җәмгыятендә 1904 елда ук рәсми рә-вештә татар ассоциациясе расланыла, ул үз чиратында идарә итү органы раслый. Моңа кадәр, Харбинда яшәүче татарларга 1900 елда Тунг-Хингск тимер юлы буендагы При-стань округында мәчет салу өчен жир бүлеп бирелә. Татар халкы акча җыеп бу сәүдә районында мәчет сала, үзидарә йортын һәм имам өчен өй дә җиткезә. Аннан соң 1901 елда алар зиратлык өчен жир мәйданы алалар. (Таһир, 1970, б. 38). Бу көннәрдә Маньчжуриянең башка шәһәрләрендә дә, мәсәлән, Хайралда, ассоциацияләр оештырыла башлый (Таһир, 1970, б. 14). Нигездә, ассоциация татарлар өчен дини, тәрбияви һәм мә-дәни тормышны көйләү өчен кирәк була.

Шакир Мөхәммәдовның «Казан» журналында (1970 ел, декабрь) басылган һәм Харбинда яшәүче татарларның революциягә кадәргә көнкүрешен тасвирлаган сүзләрен китерү кызыклы булыр:

«Пристаньда урыс, татар, кытай, грузин һәм яһуд сәүдәгәрләре һәм зур кибетләр тупланган иде. Эре кибетләрнең хужалары, мәсәлән, Вергазов, Агишев, Алиев һәм баш-калар, Пенза губернасы мишәрләре иде. Пристаньның 12 урамында 1028 номерлы кафе, «Казан ашханәсе» Шинг Ан Линг тоннеле төзелешендә эшләүче татарлар, урыслар, Амур ярлары буенда алтын эзләүче асламчы мишәрләр һәм Маньчжуриянең тимер юл буйлап сузылган барлык төбәкләрендә яшәүче башка татарларның һәм мишәрләренң жыела

торган урыны иде. Шунда кешеләр очрашалар, бер-берсе белән танышалар, сөйләшәләр. Анда төрлө кешеләрне очратырга була. Әле яңа гына Россиядән килгән таушалган киёмле һәм башына бүрек кигән татар да, Амур һәм Зөя елгалары арасындагы алтын приискаларында алтын эзләүче киң балаклы чалбар кигән кеше дә, әле яңа гына Сахалинда сөрген срогын тутырып иректә чыккан мөселман да монда була. Казанда Печән базары чәйханәсе ничек атаклы булса, биредә, Харбинда «Казан ашханәсе» дә шулай ук данлыклы иде (Таһир, 1970, б. 37—38).

Пристань татарлар өчен газиз илләре Татарстан кебек иде. Атаклы галим һәм имам, Габдерәшит казый Ибраһим, Ерак Көнчыгыш илләренә сәяхәт вакытында 1907 елда Харбин шәһәренә килә һәм түбәндәгеләрне яза: «Харбиндагы Пристань районы Татарстан кебек иде. Әгәр сез киң урамнарның як-ягына урнашкан мәһабәт биналарны күрсәгез, аларның барысы да татарларның йортлары яки кибетләре булыр. Кайбер татар купецлары кытайларга караганда да баерак. Кайбер татар компанияләре урыс сәүдә компанияләренә караганда да шактый эрерәк. Татарлар шәһәр үзәгенә якын торган урында жир мәйданы билиләр һәм шәһәрдә кыйммәтле саналган яшәү урыннары аларныкы. Харбин шәһәренә теләсә кайсы урамында капма-каршы якта аларның кибетләре бар иде. Ватандашларыбызның Харбиндагы уңышлары билгеле, бездә зур горурлану хисе уята.

Шулар өстенә, анда мәчетләр һәм мәктәпләр, менә дигән хәлфәләр һәм имамнар бар. Урыслар туп-туры Көнчыгышка юнәлгәндә, татарлар да алардан артта калмадылар».

Ассоциация төзелүгә бәйле рәвештә Мәхмүт Таһир әфәнде түбәндәгеләрне яза: «Беренче эмиграциядән соң берничә ел үткәч, Харбинда ватандашларыбыздан шактый купец һәм эшче төпләнә. Аннан соң ассоциация оештыруның кирәклегә хакында фикер туа. Чөнки Харбинда яшәүче татарлар гыйбадәт кылырга, бәйрәмнәр үткәергә, туйлар ясарга, йола һәм дин буенча мәрхүмнәргә жыйнап жирләргә телиләр.

1990 елда Тунг-Хингск тимер юл конторасы Харбинда яшәүче татарларга ассоциация өчен жир участогы бүлеп бирә. Участок Пристань районында, Харбинның купецлар яшәгән коммерция үзәгендә була. Милләттәшләр үзара жыелып акча туплыйлар һәм мәчет, ассоциация бинасы һәм имам өчен йорт төзиләр. Шуңа өстәп, 1901 елда зиратлык өчен махсус урын да бирелә. Төзелгән биналарда китапханә һәм уку залы ачыла. Аннары рәсми рәвештә имам итеп Гыйниятулла ахун Сәли-Әхмәт чакырыла.

Харбинда ялгыз яшәүче кайбер татар купецлары һәм эшчеләре, туган якларыннан кардәшләрен һәм гаиләләрен чакырталар. Шулай итеп, яңа шартлар, биналарның булуы, алар өчен мәктәп ачу ихтыяжын тудыра һәм берәздән мәктәп ачыла да.

Төрки-татар дини һәм этник үзидарә оешмасының рәсми рәвештә ачылу елы — 1904, ә мәктәпнең — 1909 ел. Шулай булса да, бу вакытка кадәр үзидарә оешмасының тиешле эшчәнлегә эзәрләнә, шулай ук жир мәйданы алына һәм бина проекты эшләнә. Өлешчә булса да сабыйларга мәктәп, дәрәсләре бирә башлыйлар» (Таһир, 1971, б. 7).

Урыс хөкүмәтенә татарларның этник дискриминациягә дучар итүе дә татарларның үз ассоциацияләрен төзүгә омтылышын китереп чыгаргандыр. Урыслар биредә шәһәрләр Союзы төзиләр, ләкин Союз, гәрчә татарлар да ярдәм алырга тигез хокуклы булсалар да, бары урысларга гына ярдәм итә. Алай гынамы соң әле, Союз татарларга ярдәм күрсәтү җаен һич таба алмый (Таһир, 1971; б. 8).

Ассоциация бинасында подвал була. Бина гажәеп үзенчәлекле мохиткә ия. Әдип Хөсәен Габдүш, ул хакта болай яза:

«Һәр татар солдаты һәм качак купец, ягъни, безнең Ватаныбызның төрлө төбәкләрендә туган һәм Харбинга 1920 еллар тирәсендә килгән һәр бала, бу кысыңкы подвалда бергә жыела иде. Подвал Харбиндагы татар эмигрантлары өчен, бишек булды. Подвалда «Ерак Шәрыкъ» яки «Ерак Көнчыгыш» журналлары, шул ук исемдә гәзитләр басылды. Подвалда Харбин сәхнәләрендә уйналырга тиешле пьесаларның репетицияләре үткәрелде. Биредә артистлар һәм артисткалар жыела иде. Подвалда атаклы гармунчы Туишев үзенең инструментында уйнады. Шагыйрьләр, актерлар һәм төрки офицерлар да Подвалда тәрбияләнә.

Бер сүз белән әйткәндә, Харбинга килгән һәр татар, анда яшәүчеләрдән тыш, бу подвал-бишектә кимендә бер төнне үткәрде. Кайчандыр биредә тукталучылар һәм бу жирне ташлап китүчеләр арасында Европа университетларында уңышлы рәвештә гыйльми дәрәжә алучылар, купецлар, Кытайда фабрика тотучы эшмәкәрләр, һәм билгеле, тору урыны булмаган һәм мохтажлыкны җиңә алмыйча һәлак булган шәхесләр күп иде. Биредә, Подвалда, имамнар һәм мәэзиннәр яшәде. Әгәр кайчан да булса, Подвалда яшәүчеләрнең исемнәре түшәмнәргә һәм стеналарга язылган булса, алар тоташ язучылар белән капланыр иде (Таһир тарафыннан хәбәр ителде, 1970, б. 39—40).

Шунысы кызыклы, Харбинда яшәүче татарлар жыелышлар үтә торган залларын урыс исеме белән атаганнар, ләкин без биредә моның сәбәпләрен ачыклап тормыйбыз.

Татарларның Маньчжуриягә һәм Япониягә күчеп килүләрен 1921 елның башыннан саный башлыйлар. Татарларның Маньчжуриядәгә хәле өлешчә 1921 елның соңыннан соң, япон полициясе документларында теркәлә башлый.

Россиядәгә революциянең көчәюе һәм гражданнар сугышының азынуы нәтижәсендә Маньчжуриядәгә татарлар гражданлык хокукларын югалтканнан соң, алар алдына даими рәвештә гражданлык алу һәм кем гражданлыгын кабул итү мәсьәләсе кискен рәвештә килеп баса.

Кобеда, Когенке урамы, 42 йорт, 3 фатирда яшәүче А. Х. әфәнде, 1935 елның 5 июнендә Маньчжуриягә барганда «Куцуринмару» йортында полицейскийга түбәндәгә җавапларны бирә:

Гәрчә, Маньчжуриядәгә элеккеге урыслар күп санлы булсалар да һәм гомумән, патша Россиясен кабат тергезү турында хыяллансалар да, алар төрле дини секталарга бүленгәннәр һәм бердәм фикергә һич кенә дә килә алмыйлар. Россиядән килгән төрки-татарлар, аерым алганда, башкалардан бәйсез. Алар мәдәни ассоциация оештырдылар (Идел-Урал төрки-татар мәдәни ассоциациясе — Камозава), аның төп штабы Мукденда, ә филиаллары — Кобеда һәм Кумамотода була. Япониядәгә бу филиаллар нигездә милләттәшләренә яшерен рәвештә җыярга омтылган ныклы элементәсе булган агентлыклар. Ассоциация йогынтысында булган кешеләр саны Маньчжуриядә егерме меңнән, Япониядә исә меңнән артык. (Фукциока шәһәре префектурасы начальнигының хәбәре, 1935 елның 17 июне.)

Шул ук чыганаклардан алынган башка хәбәрләргә караганда, бу вакытта Маньчжуриядә яшәүче татарларның карашларында бердәмлек булмый.

Кобеның Миямота урамындагы 89 йортның 4 фатирында яшәүче 29 яшьлек М. Г. А. әфәнде 1935 елның 29 августында Модзида «Фусо-мару» йортында полицейскийга түбәндәгә җавапларны бирә:

«Хәзерге вакытта Маньчжуриядәгә татарларның милли хәрәкәте гадәттән тыш актив тоела, алар Исхакый сектасына һәм Корбангали сектасына бүленгәннәр. Көнъяк Маньчжуриядәгә татарларның туксан проценты беренчесе йогынтысында булса, икенче яктан, соңгысы, Токиодагы үзәген Мукденга күчәргә һәм Маньчжуриядәгә төрки-татар җәмгыятенә ислам юнәлеше бирү буенча үзенең йогынтысын бик тырышып киңәйтергә омтылды. Аннан соң Корбангали сектасы Исхакый сектасына битараф караган Төнъяк Маньчжуриядәгә халыкка да йогынты ясарга омтылып карады. Бу ситуация белән ярышка кушылып, Исхакый сектасы бөтен көч белән Төнъяк Маньчжуриядә реванш алырга омтыла. Хәзерге вакытта ике секта да үзләренең яшерен эшчәнлекләрен башлап җибәрделәр». (Фукциока шәһәре префектурасы начальнигының белдермәсе, 1935 елның 2 сентябре) Япониядәгә төрки-татар Ассоциациясе президенты Әнвәр Апанайның әйтүенә караганда, Исхакый сектасы милли структура төзәргә омтылса, Корбангали сектасы исә дини юнәлештән китә (Апанай әфәнденең хәбәре, 1981).

«Милли Байрак» атналык гәзитәсе Мукден шәһәрендә 1935 елның 1 октябреннән башлап 1945 елның июленә кадәр чыга. Җәмгысә 40 номер дөнья күрә (Таһир әфәнде хәбәр итте, 1980). Еш кына бу газетада Танимати, Осака, Ивамотото, Канда, Токио һәм башка районнарда эзер киёмнәр һәм кәчтүм материаллары белән күмәртләр сату итүче кайбер кибетләр үзләренең рекламаларын урнаштыралар...

Төрөк республикасыннан һәм СССРдан тыш басылган гәзит һәм журналларның исемлеге: «Милли Байрак» (Мукден), «Ерак Шәрыкъ» (Харбин), «Яңа Милли Юл» (Берлин), «Азат Шәрыкъ» (Берлин), «Татар Иле» (Берлин), «Янан Мөхбире» (Токио), «Коръәнне эченә алган китаплар» (Токио). (Дәүләт, 1970, б. 4.)

Татарларның бер өлеше туган илләреннән Көнчыгышка башта актив рәвештә, икътисади факторлар аркасында күчә башлый. Бу күчешләр нигездә сәяси максатларны күздә тотмыйлар. Шуңа да карамастан, ахырысы, Япон идарәче даирәләренең аерым өлеше, утызынчы елларда Маньчжуриядә йогынтысы булган татар качакларын Япония файдасына сәяси максатларда файдаланырга уйлаганнар.

3. ЯПОНИЯГӘ КҮЧЕП КИЛҮ.

Революция һәм гражданнар сугышы көннәрендә Маньчжуриядәгә татар эмигрантларының саны бик тиз арту сәбәпле, татарлар Маньчжуриядән Япониягә күчә башлыйлар.

«Шулай итеп, татар эмигрантлары,— дип яза Таһир әфәнде,— 1917 елда читтән беркемнән дә ярдәм алмыйча Ерак Көнчыгышның төрле шәһәрләренә һәм төбәкләренә таралалар. Башта Харбиндагы һәм Хайралдагы татар ассоциацияләре, мөмкинлекләре аз булуга карамастан, күмәк рәвештә килгән бик күп качаклар белән шөгылләнәргә мәҗбүр булалар. Ассоциация һәм аның эшлеклеләре качакларга төрлечә

ярдәм итәргә тырышалар, ачтан үлмәс өчен азык-төлек бирәләр, киём-салым юнәлтәләр, эшкә урнашырга булышалар. Бу кырыс ситуация бер яктан, безнең эллә ни зур булмаган татар ассоциацияләре өчен зыян, бәхетсезлек булса, икенче яктан, качаклар китереп чыгарган кырыс шартларның зур өстенлекләре дә була... Һәркем, күренекле миллионерлардан алып студентка — дин белгеченә, мәэзингә, хәлфәгә, фәкыйрьгә кадәр фәлсәфә куертып тормыйча эшкә тотыналар. Башта Харбинда һәм аннан арырак җирләрдә бал, таушалган киём, сабын, балык сата башлыйлар. Шуннан соң татар сәүдәгәрләре чит шәһәрләргә, шул җөмләдән, Корея һәм Япон калаларына да килә башлыйлар. Татар ассоциацияләре һәм кайбер аерым затлар, Япониягә юнәлгән сәүдәгәрләр матди ярдәм күрсәтәләр.

Шулай итеп, үз хәлләрен көч хәл белән генә күргән татар качаклары, үзләренен көндәлек тормышын көйгә сала башлыйлар. Кайберәүләре исә туган илләрендәгегә караганда да күбрәк табыш алуга ирешәләр.

Үз сәүдәләре өчен Япониядә һәм Кореяда яңа базарлар ачкан татар сәүдәгәрләре урысларны коммерция эшләренә өйрәтәләр. Бу үсеш процессында бик күп сәләтле татарлар аякларына бассалар, шул ук вакытта, икенче яктан, шактый гына сәләтсез кешеләр булуы да ачыклана. Мәсәлән, урыс качаклары «Шәһәрләр Союзы»на һәм башка оешмаларның ярдәменә ышанып яталар һәм хезмәт итү, эшләү турында уйлап та карамыйлар. Алар Япониягә күчеп килү һәм анда маңгай тире чыкканчы эшләүне уйларына да китермиләр.

Шул ук вакытта, беренчеләрдән булып Япониягә һәм Кореяга күчеп килгән татар мөһажирләре анда төпләнәләр һәм ассоциация оештыралар» (Таһир, 1971, б. 8—9).

Харбинда төпләнгән татар кырыктартмачылары Япониядә сәүдә итәләр. Күбесе яңа урынга ияләшә һәм шунда төпләнә кала. Татар мөһажирләренен Япониягә юлы шулайрак була. «Япониядә беренче татар мөһажире якынча исәп белән 1921 елда пәйда була», дип санылар үзләре Япониядә яшәүче татарлар. (Түгәрәк өстәл янында сөйләшү, 1984.) Безнең бу фактны расларлык дәлилебез кул астында юк...

...Маньчжуриядән Япониягә күчеп килүчеләр саны билгеле түгел. Чөнки Маньчжуриядән Япониягә күчеп килгән бик күп мөһажирләр соңыннан АКШка, шулай ук Төркиягә китәләр. Татарларның Маньчжуриядән, Төркиягә күчүләренә кагылышлы үтә яшерен һәм ашыгыч хәбәр дигән гриф куелган бер документ бар. 1940 елның 27 декабрь датасы куелган бу документны Маньчжуриядәге япон илчесе Чанчун шәһәрнен Япониянең тышкы эшләр министры Мацуокага жибергән. Аның эчтәлегенә мондый: биредәге полиция участогы шефыннан алынган мәгълүматка караганда һәм Маньчжуриядә, Төньяк Кытайда яшәүче «төрки-татарлар»ның бик күпләп Төркиягә кайта башлавы уңаеннан, Төркия илчелегә кайбер йогынтылы «төрки-татарларны» Токиога чакырды һәм төрек илчелегенен төрек гражданлыгын сораучыларга уңай җавап бирүе турында белдерде. Бу мәгълүмат контрразведкага жиберелү сәбәпле, реаль фактларның чынбарлыктагы торышы хакында хәбәр итүгезне үтенәбез (Тышкы эшләр министрлыгының 60210 номерлы яшерен документлары, 1940 ел).

Төркиягә киткән татарларның ярдәме белән Мәхмүд Таһир әфәнде тапкан мәгълүматларга караганда, 1917 елдан соң татарларның туу проценты түбәндәгечә: Россия — 35,9%, Кытай — 45,9%, Төркия, Япония, Корея һәм башкалар — 18,2%. Әлеге мәгълүматлар Маньчжуриядән Япониягә һәм Маньчжуриядән Төркиягә киткән татар мөһажирләре хакында кайбер фаразлар кылырга мөмкинлек бирә.

4. ЯПОНИЯДӘГЕ ТАТАРЛАРНЫҢ САНЫ

Алдан әйтеп киткәнбезчә, үзәге Харбин булган Маньчжуриядә яшәүче татарларның бер өлеше Япониягә якынча 1921 елда күчеп килә башлыйлар. Урыс-япон сугышы вакытындагы татар әсирләренен «Япониягә визиты»н санамаганда (алар мәчет төзүләре белән игътибарны җәлеп иткәннәр), югарыда китерелгән очрак татарларның Япониягә беренче мөһажирлек кылуына мисал була ала. Япониягә килгән татар мөһажирләренен күпчелеге Америка Кушма Штатларына күчү сәбәпле, Япониядәге татарларның саны гел үзгәрәп тора. Татарларның ниндидер бер вакыт эчендә Япониядәге төгәл саны билгеле түгел.

Кайбер материалларга таянып, башта милли, аннан соң жирле билгеләрен иске алып, аларның санын карыйк.

Татар кешеләре милли масштабта.

«Тышкы эшләр министрлыгының 1935 елның 7 июнендә эшләнгән 2761 номерлы махсус яшерен документы.

Хата Кеяма Сиоми,

Фукуока префектурасы начальнигы

Гото Фумио эфэндегә
эчке эшләр министрына,
Хирота Коки эфэндегә
тышкы эшләр министрына
һәм префектура начальнигы вазифасына билгеләнүчегә
Элеккеге урыс гражданнарын күчерү турындагы эш буенча

1. Элеккеге урыс, гражданлыгы юк
Адрес 42,3, Кагонкедори, Фукиаику, Кобе

Билгеләнү урыны, 40, Нанивадори, Мукден, тимердән ясалган товарлар белән сәүдә итүче Ф. А. (38 яшь.)

Биредә телгә алынган зат 25 июндә Модзига кергән Корабльдә була һәм сәүдә эшләре белән үзенң дуcты Х. И. И. янына бара. Корабль якорьда торганда ул безгә хәбәр иткән мәгълүматларны берләштереп, түбәндәге язмада бирәм. Ул үзе исә миңа Мәдәния Ассоциация белән бәйләнеш урнаштыру бурычы йөкләнде дип саный.

Шул хакта хәбәр итәм.

Язма.

Элеккеге урыслар, гомумән, император режимын урнаштырырга ниятлиләр һәм шуның өчен уңайлы очрак кына эзлиләр. Гәрчә элеккеге урыслар күп санлы булсалар да, алар берничә дини секталарга аерылганнар һәм аларның һәрберсе бер-берсе белән хезмәттәшлек итми. Элеккеге россия төрки-татарлары, нигездә урысларга буйсынмыйлар һәм баш конторасы Мукденда, ә филиаллары — Кобеда һәм Кумамотода булган мәдәни ассоциацияләр төзиләр. Бу оешмаларның төп бурычы кешеләрне яшерен рәвештә тупларга тырышу. Төрки-татарларның саны Кытайда һәм Маньчжуриядә 10 000 кешедән артып китә, ә Маньчжуриядә һәм Япониядә исә — 1000 кеше яши.

«Мәдәни Ассоциация»нең Япониядәге бөтен татарларны берләштерү-берләштермәве ачык түгел. Ләкин Ф. А. эфәнденең сүзләренә караганда, 1935 елда татарларның саны Япониядә «10000 артык» була. Икенче яктан караганда, Ф. А.ның фикере чынбарлыкны житәрлек дәрәжәдә дәрәс чагылдырамы, анысы да бик үк ачык түгел.

1927 елда туып Кобеда яшәүче Фәрит Кильки эфәнде татарларның Япониядәге саны турында мәгълүмат бирә. Ул биргән мәгълүмат белән исәпләшмичә булмый, чөнки аның этисе 1887 елда туган һәм Кобеда имам, дини лидер булган (Кобеның илленче елларның беренче яртысына кадәр Япониядә яшәүче татарларның иң зур үзәкләренең берсе булуы хакында искәртәбез) һәм соңрак Фәрит Кильки эфәнде үзе Кобедагы Ислам Ассоциациясенең президенты һәм имам була.

Күрәсең, Фәрит Кильки эфәнде үз ватандашлары хакында төгәл мәгълүматка иядер. Ул Япониядәге татарларның саны 600 кешегә якын булырга тиеш дип саный (Кильки эфәнде хәбәр итте, 1981). Икенче яктан, 1930 елда Токиода туган һәм атасының вазифасын мирас итеп, Япониядәге төрки-татарларның Дини һәм этник Ассоциациясе президенты булган Әнвәр Апанай эфәнденең игътибарга лаек башка мәгълүматы бар. 1981 елның 22 маенда уздырылган түгәрәк өстәл артында сөйләшү вакытында ул кызыклы мәгълүмат әйтте. Ул Токиода күп дигәндә 400 татар яшәве, ә Кобеда — күбрәк булуы, бу үзәк районнардан тыш, татар кешеләренең Кумамотода, Котида, Нагояда, Хоккайдода һәм Окинолада да гомер итүләре хакында әйтте. Әгәр Япониядә яшәүче татарларның санын бергә кушсак, һәм аны максимум 1000 кешедән артык дип исәпләсәк, бу сан Ф. А. эфәннедән алынган мәгълүмат белән туры килә. Әгәр Апанай эфәнне күрсәткән сан чынбарлыкка якын тора икән, бу Япониядәге татар кешеләренең «Мәдәни Ассоциация»гә берләшү дәрәжәсенең шактый югары булуы хакында сөйли.

Янә, Исламны өйрәнүче атаклы галим Окубо Койм эфәнненең 1936 елда язылган китабына нигезләнгән мәгълүмат та бар әле. Ул Идел төркиләренең саны Токиода, Нагояда, Киотода, Кобеда, Кумамотода, Чусаенда, Сеулда һәм башка шәһәрләрдә 600 кешегә җитә дип яза.

Соңрак, 1940 елдагы бер мәгълүматка караганда, бу сан сизелерлек арта.

Генераль консулның 1930 елның 4 апрелендә язылган 152 номерлы рәсми хаты. Харбиндагы Генераль консул, Кубота Канитиро

Умедху Митиро эфәннегә,

Маньчжуриядәге гадәттән тыш һәм вәкаләтле илчегә биредә чыга торган урыс гәҗитәсендәге мәкаләне тәрҗемә итү уңаеннан».

Биредә басыла торган «Заря» исемле урыс гәзитәсе Япониядә яшәүче ак урысларның хәле турында мәкалә бастырды.

Мәкалә кыска язылган. Биредә яшәүче барлык урыслар да мәкалә белән аеруча кызыксындылар, чөнки, берәз арттырылган тоелса да, Япониядә яшәүче ак урысларның эш хакы сизелерлек дәрәжәдә югары. Биредә яшәүче урысларның күпчелеге Япониядә яшәүче ватандашларының чын хәлен күпмедер дәрәжәдә белгәнгә күрә, моны япон

властьлары тарата торган пропаганда дип санылар. Мәкалә тәржемә ителгән һәм карау өчен жибәрелә.

Тәржемә ителгән мәкалә.

1. Ышанычлы чыганаclarга караганда, Япониядә яшәүче ак урысларның саны 1400 кеше, шулардан якынча 300 кеше Токиода яши, 200 кеше гаиләсе белән — Хоккайдода, 12 гаилә — Көнъяк Сахалинда, һәм 800 — Осакада һәм башка көнъяк шәһәрләрдә тора. Этник составы буенча 200 — урыс яһүдләре, 150 — урыс татарлары, калганнары — урыслар. (Мәкаләнең калган өлеше төшерең калдырылды, чөнки анда татарлар турында бүтән сөйләнми — Камозаво.)

Татарларның Япониядәге саны турында бу мәгълүматның ни дәрәжәдә төгәл булуы хакында ашыгып фикер йөртөргә ярамый. Мәкаләнең кереш өлешендәге эчтәлектән күренгәнчә, сан турындагы мәгълүмат мәкаләдә мөһим нәрсә дип каралмый. Төгеләй яки болай булса-да, мәкаләдә 1940 елларда Япониядә яшәүче татарларның саны китерелә. 1940 елда татарларның саны Япониядә 150 кеше, ә 1935 елда — 600 кеше булды дип уйлыйк. Ул чакта татар халкының 75 проценты биш ел эчендә киткән булып чыга. Икенче фикер буенча, 1935 елда 1000 кеше яшәсә, бу процент 85 була. Һәр ике очракта да югарыда телгән алынган хәлләр үлем аркасында килеп чыкты дип аңлату фантастика булып иде. Япониядә яшәүче татарларның 1940 елдагы саны «ышанычлы чыганаclarга» таянып белдергән «Заря» гәзитәсендәге мәкаләдә китерелгән санга һич кенә дә туры килми. Әлегә саннарны нигезле дип раслап булмый. Димәк биш ел эчендә илдән китүчеләрнең саны 75% артык, яки 85% күбрәк дип ышандырырга тырышу дөреслеккә туры килми. 1940 елга кадәрге биш ел вакыт эчендә Япониядә яшәүче татар кешеләренең шактый кимүен раслаучы бер генә мәгълүматны да бүгенге көнгә кадәр табып булмады. Икенче яктан, түбәндә китерелгән материаллар сизелерлек дәрәжәдә китү булмавын да раслап торалар. «Заря» гәзитәсе хәбәр иткән 150 санын нигезсез дип карау акылга сыешы булып иде.

Япония Тышкы эшләр министрлыгының дипломатик архивына караган һәм «Япониядә яшәүче чит ил кешеләрен һәр яктан статистик тикшерү» дип исемләнгән статистик таблицада 1941 елдан алып 1942 елга кадәр Япониядә яшәүче чит ил кешеләренең адресы, шөгыле, женесе һәм исем-фамилияләре урнаштырылган. Таблицада 322 кеше «төрки-татар» дип күрсәтелгән. Шулар татарларның 43 — Токиода, 102 — Каруицавада яши. Бу 102 кеше хәрби вакытта күзәтү астында торсын өчен властьлар тарафыннан Токиодан күчерелә. Бу вакытта Хәсән Агиш эфәнде гаиләсенең исеме 2 таблицада күрсәтелмәсә дә, ул теркәү исемлегендә табылды. Бу исемлек 2 таблицага караганда төгәлрәк һәм пөхтәрәк төзелгән. Әмма ул шәхси исемнәргә теркәү күзлегеннән караганда, кимчелекләрдән азат түгел. Анда Хәсән Агиш, мәсәлән, Агиш Хәсә дип язылган. Аның хәлал җефете Хәнифә Агиш Хәнифә Хәсән дип күрсәтелгән. Ә Хәсән белән Хәнифәнең олы уллары исә Равил Агиш урынына Равил Хәсән диелгән. Шулай итеп, шунысы ачыклана: Агиш Хәсән дип язучы япон түрәсенең милләтчелек чире белән авыруы түгел, бәлки әлегә исем, фамилияне дөрес аңлай алмау нәтижәсе. Исемлектә башка кимчелек тә бар: мәсәлән, биш яшьлек кызчык фабрикада эшче булып эшли диелгән. Мондый очракта исемлек ышаныч уятмый, әлбәттә. Гәрчә ул исемнәр һәм шөгыльләр графасына нисбәттә шик уятса да, кешеләрнең гомуми санына ышанырга ярыш төсле. Димәк, 1941 яки 1942 елларда Япониядә яшәгән татар кешеләренең чын саны 322, яки исемлектә күрсәтелгәннән күбрәк булырга мөмкин.

«Төрөк гражданлыгы алган Казан төрөкләренең (татарлар) саны, — дип хәбәр итте Апанай эфәнде, — бөтен Япониядә ихтимал 300 артык булгандыр» (Апанай эфәнде хәбәр итте, 1981). Бу раслау 1940 елларда Япониядә яшәүче татар кешеләрен санау белән каршылыкка керә.

Югарыда телгә алынган таблицада урын исемнәргә — Кумамото, Коти, Нагоя, Хоккайдо һәм Окинава һич кенә дә Япониядәге татарларның яшәү төбәкләргә итеп күрсәтелмәгән. Таблицаның Япониядә яшәүче барлык татарларны да сыйдыра алуы шик тудыра. Сүз уңаеннан, яшәү урыны буенча татарлар Кобеда — 118 кеше, Карудзавада — 102 кеше, 59 кеше Хьего префектурасының Арима районында (Анда Карудзавадагы кебек үк, сугыш вакытында чит ил кешеләргә тупланган була) һәм 43 кеше — Токиода. (Аларның 29ы Сибуйа административ районында.)

Тын океан сугышы башланганда Япониядә яшәүче татарларның саны 400 булуы чынбарлыкка туры килергә бик мөмкин.

1935 елда Япониядәге татар кешеләренең саны максималь исәп белән 1000 кеше булса, минималь исәп белән 600 тирәсе калуы бар. 1941 һәм 1942 елларда татар кешеләргә Төньяк Америкага, Совет Россиясенә һәм Төркиягә эмиграцияләнде дип тә уйл�асак, ул сан 400 кадәр кимер. Бу күченү процессын күзәтү генә түгел, бәлки җентекләп өйрәнү дә гаять авыр булу сәбәпле, шулай ук сугыш вакытында Каруицама яки Аримада яшәгән татарларның көндәлек тормышының чын хәлен күзәтүнең мөмкин булмавы аерым пробле-

малар тудыра. Бары табылган гына киләчәктә татар кешеләренә Япониягә беренче эмиграциясеннән алып сугышка кадәр чордагы тормышын һәм үзгәрешләрен аңлатырга мөмкинлек бирәчәк.

Япониядәге барлык татарлар да 1953 елда төрек гражданлыгы алалар һәм аларның күпчелеге әле бик тиз икътисади күтәрелеш чорына кереп өлгөрмәгән Японияне ташлап китәләр. Япониядә яшәүче татар кешеләренә саны хәзерге вакытта «100 кешедән дә артмый» (Мороз эфәнде хәбәр итте, 1980). Япониядәге барлык татарларның да бердәмлеге шартлы төшенчә. Һәм күрәсең, Япониядәге кайбер татарлар төрле сәбәпләр аркасында үз ватандашлары белән ассоциацияләр оештыруга бик үк омтылмыйлар. Алай гынамы әле, Япониядә яшәүче берничә татар япон гражданлыгы алды, азмы, күпме япон жәмгыяте белән ассимиляцияләнде. Башка татарлар исә төрек гражданлыгы алу сәбәпле, Япониядә яшәүче барлык татарларның да уртақ мәнфәгатьләрен табу шактый авырлашты. Татарларның Япониядәгә хәле тагын да ачыклана төшә. Шундый шартлар нәтижәсендә, Япониядә яшәүче татарларның төгәл санын алу бөтенләй мөмкин булмаган эшкә әйләнә. Хаталарга юлыкмас өчен, мондый «санау»лардан баш тарту урынлы булыр шикелле.

ТАТАР КЕШЕЛӘРЕ ЖИРЛЕ МАСШТАБТА

Тиешле материалларга мөрәжәгать итик.

Беренче материал муниципаль полиция департаменты ведомствосы белән бәйләнгән.

«Полициянең тышкы эшләр бүлегенә 2992 номерлы яшерен документы, 1927 ел, 2 декабрь

Ниято Миццо

Муниципаль полиция начальнигы

Судзуки Кисабуро эфәндегә,

тышкы эшләр министрына

һәм ведомстволар начальникларына һәм префектура начальниклары итеп билгелә-
нүчеләргә»

Даими рәвештә яшәүчеләр — урысларның хәзерге хәле турында (рәсми кешеләрдән башка, чөнки алар хакында аерым белдермәләр бар).

1. Пункт. Октябрь азагында 441 урыс кешесе була. Алар арасында, ачыкланганча, 147 — кызыллар, һәм 294 — аклар яклы. Кызыллар яклы төркем ишәюгә таба йөз тотта (документның калган өлеше төшереп калдырылган).

Алда әйтелгәнчә, татарлар арасында кайберләре кызыллар була, һәм аннары, акларның татар кешеләре арасындагы төгәл санын ачыклап булмый. Ә муниципаль полиция департаментына караган материаллар аша гына татарларның төгәл санын ачыклау кыен. Апанай эфәнде күрсәткән 400 гә якын татарның булуы дөрөслеккә туры килергә мөмкин.

Икенче материал Канагава префектурасына карый.

Тышкы эшләр министрлыгының 12574 номерлы яшерен мәгълүматы (алда күрсәтелгән томда), 1930 ел, 27 ноябрь».

Ямагата Дзиро

Канагава префектурасы начальнигы

Адати Кэндзо эфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро эфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм

Хьего һәм Нагасаки префектуралары начальникларына

(3 таблица)

Әгәр тиешенчә белешмә алсаң, Токиода яшәүче татарларның саны биредә ачык чагыла».

Бу очрак, нәтижәнең этник билгеләр буенча бүленүе, һәрхәлдә, гадәттән тыш күренеш. Күп кенә хәбәрләмәләрдә кызыксыну объекты булып совет гражданлыгына ия булу яки кызыллар белән аклар төркеменә кушылу мәсьәләсе тора.

Икенче мәгълүмат телдән әйтелгән хәбәрдән тора. Кобе имамы, Фәрит Кальки эфәнде «Кайчандыр Кобеда 300 артык татар бар иде һәм алар шәһәрдә, Накаяматада тупланганнар иде» дип хәбәр итте. (Кильки эфәнде хәбәр итте, 1981.) Бу мәгълүмат Апанай эфәнде биргән мәгълүмат белән тәңгәл түгел. Аерма Япониядә яшәүче татар

кешеләренен 1000 артык яки 600 тирәсе булуы хакында. Татар кешеләренен Кобедагы нинди саны дөресрәк — 300 артык булуымы, әллә 400 артып китүеме? Әлегә бу мәсьәләне уңай якка хәл итеп булмый.

5. ТАТАРЛАРНЫҢ ТОКИОГА УРНАШУ ПРОЦЕССЫ ҺӘМ АЛАРНЫҢ ҮЗАРА ЯРДӘМЛӘШҮЕ

1981 елның 22 маенда үткәрелгән түгәрәк өстәл янындагы сөйләшүгә караганда «Япониягә беренче визит Иокогамага булырга мөмкин. Иокогама чит ил кешеләре күп яшәгән шәһәр була. Һәрхәлдә, кайберәүләр Иокогама шәһәрендә төпләнәп калалар». Габдулла Мороз әфәнденең үзенә килгәндә исә, ул иң элек Харбинга килеп күпмедер вакыт ведомство кибетендә эшләве хакында хәбәр итте. Аннан соң ул 20 яше тулгач, 1922 елда Иокогама шәһәренә килә. (Ул япон хөкүмәтенә 1.500 иенә күләмдә гарантияле акча түләргә тиеш була. Ул вакытта 1500 иенә зур сумма санала һәм аңа Япониядә гадәти йорт сатып алырга мөмкин була.).

Гарантияле акча мәсьәләсенә килгәндә исә, аның рәсми исеме бүләк-акча дип атала. Рәсми документларның берсендә болай диелә:

«Тышкы эшләр министрлыгының 39990 номерлы яшерен документи, 1930 елның 13 ноябре».

Маруяма Цирукити
Муниципаль полиция шефына
Адати Кэндзо әфәндегә
эчке эшләр министрына
барон Сидахара Кадзуруга
тышкы эшләр министрына

һәм

префектура начальникларына һәм андагы хезмәткә билгеләнүчеләргә.

(һәм Кытайда эшләүче эчке эшләр министрлыгы сәркәтипләренә) (2) 55, 1 том,
Наха-Окатимати, Ситаяку, Токио Х. И. (18 кеше)

Элеккеге урысның хәләл жефете.

Югарыда телгә алынган зат 25 октябрдә Токиога килгәч, Эчке эшләр министрлыгы сәркәтибенен 2428 номерлы яшерен хәбәре аның кылган гамәлләренә игътибар итүе хакында житкерде. Корейның төньяк-көнбатыш краендагы ул чактагы Синундзу чигендә аңа бер тапкыр Япониягә керергә рөхсәт итмәгәннәр. Аның сәбәбе акча бүләк житмәүдә. Ләкин аннан соң аңа А. исемле ире 1 500 иен жибәрә. Һәм аңа, әгәр ул акча тапшырса, чик аша үткәрә алу ихтималы хакында әйтәләр. Ул Токио станциясенә агымдагы айның тугызынчы числосында килә. (Калганнары биредә төшереп калдырыла.)

Татар мөһажире өчен бик кирәк булган эре сумма, шул исәпкә гарантияле акчаларны, юл чыгымнарын, киём-салым һ. б. чыгымнарны да кертеп, Япониягә беренчеләрдән булып күчеп утыручылар һәм анда тормыш корып жибәрүчеләр һәм хаж Габдулла Аитов әфәнде тарафыннан жибәрелә. Күп очракларда кешеләр бер-берсен белмәгәннәр һәм алар шундый юл белән акча алып, бурычларын Япониягә урнашкан һәм анда эшли башлагач түлөгәннәр. Бурычка акча алып торучыларның берсе дә әжәтен кире кайтармый калмаган. Бу факт мөселманнарның дини ислам берлегенә туры килгән яшәү рәвешен бик яхшы күрсәтеп тора.

Мороз әфәнде туганнарының берсе белән Япониягә 1922 елда килә һәм инде Иокогамада яшәүче кешенен ярдәменә өмет итеп, шул калага юнәлә. Аннан соң Мороз әфәнде көнбатыш киёмнәрен ваклап сату белән шөгыльләнә. Ул Осакада күмәртләп сату итүчеләрдән товарлар сатып ала. Шуннан соң ул Иокогамада яшәүче күп татарлар кебек, Токиога күчеп килә (Мороз әфәнде хәбәр итте, 1980, 1981). Бу вакытта ватандаш-мөселманнар белән бергә жыелу татарлар өчен аеруча мөһим була. (Мороз әфәнде хәбәр итте, 1981.) Бу жыелу алар килгән жирдә этник охшашлыкларны эзләүгә юнәлдерелгән, диаспора* нәтижәсе була. Күрәсен, алар анда бик озак яшәргә жыенмаганнардыр. Чыннан да шулай. «Мин Маньчжуриядә кебек үк, Япониядә дә төпләнергә жыенмадым, — диде Мороз әфәнде, — андагы тынычсызлыklar бетү белән үк мин туган илемә кире әйләнәп кайтырга теләдем» (түгәрәк өстәл янында сөйләшү, 1981).

Япониягә килгәч, татарлар этник һәм дини тәрбия бирә башлыйлар. Мөселман Тышкы эшләр министрлыгының 2992 номерлы яшерен документи түбәндәгеләрне хәбәр итә:

* Диаспора — халыкның шактый өлешенен ул барлыкка килгән илдән читтә булуы.

«4. Яшь буынны тәрбияләү шартлары.

Дипломатларның балалары (алар татарлар түгел — Камозава) чит ил кешеләре житәкләгән мәктәпләргә йөреләр. Мәсәлән, Мегуроодога «Америка мәктәбе»нә, Сибуя-кидагы, Саннотодагы «Сейсин кызларының югары мәктәбе»нә, Конда-кудагы, «Кита Дзимботодагы» Ю. В. Х. А. «Англия мәктәбе»нә барып белем алалар. Ләкин шул ук вакытта гади кешеләр (элеккеге урыс кешеләре — Камозава), шул исәптән, шактый татарлар, авыр икътисади шартлар нәтижәсендә мәктәпкә йөрмиләр, аның урынына өй тәрбиясе алуны мәгъкуль күрәләр. Күптән түгел генә Башкортстаннан килгән Корбан-галиев әфәнде инициативасы белән мөселманнар үзара киңәшләштеләр һәм Токиода Окубо-Хиакунино, 279 адресы белән мәктәп төзеделәр. Һәм бу октябрьнең башыннан башлап анда укыта башладылар. Нәтижәдә, гади кешеләрнең балалары хәзер бу мәктәпкә йөрергә тотындылар. Укучыларның саны 13, шуларның сигезе икенче класста, берсе өченче класста һәм дүртесе алтынчы класста. Шулай итеп, бу мәктәпне ачу чынбарлыкка әйләнә һәм миңа калса, мәктәпне яхшы киләчәк көтә!» (калган өлеше биредә төшереп калдырылган.)

Токиодагы татарлар Сибуя-ку, Томигавада жир мәйданы сатып алалар һәм мәчет белән мәктәп өчен ике катлы бина төзиләр (түгәрәк өстәл янында сөйләшү, 1981). Шулай итеп, Токио шәһәре Япониядә яшәүче татарларның мөһим үзәкләренең берсенә әйләнә. Икенче яктан, Ивамотоко, Канда, Токио шәһәрләрендә булган Көнбатыш кәчтүмнәре тегү өчен материалларны күмәртлөп сату белән шөгыльләнгән бик күп сәүдәгәрләргә дә игътибарсыз калдырып булмый. Димәк, Токио шәһәре төп кәсепе Көнбатыш киёмнәре өчен материаллар һәм эзер кәчтүмнәр сату белән шөгыльләнгән татарлар өчен уңайлы яшәү урыны була.

КОБЕДАГЫ ЯШӘУ УРЫНЫ

Кобе каласы Көнбатыш Япониядәге иң зур татар колониясе үзәге булган. Мисал өчен Фәрит Кильки әфәнденең этисен алыяк. Хөсәен Кильки әфәнде 1887 елның апрель аенда Пенза шәһәре янындагы Юне шәһәрчеләгендә (урысча Юнии) туа. Бу Мороз әфәнде туган шәһәрчек. Кильки әфәнде Маньчжуриягә килә һәм берәз вакытка Хайларда туктала. Анда татарлар шактый күп була. Аларның күбесе авыл хужалыгы һәм терлекчелек үрчәтү белән шөгыльләнәләр. Кильки әфәнде Монголиягә китә һәм анда жир участогы сатып ала. Аннан соң ул әллә 1922, әллә 1923 елда Харбиннан Япониягә күчеп килә. Ул берәз вакытка гына Япониядә тукталып, аннан соң АКШка күчәргә, анда яшәүче татар-эмигрантларының ярдәменә исәп итәргә ниятли. Аның планы мондый була: Япониядә хәлдән килгәнче акча туплый һәм ничек булса да өйләнү өчен Маньчжуриягә кайта. Япониядә уңышсызлыкка очраган тәкъдирдә, Америка Кушма Штатларына бара. Кильки әфәнде хәзерге вакытта яшәү өчен Кобеда туктала һәм Зоменген бритвалары, йон кәчтүмнәр һәм соңрак фарфор эшләнмәләр сату белән шөгыльләнә.

Сүз уңаеннан, Кобедагы Тоа Роудта берничә эре кибетнең татарларныкы булуын һәм Согоның атаклы ведомство кибете өчен киём тегү эше житәкчелек итүче хужа ханымның да татар булуын әйтеп үтәсе килә. Тын океан сугышы вакытында Япониядә һәм Кобеда калган мөселманнар арасында зур күпчелеге татарлар була.

Кобе Япониядә Токио каласы кебек үк, татарларның эшчәнлегенә өчен яхшы база була. 1935 елда биредә мәчет төзелә. Моның өчен һинд мөселманы Фиррәзетдин әфәнде 70000 иенә бирә һәм ул сумма төзелеш чыгымының зур өлешен каплай (1981 елда Кильки әфәнде хәбәр итте).

Кобе чыннан да Япониядә татар кырыктартмачыларының эшчәнлегенә өчен яхшы база була. Базаның урнашу урынына караган мөһим факторларның берсе итеп бу порт шәһәрәндәге яхшы мөгамәләне дә күрсәтергә була.

Аның һавасы Иокогаманыкы кебек үк, шифалы һәм дәвалану өчен уңайлы була.

Татар сәүдәгәрләре өчен база булган Кобеның табигате түбәндәге документта күрсәтелә.

«Хьего префектурасы полициясе тышкы эшләр бүлегенең 1930 елның 21 октябрендә язылган 26922 номерлы яшерен хәбәрләмәсе».

Такахас Морно

Хьего префектурасы, начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

Сидехара Кэдзуро әфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм префектурада хезмәткә билгеләнүчеләргә һәм эш урыны начальникларына, Кумамото, Кагосима, Симане, Вакаяма, Нара, Сига, Ахита һәм Окаяма префектуралары начальникларына.

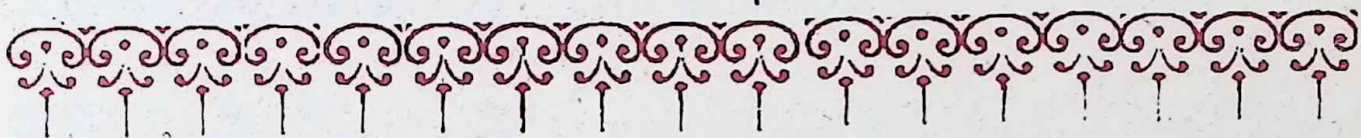
Элеккеге урыс кырыктартмачыларының эше буенча агымдагы елның егермесендә ведомствога караган элеккеге урыс кырыктартмачыларыннан сорау нәтижәсе түбәндәге таблицада күрсәтелгән. Аларның сәүдә эшчәнлегенә гомуммилли күләмдә. Велосипедлар һәм башка транспорт чаралары куллану сәбәпле, алар бик тиз хәрәкәт итәләр: бер көнне кырыктартмачы Окиямада булса, икенче көнне ул Хиросимага барып житә. Күп көнә соралган кырыктартмачылар дәүләтебездә яшәүче затлар, ягъни, ак урыслар булып чыкты. Аларның бик азы гына Советка әйбәт караучылар булуы ачыкланды. Алар арасында идеологик һәм сәясәи кешеләрнең булу-булмавын ачыклауның мөмкин түгеллегенә аеруча нык игътибар итәргә кирәк. Шулай ук вакытта, алар үз милләтләре хакында ялганлылар, үзләрен немецлар дип тәкъдим итәләр һәм үз клиентларын да бу товарлар немецлар тарафыннан эшләнгән һәм аларның сатучылар да шулай милләттән дип ышандырырга тырышалар. Бу хәлгә дә игътибар итүгезне сорыйм...

Дәвам бар.

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

ТАТАР МИЛЛӘТЕН НИЧЕК АҢЛАРГА?

Бу сорауга бүгенге көнгә кадәр әле берәүнең дә җавап бирә алганы юк. Мин дә моны үз өстемә алмыйм. Шулай да бер-ике фикер әйтеп китмәкче булам. Тарихчы буларак, тарихи фактларга таянып эш итүне дәрәжәләп булар дип саныйм.

«Аң» журналының 1913 елгы 21 санында «Милләтне ничек аңлайсыз?» исемле баш белән мәкалә чыгарып, дискуссия ачып җибәрелә. Дискуссиягә катнашучылар алдына 16 сорау куела. Анда укучылардан «милләт» төшенчәсенә фәнни бәя бирү, «вөҗдан»ны ничек аңлаулары хакында сорала. Милләт һәм дин, милләт һәм ватан төшенчәләренең үзара мөнәсәбәтләре ничек булырга тиешлегенә урын бирелә. Шулай ук вакытта халыкның тарихы, киләчәге, милли мәктәп, әдәбият читтә калмыйлар. Төрөк, татар, мөселман төшенчәләренең үзара мөнәсәбәтләрен ачыртуга да зур урын бирелә.

«Аң» гына түгел, бигрәк тә «Шура» журналы шушы мәсьәләләргә бик күп урын биреп, милләт оешуының теория һәм практикасына шактый зур мәгълүмат туплый алды. Революциягә кадәр чыккан татар газеталары милләт мәсьәләсен читләтеп үтмиләр. Бу фактлар татар милләтенә үзәк шактый югарылыкта торганлыгын исбатлыйлар.

Әгәр дә теге яки бу халык үзенең кем икәнлеген аңларга тырыша, дөнья халыклары арасында үз урынын билгеләргә омтыла, шулай халыклар арасынан үзенең туганнарын танып алырга тырыша икән, димәк ул инде милләт булып өлгерүнең югары баскычында тора.

Татар милләтенә конкрет рәвештә өлгергәнлек баскычларына басуын тасвирлауга күчкәнчә милләт төшенчәсенә тукталып үтәсем килә. Чөнки бу төшенчәгә карата фәндә нинди дә булса уртак караш юк. Билгеле булганча милләтне экономик бердәмлек, тел бердәмлеге, җир бердәмлеге һәм психик тамырлар бердәмлеге дип карый килделәр. Милләтне шулай аңлауның авторы Сталин санала. Мондый карашка күрәсең Ленин да каршы булмагандыр, чөнки ул Сталин урнаштырган кануннарда каршы бер генә сүз дә әйтмәгән.

Ә бит Сталин милләткә мондый карашны күктән алмаган. Ул аны австрияле социал-демократ Отто Бауэрне тәнкыйтьләү юлында тапкан. Бауэр милләтне тик мәдәни бердәмлек дип кенә саный. Шул мәдәни бердәмлек астында килеп чыгыш, кан бердәмлеге, уртақ психик кичереш бердәмлекләре ята. Тарихи язмыш уртақлыгы да шушы тәртипкә керә. Чөнки бер кандагы кешеләр уртақ тарихи юл үтү дәверендә уртақ психик кичерешләргә, уртақ телгә, уртақ жиргә ия булалар.

Сталин исә, боларның һәммәсен дә икенчел дип күрсәтмәкче була. Аның фикеренчә экономик бердәмлек беренчел. Аннан соң шушы ук рәттә территория бердәмлеге, тел бердәмлекләре бара.

Ләкин хакыйкәт моның дәрәс түгеллеген күрсәтә. Аңа тик күз генә йоммаска кирәк. Яһүд, әрмәннәрнең экономик тормыш бердәмлеге дә юк, инде аларның күбесе күп гасырлар буенча үз ватаннарында да яшәми. Шулай булуларына да карамастан алар үзләрен бер милләт итеп хис итәләр. Бер тамырдан чыкканлыкны тоеп, уртақ язмыш белән яшәп, бер төрле хисләр кичереп, охшаш тойгылар дөньясында яшәүне аңлау — милләт булып өлгерүнең бер күренеше дип карарга кирәктер. Әлбәттә, бу шулай ук тел берлеген дә таләп итә. Телнең чыннан да үзара аңлашу, аралашу чарасы булуына китерә.

Моның бергә яшәгәндә генә булганлыгын исбат итеп торуның кирәге юктыр. Чөнки туфрақ бердәмлеге бу процессның төп нигезе.

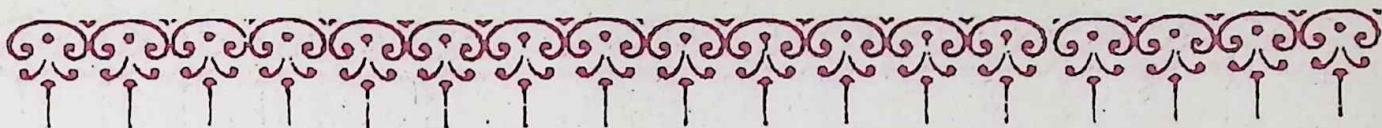
Тарихи аң этносның милләт булып оешу юлында барлыкка килә. Кичәге көнне бүген искә алу шул аңның нигезе. Үткәндәге күренекле вакыйганы язу барлыкка килгәнчә үк еллар буге, гасырлар буге искә төшерәләр. Шул вакыйга, яки шуңа охшашлы күп вакыйгалар этносның тарихи аңына нигез салалар. Тарихи аң никадәр тирән, никадәр тотрыклы, этнос шул кадәр милләт булып оешуга якын.

Тарихи аңның үсешенә язма тарих зур ярдәм күрсәтә. Чөнки ул үткәннәрне системага салып, аны халык мирасына әверелдерә. Мирас исә инде тик уртақ кына була ала. Монда шушы уртақлык турында да бер-ике сүз әйтеп китү урынлы булыр дип саныйм. Тугандаш халыкларның уртақ мирасы, аларның бергә гомер кичергән чорларына туры килеп, аларның туганлыкларын билгели. Бу очракта гомумтөрки мирас булуын әйтеп үтү кирәк. Бу мираска барлык төрки халыклар да тигез мөнәсәбәттә. Ул бүленергә мөмкин түгел, чөнки ул тарихи кан туганлыктан ваз кичү булыр иде. Бу мирасны һәммә төрки халыклар да бер тигез хокукта сакларга тиеш. Ул бүгенге туганлыкның да нигезе. Әгәр дә инде халыклар шул уртақ мирасны бүлә башлый икән, туганлык дошманлыкка әверелә.

Берничә төрки халыкның уртақ мирасы булырга мөмкин. Бу халыклар, кагыйдә буларак, чыгышлары белән бер-берсенә бигрәк тә якын булалар. Әйтик, казакъ белән кыргыз, әзәрбайжан белән төреклар, татар белән башкорт энә шундый якынлыкта торалар. Шунлыктан аларның, шулай ук уртақ бүленмәс мираслары бар. Ул мирасны бүлә башлау шулай ук дошманлыкка гына китерәчәк. Уртақ мирас булу шул халыкларның борынгы бабалары якын туганлыкта булган, бер йортта туып, бер йортта үскән, дигән сүз.

Ә менә инде милләт булып оешканнан соң һәр халыкның үзенә генә тиеш булган аерым мирасы барлыкка килә. Бу аның өлгереп житкәнлеген күрсәтә. Ул тик үзенә генә хас булган сыйфатларга ия була. Алар арасында төрлесе булгандыр, яхшысы да, яманы да. 1552 елдан бирле коллыкта яшәү аңарда кол сыйфатлары да булдыра. Моңысын да инкаръ итеп булмый. Ләкин бу аның үз тарихы, үз язмышы ясаган сырлар. Мәшһүр миссионер Ильминский татарларда шул кол сыйфатларын булдыруны үзенәң төп бурычы итеп санаган. «Алар, дип язган ул, үзләрен хаким халыктай хис итәләр, үткән тарихлары белән горурланалар». Ләкин, кемнең нинди этлек кылырга тырышуына да карамастан, татарда азатлыкка омтылу, мөстәкыйльлеккә инану, гомумән, дәүләтчелек сыйфатлары генетик кодка салынган булганын күрәсең. Ә моңы инде аның үзен юк итсәң генә бетереп була. Әйтеп үткәннәр бер милләт итеп хас итеп яшәүчеләрнең бабалары бер жирдә, бер ата-анадан туып, бер кичерешләр белән, бер язмышка буйсынып тел, лөгәт, гореф-гадәтләре булганлыкларын шарт итеп куя.

Шундый бабалардан туган балалар исә дөньяның төрле жирләренә таралып яшәргә дә мөмкин. Кайда яшәүләренә дә карамастан, алар үзләрен бер милләт итеп хис итә. Идел буйларын моннан алты йөз ел элек ташлап киткән татарлар бүген Польшада, Литвада, Белорусьта яшиләр. Саннары кими барганга да кара-

мастан, алар үзләрен татар уллары һәм кызлары итеп хис итэләр. Татарстанны үзләренен тарихи ватаннары итеп танийлар. Аларга үз-үзен саклау инстинкты искиткеч нык сеңгән.

Бу урында сөйләгәндә дин хакында бер-ике фикер әйтеп үтү кирәк санала. Чөнки энә шул чәчелгән татарларны татар итеп дин саклаган. Моңарчы динне милләт оешуда, аны саклап калуда хисапка алмый гына фикер йөртәләр иде. Ә кайчак аны турыдан-туры тискәре фактор рәвешендә күрсәтә килделәр. Бу, әлбәттә дәрәс түгел. Беренчедән, дин этносны милләт итеп оештыруда укмаштыру факторы булса, икенче яктан ул аның теленә, горейф-гадәтенә зур, әйтергә мөмкин, хәл иткеч, йогынты ясый. Ислам дине исә, дистәләрчә ислам милләте барлыкка килүгә сәбәп була. Татарлар да ислам милләте булып оеша. Дин милләтнең үз-үзен саклау инстинктының бер факторы итеп каралырга тиеш.

Диннең халык мәдәниятен үстерүгә ясаган уңай йогынтысын әйтми үтү, шулай ук тарихи гаделлеккә туры килмәс иде. Татар авылларында, шәһәрләрдә һәрбер мәчет каршысында мәдрәсә була. Анда балаларны дингә генә түгел, укый-язуга да өйрәтәләр, теге яки мондый дөньяви белем бирәләр. Мәчетләр, гомумән мөселман дине, татарларның иң алдынгы ислам милләте булып өлгерүенә сәбәп була. Пушкин заманында Казанда яшәгән мәшһүр немец галиме Фуксның татарларның үз араларында укый-яза белмәүчеләрне хурлык итеп санаганның әйтеп үтүен искә алыык.

Ислам дине татарларга әхлакый яктан үсү өчен зур этәргеч була. Гомум чисталык, пөхтәлек, татарларны башка халыклардан аерып тора. Максим Горький да шушы чисталыкка, әхлакый матурлыкка исә китеп, Болак артындагы татарлар искиткеч чиста тормыш белән яшиләр, дип күрсәтә.

Ислам дине татарлар өчен аларны аерым милләт итеп саклауда зур роль уйнаган. «Аң» журналында бер вакыт шушы турыда махсус мәкалә дә басылып чыга. Анда әгәр дә ислам дине Чыңгыз заманында ук ныгып, Алтын Урдада дәүләт диненә әверелә алган булса, бәлки ул дәүләт юкка да чыкмаган булыр иде, диелә. Ләкин Казан ханлыгы руслар кулына күчкән чорларда дин инде халык тормышына нык кереп урнашкан була. Халыкка шушы авыр заманаларда инаныр көч бирә, руслар белән кушылуга комачаулык тудыра. Бу фикерне дәрәс дип танымыйча булмый.

Билгеле булганча, ислам диненең универсальлегеннән чыгып, гомум ислам милләте булырга тиеш динчеләр дә була. Бу очракта без кавказлы Әхмәт бәк Цаликовны искә алырга тиешбез. Ул 1917 елда I Бөтендөнья мөселман съездында ясаган докладында ул ислам милләте тәгълиматын алга сөрәп карый. Ләкин бу барып чыкмый. Тарихи хакыйкәт ислам милләте юклыгын, һәм беркайчан да була алмаячагын күрсәтте. Ислам милләте түгел, ислам милләтләре бүгенге дөньяда күпләп яшиләр.

Татар милләтенең тарихы әле тикшерелмәгән. Хәтта әле аның этносы гына да тиешле рәвештә билгеләнмәгән. Берәүләр татарларны борынгы болгарга бәйләп, аны бүген «болгар» итеп игълан итүгә кадәр барып житә. Икенчеләр исә, татарларны тик Алтын Урдага гына бәйләмәкче һәм шунлыктан аны килмешәк халык итеп күрсәтмәкче була.

Мондый тайпылышларның: үз сәбәпләре бар, әлбәттә. Ләкин алар икесе дә бер яклы гына. Бүгенге көндә татарны тик «болгар» гына дип күрсәтергә тырышу раса сафлыгы теориясенә тәңгәл килеп, борынгы болгарның ниндидер бер географик изоляциядә, ниндидер бер пыяла савытта ятарга тиешлеген күрсәтә. Ә бит без яшәгән жирләр аша борын-борын заманнан бирле халыкларның бөек күченү юллары үткән. Шул күченүләр вакытында болгарлар кайда да булса качып яттылар микәнни? Ә Батый, Чыңгыз яулары килгәч, алар белән килгән төрки кавемнәр белән туганлык мөнәсәбәтләре булмадымы икәнни? Ә монголлар үзләре болгарлар белән каннарын кушмадылар микәнни? Юк, татарны ниндидер бер «раса яктан саф халык» дип күрсәтергә тырышу — ул бер нинди кысага да сыймый.

Бүгенге татарларның болгарлыкка тайпылуы, ул — татарны кимсетүләргә, аны яулап алучылар, изүче-талаучылар белән бер дәрәжәдә күрсәтергә тырышуларга җавап кына. Дәрәслектә исә, болгарлык ул — татарның бала чагы гына. Ә бала чакка кире юл юк. Аның турында тик сагынып сөйләргә генә кала. Ул турыда тарихчылар сөйләсеннәр. Тик дәрәс итеп кенә сөйләсеннәр.

Урда чоры ул — халкыбызның аерым бер яшәү дәвере. Ул — аның бер сыйфатын югалтып икенче сыйфатка ия булу дәвере. Минем уйлавымча, Алтын Урда дәүләтендә болгарлар иң алга киткән мәдәниятле халык буларак цивилизаторлык ролен уйнаганнар. Алар бүгенге татар теленә якын булган телләрне дәүләт теле итеп тарата алганнар. Килгән кавем-кабиләләрне ислам диненә күндергәннәр, ислам мәдәнияте булдырып, аны шушы дәүләтнең нигез ташына әйләндергәннәр. Кыскасы, алар Алтын Урдада мәдәни өстенлекләрен тормышка ашырып, үзләре дә килгән кавем-кабиләләргә кушылып, уртақ бердәмлек хасил иткәннәр.

Алтын Урда дәүләтенең соңгы чорындагы шушы бердәмлек татарлыкның нигезен тәшкил иткән. Юкка гына түгел, бүгенге Татар теле шул вакытта татарларның төрки халыклар арасында уйнаган роленә бәрабәр буларак, төрки телләрнең уртасында тора. Ул шул телләрнең илчесе буларак дөньяның 14 халыкара аралашу телләренең берсе санала.

Шулай булгач, бүгенге татарны тик болгар баласы гына дип карау — һич тә дөрөс булмас иде. Шул ук вакытта аны татар-монгол кавеменә кайтарып калдыру да гаделлеккә туры килмәстер. Бүгенге татар ул — шушы төп ике һәм башка төрле, шул исәптән угро-фин компонентының да синтезы булырга кирәк.

Татар халкының килеп чыгышын бүгенге көн таләпләреннән генә чыгып хәл итү төп фәнни принципларга каршы килә. Монда бернинди сәясәткә дә карамас-тан, тик дөрөслек юлыннан гына бару зарурыйдыр.

Ләкин татар милләтенең барлыкка килүен моңа гына кайтарып калдырырга ярамый. Монда татар кайчан үзен шушы Алтын Урда халыкларыннан аерып алып карый башлавын белү кирәк. Шул ук вакытта «татар» дигән төшенчә бу чорда киң таралган булганлыгын да исәпкә алырга кирәк. Бүгенге Казан татары гомергә татар бердәмлеген сизеп яшәгәнме, әллә инде үзен баштан ук болгарлы яки казанлы татар итеп тоеп торганмы? Болары шулай ук зур сораулар. Чөнки теләсә кайсы жирдә, теләсә кемне «татар» итеп игълан итүләргә таянып, дөньядагы һәрбер булган һәм булмаган этлекне бүгенге татар халкына ябыштыру чын хакыйкаткә берничек тә туры килми. Әле бит күптән түгел генә казанлы һәм кырымлыларны гына түгел, хәтта әзәрбайҗаннарны, Төньяк Кавказ төркиләрен дә «татар» дип йөртәләр иде. Моңы шулай ук онытырга ярамый.

Татар халкының үзен аерым милләт итеп хис итүе кайчан башлана соң? Бу — зур сорау. Моңа җавап бирү өчен башка ваграк сорауларга җавап бирү кирәк. Аларның беренчесе. Татарлар үзләрен кайсы вакыттан бирле «без» дип сөйли башлыйлар? Бүгенге татарлар болгар тарихын сөйләгәндә бу сүзне кулланмыйлар диярлек. Ә менә инде Казан тарихына килгәндә, бу сүз киң кулланыла. Бу халык тарихының сагынып, елап сөйли торган дәвере. Димәк, халыкның үз-үзен аңлап, үткәндәге кичерешләренә бүгенгегә күчереп яшәү чоры энә шул Казан тарихынан, бигрәк тә аның соңгы чорынан башлана.

Монда халыкның уртақ трагедия кичерүе шушы «без»лекне, аның милләт булып оешуын тизләтүгә сәбәп дип карау да дөрөс булыр иде. Чыннан да Казан трагедиясе бүген дә шул рәвешчә трагедия итеп кабул ителә, халыкта бабаларыбызның 1552 елгы кичерешләрен кабатлауга китерә. Ә бит Казан ханлыгының бетүе ул — татар трагедиясе генә булмый. Ул шул ук рәвештә чуваш, мари, мукшы өчен дә трагедия була. Ләкин бүген аны үзе өчен, трагедия итеп бары тик татар гына кабул итә. Ә бит әйтеп үткән халыклар да шул вакыт дошманга каршы аяусыз көрәшәләр, меңләгән корбан бирәләр. Марилар Казан алынганнан соң да әле берничә дистә ел буге азатлык хәрәкәте алып баралар. Ләкин болар берсе дә бу халыкларның тарихи хәтеренә сеңеп калмаган. Бу татарларның үз аңы шул вакытта ук бик алга киткәнлеген раслый. Аны үстерүгә 1552 ел трагедиясенен этәргеч фактор булуын раслый. Шундый этәргеч фактор итеп халык шагыйре Тукайның үлеме каралырга тиеш. Әйе, бу үлем — дөньядагы һәммә татарның уртақ кайгысы була. «Кояш» газетасы «бу көнне барлык татар жылый, алар бүген үзләренең бөек сүз остасын югалттылар», — дип язды. Бакуда чыккан «Каспий» газетасы Дагестани псевдонимлы журналистның Тукай үлеменә багышланган мәкаләсен бастырган. Ул анда: «Мөселман йөрәкләрен сүз белән яндырган шагыйрьнең истәлегә һәркем өчен кадерле», — дип яза. Ул үзенен ун ел буге җәмәгать эше белән шөгыльләнү дәверендә мөселманнарның сәнгать әһелен югалтуда бу кадәр кайнар катнашканнарын күргәнем юк иде әле, ди. Чыннан да Тукайны күмү, шушы хәсрәт милләт

кайгысына эйләнә. Харбиннан, Читадан, Оренбургтан һәм башка жирләрдән бөөк шагыйрь турында лекцияләр укылганы турында хәбәр килә. Татар студентлары өчен аның исемендәге стипендияләр булдырыла.

Ләкин без татарларның милләт булып оешуы туктаусыз, бер чама белән алга тәгәри барган дисәк, бу шулай ук дәрәс булмас иде. Кайбер чорларда халыкның үз аңы дистәләрчә еллар бие йоклау рәвешендә була дисәк дәрәсрәк булып.

Монда, минемчә, Казан алынганнан соңгы ике йөз елны күрсәтеп үтү кирәктер. Бу чор татарларның югары катлаулары, зыялылары юкка чыгарылып, халык зур афәттә бер үзе япа-ялгыз калган вакыты. Иске югары катлам вәкилләренен күбесе я руска күчеп — чукунып, я үтерелеп-кырылып, я булмаса крестьян дәрәжәсенә төшерелеп, халык арасына ыргытылып аның белән бергә жир сукалаган вакыты. Бу чор алга китү чоры түгел. Бу чор халыкны физик исән калу кайгысы биләгән чор. Ләкин бу чорны да юкка үткән чор дип атау дәрәс булмас иде. Бу — татарда каршылык күрсәтү сыйфаты тудырган еллар. Үзен саклау өчен халык беренчедән үзенен каршылык күрсәтү, оешу сыйфатларын булдыра. Моңа корал белән көрәшә алу да керә. Пугач, Разин яуларында катнашу, Батырша һәм башка баш күтәрү фактлары шуны раслыйлар. Бу — юлбашчы эзләү дәвере. Үз-үзен саклау хәжәтенә дин зур өлеш кертә. Халыкта татарлык түгел, мөселманлык хисе күбрәк өстенлек тотат. «Сез татармы?» дигән сорауга, күбрәк «без мөселман» дип җавап бирелгән.

Бу чор — этник чыгыш, дини, язмыш уртаклыгын ныгыту чоры. Әгәр дә халык шушы чыныгуны лаеклы рәвештә үтә алмаган булса, христиан дәүләтенен аны бетерергә юнәлдерелгән сәясәтә бәлки уңышлы да үткән булып иде.

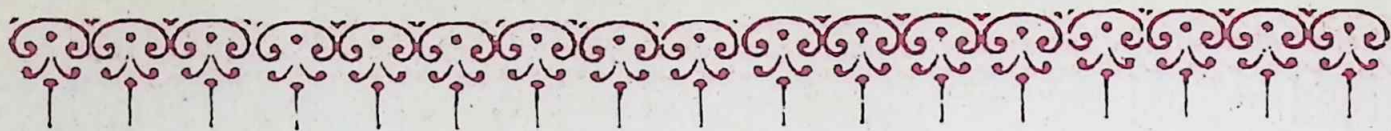
Менә шуннан соң инде татарның милләт булып алга таба атлый башлау дәвере башлана. Аның зыялылары да үсеп чыга, югары катлавы да барлыкка килә. Анда яшәү көче арта.

Әгәр дә без татар милләте оешу тарихын тасвирлаганда Россиянен капитализмга таба борылышын искә алмаса, татарларның шушы хәрәкәткә барышын дәрәс аңлай алмас идек. Татарлар өчен ике гасыр чиге, бигрәк тә XX гасыр башы чын мәгънәсендә яңару була. Беренчедән, татарларда үз-үзенә ышану көче ныгый. Икенчедән, алар мөселман халыклары арасында үзләрен лидер итеп таныталар. Өченчедән, аларның мәдәнияте чын мәгънәсендә чәчәк ату кичерә. Бигрәк тә китап чыгару, газета-журналлар бастыра башлау, болар белән тыгыз бәйләнгән дистәләрчә әдәбиятчы, язучылар үсеп чыгу, милли тел туу, мәгърифәтчелек хәрәкәтенен яңа юлга басып, дөньяви белемне икътисади үсүгә юнәлдерә алуы ярылып ята. Дүртенчедән, милләт үсешенә зур матди ярдәм итә алырдай промшленниклар барлыкка килә, чын мәгънәсендә татар зыялылары мәйданга килеп чыгалар. Бу зыялылар татарның үзе арасында гына түгел, бәлки башка мөселман халыклары арасында да мәгърифәтчелек белән шөгыльләнәләр. Бишенчедән, татар халкы уку-язу белә торган халыкка эйләнә. Алтынчыдан, халыкның үзәги татарның элекке данын кайтаруга таба йөз тотат.

Әлбәттә, монда татарлар арасындагы сыйныфый үзгәрешләренә күрми китү дәрәс булмас иде. Буржуазия белән бергә татарда эшче сыйныф барлыкка килә. Авылда да кискен үзгәрешләр булып үтә. Дәрәс, татар пролетариаты үз милләтенен капиталисты белән бик сирәк йөзгә-йөз очраша. Моның сәбәбе, беренчедән, татар пролетариатының күбесе үз төбәгендә яшәмичә, Россиянен башка жирләрендә яши, икенчедән бары тик татарлар гына эшли торган предприятиеләр бик сирәк була. Эшчеләрнен күпчелеге рус капиталистлары кул астында эшли, капиталистлар исә милли пролетариат белән эш итми диярлек. Шунлыктан, татарлар арасында сыйныфый бәрелеш бик сирәк очрый. Андый фактлар инде берәмлекләп диярлек тикшерелгән.

Ләкин татар җәмәгәтчелеге, аның сәяси актив өлеше үзен шактый нык белдерә. Татарлар арасында гомумроссия сәяси партияләренен әгъзалары ишәя. Алар бер яктан кадет партиясендә булсалар, икенче яктан, социал-демократия сафларында эшче халыкка якин зыялы яшьләр күп була. Татарлар арасында бигрәк тә социалист-революционер йогынтысы зур була. Хәтта милли эсерлар партиясә дә төзелә.

Ләкин җәмәгәт хәрәкәтенен төп факты итеп, мөгаен, «милли фирка» барлыкка килүне санарга кирәктер. Сүз «Иттифаки мөслимин» партиясә турында бара. Мәгъ-

лүм булганча, ул 1906 елны барлыкка килеп, үзенен биш съездын үткәреп өлгәре. Дөрөс, бу партия «татар партиясе» дип аталмый, ул чыннан да гомуммөселман фиркасы була. Ләкин ул бер яктан кадетлар партиясенә якын булса, икенче яктан гомумтөрки, гомуммөселман фиркасы итеп карала ала. Бу ягыннан чыгып караганда аны пантюркизм, хәтта панисламизм партиясе дип карау да дөрөстөр. Әлбәттә, бу төшенчәгә царизм биргән эчтәлек нигезендә карарга кирәк түгел. Бу нинди дә булса карагоруһчылык, нинди дә булса ачы милләтчелек түгел. Бу тик Россия мөселманнарының ихтыяжларын чагылдырган, аларны бер көч итеп азатлык өчен көрәш юлына өндәгән фирка. Шулай булуга да карамастан жандармерия 28 кешелек панисламистлар исемлегә төзеп, шунда бу партиянең барлык активистларын да кертәп, алар артыннан махсус күзәтү урнаштыра.

Татар милләтенең оешу тарихында 1905 — 1907 еллардагы рус революциясенең әһәмияте искиткеч зур була. Моңы инкарь итеп булмый. «Аң» журналының 1912 елда чыккан бер санында бу инкыйлаб татарларга башка халыкларга караганда күбрәк файда китерде диелә. Моңың белән килешми булмыйдыр. Инкыйлаблар халыкларга оттырыш кына түгел, отыш та бирә алалар. Моңысы да факт. Татарларга карата беренче рус революциясе — нәкъ шундыйлардан була.

Бу инкыйлаб мәдәни үсешне генә түгел, милли аңны да моңарчы күрелмәгән дәрәжәгә күтәрә. Чын мәгънәсендә жәмәгать тормышы барлыкка килә. Милли идеяләр тудыручы учаклар үсеп чыга. Монда, бигрәк тә жәдитчелек хәрәкәтен искә алырга кирәк. Бу хәрәкәт уку-укыту ысулларын үзгәртеп коруга, дөньяви белемгә омтылуга гына кайтып калмый. Бу укыту эшендә яңа ысуллар өчен көрәш кенә түгел, аңа гомумән татар дөньясында ихлас үткәрү, татарның бүгенге дөньядагы ролен билгеләүгә юнәлдерелгән хәрәкәт дип карау дөрөсрәк булып.

Монда, әлбәттә, милли идеяләргә билгеләүче учаклар турындагы мәсьәләне карап китү кирәктер. Чөнки идеяләр үзеннән-үзе тумыйлар. Аларны кемнәрдер, кайдадыр тудыралар. Дөрөс, бу мәсьәлә махсус тикшерүне таләп итә. Ләкин аны бөтенләй әйләнеп үтү дә ялгышлык булып иде. Мин үзем бу очракта юк дигәндә шул милли учаклар турында берничә сүз әйтү кирәктер дип саныйм.

Милли идеяләргә учагы булып Казандагы «Мөхәммәдия», Оренбургтагы «Хөсәения», Уфадагы «Галия», Вятка губернасының Иж-Буби авылында урнашкан Габдулла һәм Гобәйдулла Буби мәдрәсәләре хезмәт итеп килгән. Монда татарның бик күп зыялылары укып чыккан һәм укыткан. Шушы уку йортларынан милли идеяләр аннан бөтен Россия буйлап таралган. Әйтеп үтелгән Иж-Буби мәдрәсәсә шәкертләре башка мәдрәсә шәкертләре кебек үк революция хәрәкәтендә катнашалар. Милли аң булдыруга юнәлдерелгән җырлар тараталар. Аларның берсендә татарларның үткән тарихлары мактала һәм бүгенге мескенлек белән чагыштырыла: «Безгә рус патшасы изелүендә яту җиткәндер инде, безнең бит элек үз патшаларыбыз булган һәм без моңы һич тә онытырга тиеш түгел, диелгән. Җырларда Сөембикә манарасына зур урын бирелә. «Син һәммә нәрсәдән дә биек торасың, синең башың күккә тия, ә минем күзләремнән яшь ага, чөнки синең һәрбер ташың, минем йөрәгемне телгәләп жылый сыман». Җырда үткәнне сагыну зары тоела: «Монда кайчандыр ислам гаскәре торган, ә хәзер кайда соң ул, безнең биеклегебезнең инде меңнән бере дә калмаган, ислам җире бөтенләй башкача әверелгән». Җырларның берсендә татарларга шундый мөрәҗғәт бар: «Ник соң татарлар баш күтәрми. Башкалар бит инде күтәрелеп капканнарын салдылар. Нигә татарлар да шулай эшләми икән?» Безнең милләтебез шул кадәр йөдәп, инде ышанычын югалткан. Нигә соң татарлар моңы тоймый? Без бит татар балалары, ә кайда безнең башкала? Бар да беттеме икәнни, без ни эшлик инде?» Җырда, бер әйбер дә яшермәстән, ачыктан-ачык үткән заман һәм бүгенге көнне тикшереп карарга тәкъдим ителә.

Халыкның тарихи хәтерен уятып, аңарда уртак кичереш-тойгылар уяту максаты белән яшәүче зыялылар күбәя. Шул Иж-Буби мәдрәсәсеннән язылган, жандармнар кулына килеп эләккән бер хатта болай диелгән: «Бездә милләт өчен канлы яшь коючылар бар. Аларның исеме беркайчан да онытылмас». Вақытлы матбугат шулай ук милли бердәмлекне, тарихи аңны уятуга зур урын бирә. Бигрәк тә, «Вақыт» газетасы, «Шура» һәм «Аң» журналлары милли көрәшнең алгы сызыгында булалар. «Вақыт» газетасы үзенә 1911 елгы 720 санында болай дип яза: «Үз тарихы, үз әдәби теле, искиткеч тарихы булган халык, ул бер кайчан да югалмас. Аны баскан коточкыч хәл — вақытлы хәл генә. Болар бар да юкка чыгар.

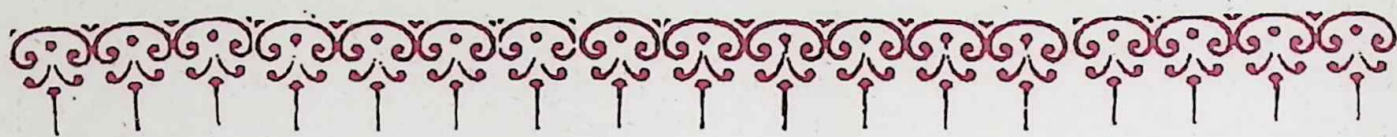
Менә безнең халык уяныр: бик озак хәрәкәтсез яткан кабер тузанын кагыр. Татарларның киләчәге томаңлы түгел, ул бик тә ышанычлы». Шул ук газетаның 718 номерында «халык бер гомуммасса булып оешырга тиеш. Шул вакытта аның теләгенә каршы берәү дә бара алмас... Ул теләккә таянып кайчандыр югалган хокукны кайтарып булачак. Кыскасы, халык теләге шул кадәр көчле ки, аны берәү дә җиңә алмый»,— диелгән.

Безнең әдәбиятта әле шушы фактларга тиешле бәя бирелгәнә юк. Ә бит нәкъ менә шушы халыкның бердәм масса булып, кайчандыр тартып алынган, тапталган хокукларын кире кайтару өметә белән яшәүнең милләт булып өлгерүнең бер факторы итеп караганда гына дәрәҗә юлга чыгу мөмкинлегә туачак. Өмет, гомуми өмет булу халыкның милләт булып өлгерүен күрсәтә. Югалган дәүләтне торгызу өметә күпләрне биләп ала. Жандарм документларының 1911 елда төзелгән берсендә «Казан губернасында кайчандыр дөһшәтле Казан патшалыгының тарихи үзәге булган Казанда бик күп алдынгы татар элементы җыеелган»,— диелә. Чыннан да, нәкъ менә шушы дәүләтчелекне кире кайтару, халыкны гомум бер массага әверелдерү уе беренче буларак Казанның үзәндә барлыкка килә. Петербург, Мәскәү, Оренбург, Астрахань һәм башка җирләргә таралып, бердәм милли хәрәкәт тудыра. Властьлар энә шуннан курка. Алдынгы татар элементына каршы көрәш ачалар. 1911 елда 28 кешелек панисламистлар исемлегә төзеп һәммә жандармерия идарәсенә тараталар. Исемлектәге һәм тагын башка йөзләгән кеше артыннан күзәтү урнаштыралар.

Милли аң төшенчәсе әле безнең әдәбиятта тиешенчә тикшерелмәгән. Ләкин шунсыз, тик сыйныфый аңга гына таянып милләт тарихын дәрәҗә аңлап булмастыр. Шушы уңайдан XX йөз башында киң таралган пантюркизм концепциясе хакында бер ике сүз әйтү урынлы булыр иде. Чөнки татарның милләт булып оешуында бер ике тенденция булып, шуның берсе «гомумтөрөк милләте» дигән агымның шактый көчле булганлыгы тарихи хакыйкәт. «Төрөкме, татармы?» дигән сорауга күпләр «без төрөк» дип җавап биргәннәр. Шушы агымны да татар өчен гел зарар гына булгандыр дип карау шулай ук дәрәҗә түгел. Чөнки монда да бердәмлеккә өндәү, татарның гомумтөрөк кавеменә бер өлеш итеп күрсәтү беренче урында тора. Милләтне, халыкны таркату түгел, киресенчә аны гомумтөрөк байрак астында җыю, укмаштыру максат итеп куела.

Әлбәттә, инде бүленеп, таралып беткән, күптән инде үз телләренә, үз тарихларына ия булган, ата йортыннан бүленеп чыгып, инде үзләре күптән ата гына түгел, бабага әйләнеп беткән төрки халыкларын кире җыю утопиягә бәрабәр нәрсә. Халыкларны түгел, хәтта төп йорттан бүленеп, аерылып чыккан балаларны да кире җыеп булмый. Ләкин пантюркизмның рациональ ордыгы шунда ки, ул бер тамырдан чыккан халыкларны дуслыкка, туганлыкка өнди. Монда, әлбәттә, бер-беренә аңлау беренче урында тора. Бер-беренә аңлашыла торган китаплар булдыру, уртак нигездә төзелгән алфавит, грамматик нигезләр. Әлбәттә, һәммә төрки халыклар гарәп шрифтын кулланган заманнарда аңлашу җиңелрәк булган. Уртака якын орфография, бик күп уртак сүзләр, төшенчәләр халыкларның бер-беренә юлны ачык тоткан. «Тәрҗеман» газетасы, мәсәлән, укырга авыр булуына да карамастан, Россиядәге төрки халыкларның барысына да аңлаешлы булган. Бәлки, аны чыгару дөвам иткән булса, уртак әдәби тел барлыкка килүе дә реальрәк булган булыр иде.

Дәрәҗә, монда идеалист булуның кирәге юк. Һәрбер төрки милләт үз юлы белән барырга тиеш. Аларның һәммәсенә дә үз дәүләт структурасы булу кирәк. Аларның һәрберсе бәйсезлеккә мохтаж. Ялгыш аңлаган пантюркизм идеясе исә энә шул бәйсезлеккә, мөстәкыйльлеккә богау. Аны исә кире кушылу, бер милләт тәшкит итү коралы дип түгел, ә бер-беренә белән аңлашып, аралашып яшәү ысулы итеп карау дәрәҗә булыр. Пантюркизм тарихы турында сүз барганда, бу идеологияне бөтен төрки халыкларны Төркиягә буйсындыруга омыту дип карау һич тә дәрәҗә булмас иде. Әйе, заманында Төркия бердән төрки мөстәкыйль дәүләт буларак, төрки халыкларда ниндидер өметләр уята килгән. Ләкин татарлар арасындагы пантөрөкчелек, төрөккә, Төркиягә табынуга әйләнеп калмый. Татарлар мәдәниятләре алга киткән саен, әдәбиятлары, телләре ныгыган саен үзләрен аерым көч итеп тоя башлыйлар. Жандармнарның бер документларында «Төркиядә Гаяз Исхаков Фатих Кәrimi, Галиәсгар Камал, студент Габдрахман Мостафа булып кайттылар» диелә. «Ләкин алар аннан Төркия инде беткән һәм аңарга таянырга мөмкин түгел

дигән ышаныч белән кайттылар» диелә. Алар, имеш, шималь төрекләре, ягъни татарлар төрекләргә караганда һәрьяктан да өстенрәк торалар һәм шунлыктан үз язмышларын үз кулларына алырга тиешләр диелә. Монда әйтелгән сүзләргә ышанырлык дәлилләр татар дөньясында инде күптән өлгергән була.

Милләт булып оешуның бер фаразы бер яктан үзенә төрек, мөселман дөньясында хис итү булса, икенче яктан шул дөньяда мөстәкыйль көч булуына тулы ышанудан тора. Әгәр дә теге яки бу кавем үзен әле ана карынынан чыкканлыгын аңламаса, ул әле милләт түгел. Аның милләт булу өчен шактый юл үтәсе бар, дигән сүз. Ул әле мөстәкыйль яши алмый. Аның әле теле дә юк. Әдәбияты, мәдәнияте булу — алдагы бер максат кына булып кала.

Әйе, татар милләтенең үз аңы — үзенә төрөктән чыкканлыгын тоеп үскән һәм өлгергән. Төрки бердәмлек, төркиләр дөньясында татарларның роле — бу мәсьәләләр киң жәмәгәтчелек тарафыннан һәрвакыт жентекләп тикшерелә килгән.

Инде панисламизм хакында да бер-ике сүз әйтү кирәктер. Татар милләте үзен ислам дөньясының әгъзасы итеп хис итеп дөньяга килә. Дөньядагы мөселманнарның язмышы татарларны һәрвакыт кызыксындырган. Шунысы кызыклы, кайдагыдыр гарәп кабиләләре татарның барын-югын да белмәгән дәвердә татарлар шул гарәпләргә яхшы белеп, аларның язмышлары белән кызыксынып яшәгәннәр.

«Маяклы юллардан юлчы бара, печән белән күмгән чанасын. Юлчы кая болай ашыгасың, нинди хәбәр алып барасың? Чемберлинның сатым анасын, тупка тоткан Мәккә каласын!» Менә шушы шигъри юлларда энә шул дини туганлыкны тоеп яшәү чагыла. Мөселманлык, дини берлек кайдадыр чүлдә яшәүче, беркайчан кар күрмәгән гарәп язмышы — кар көртенә чумган татар мөселманның кайгыруына, ачу-нәфрәтенә сәбәп булып тора.

Әлбәттә, панисламизмның сәяси аспекты да бар. Анысы халыкка кагылмый диярлек. Халыкны тик энә шул дини бердәмлек, бер Аллага ышанып яшәүче дини кардәшләр булу гына кызыксындыра. Ул моннан бернинди сәясәт ясамый. Югары катлауларда исә, энә шул табигый бердәмлекне зур сәясәт дәрәжәсенә күтәрәп, аны хөкүмәткә каршы көрәш коралына әверелдерү тенденциясе беренче урында тора. Панисламизм — дөньяви идеология. Ул, гомумән, колониализмга, империализмга каршы юнәлдерелгән. Мөселман дөньясы әле күптән түгел генә бөтенләе белән чит ил колониализмы кул астында яшәгән. Күп мөселман илләренең дәүләт бәйсезлегенә дә юкка чыгып, алар шул Көнбатыш илләргә төзегән империяләргә буйсынып беткән булалар. Мөселманнарны шушы империализмга каршы оештыру, мөселман дөньясының бердәм булып, үзенә азатлыкка омтылуын бер алымга әйләндерү алдынгы мөселман зыялыларының милләтенә нык сөңгән була. Моның шаукумы Россиягә дә килеп житә. Идарәче даирәләргә шом сала. Без монда панисламизмның тарихын яки идеологик нигезләрен күрсәтү кирәктер дип санамыйбыз. Безгә тик, татар милләтенең оешкан дәверендә шушы идеологиянең ясаган йогынтысын күрсәтеп үтү дә житә. Рухи бердәмлекне тиешенчә аңламаганда, милләтнең килеп чыгышына бәя бирү бер яклы булуы мөмкин.

Бүгенге сәясәт ислам проблемасын яңадан күтәрде. Дин тормышта үзгәрешләрне урынны дөгъвалый. Шулай булырга да тиеш. Шунсыз милли яңару юк һәм булмас та. Ләкин бу инде панисламизм түгел. Мөселман илләргә һәм халыклары белән элемтә һичшиксез яңарырга тиештер. Бу, әлбәттә, алар арасында ниндидер махсус элемтәләр булуын сорый. Ләкин мөселман илләрен берләштереп, нинди дә булса, ислам дәүләте төзү турында сүз бармый. Монда да мөстәкыйльлек, бәйсезлек принциплары беренче урында торырга тиештер. Тик шулай булганда гына мөселман халыклары үз араларында гаделлек урнаштыра алырлар дип уйларга кирәктер.

Мин татар милләтенең килеп чыгуын тулы тикшерүне үземә бурыч итеп куймадым. Шуңа ук вакытта монда әйтелгән фикерләргә дә бәхәссез дип санып алмыйм. Монда бәхәссез фикерләр түгел, ә уйланулар күбрәк. Шунлыктан, мин үземә каршы нинди дә булса сүзләр әйтәләр икән, аларны тиешле рәвештә кабул итеп, үземдә аларга җавап өчен сүз хокукы ныгытып калдырам.

Индус ТАҢИРОВ,
Татарстан Фәннәр академиясенең
мөхбир-агъзасы.

Кубрат хан

Редакциядән:

Без журнал битләрендә борынгы чордан алып болгар-татар ханнары турында язмалар, тарихи документлар бирергә ниятләдек. Моңың милләттәшләребезгә халкыбызның дәүләтчелеге тарихын тирәнрәк белер өчен әһәмияте булыр дип уйлыйбыз. Әлеге олы һәм авыр эшне билгеле язучыбыз, тарихи романнар авторы Мөсәгыйт Хәбибуллин башлап жибәрә.

Рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ

КУБРАТ ХАН

КУБРАТ ХАН

Иң олуг бабаларыбызның берсе — Кубрат хан дип әйтергә була. Кубрат хан 584—642 елларда яшәгән дигән тулы булмаган мәгълүматлар бар. Ошбу хан Таман ярымутравын, Азов диңгезен һәм Тын елганың түбәнге өлешләрен дә җиртәп, Бөек Болгар дәүләтен төзи. Кубрат хан төркиләре Тәңре диненә, ягъни Күк-Кояшка табынганнар. Тәңре диненә табынган һәр кеше иртән чыгып килгән кояшны каршы ала торган булган. Әләмнәре ак төстә, аңа кояш сурәте чигелгән була. Кубрат ханның биш угланы, бер кызы булуы мәгълүмдер. Угланнары: Батбай, Кодрак, Аспарух, Балкыр, Аслан. Бердәнбер кызының исеме Чәчкә.

Кубрат хан — бүгенге Идел буе татарларының бабаларының бабасы. Аның әнисе угры-фин кабиләсеннән була, атасы Дулу нәселеннән — төрки. Атасының язмышы безгә билгеле түгел. Ә менә угланнарының язмышы аз-маз булса да тарихка кереп калган.

Баш угланы Батбай хәзәрләр белән сугыштан соң урдасы белән Хәзәр каганы кул астында кала, гасырлар үтә-үтә бу халыкны урыслар «половцы», гарәпләр — «кыпчаклар» дип йөри башлыйлар.

Кодрак атлы икенче угланы хәзәрләр белән булган каты орыштан соң кайчандыр әтисе Кубрат хан биргән биләмәсенә — Урта Идел буена күчеп килә. Ошбу гайрәтле һәм атасы кебек үк тәвәккәл илтабар борын-борыннан ук Идел буенда яшәгән төркиләр белән уртак тел табып, Идел буе Болгар дәүләтенә нигез сала.

Кубрат ханның Аспарух атлы өченче угланы, хазэрлэр белэн канлы сугыштан соң, жэйли-жэйли кайчандыр аталары билэргэ вэгьдэ иткэн Дунай буйларына күчеп китэ. Бу хан турында Дунай бие халыкларында мондый бер хикэят сакланып калган. Византия империясенең чит-ят халыктардан ясак-салым жыючы хэрбилэр озатып йөргән салым жыючылары Аспарух хан белэн күзгэ-күз очраша.

Ул бодай була. Гадэттэ, Аспарух хан бакма гаскэре белэн алдан йөри, э төп халкы жэйли-жэйли килэ. Бакса Аспарух хан — алда бер төркем халык. Атлы хэрбилэрне күрүгэ, бу халык курка кала, эмма коралланганнары булса да, уртага үтэргэ Аспарух ханга юл бирэлэр. Уртада исэ ап-ак сакаллы, чал чэчле кенэз күз яше белэн жылый диярлек, башын тоткан да як-якка чайкала-чайкала кемнедер каргый, канэрли. Аспарух хан аңардан: «Ни булды?» — дип сорый. Каршысына килеп туктаган хэрбине карт кенэз күздэн кичерэ, ни кылырга белми үзен уратып алган халкына күз йөртеп чыга. Аның күз карашында: «Бу кем, кем аңа рөхсэт итте сорамай-эзлэми безнең жиргэ керергэ?» — дигән сорау була, күрәсен, сугышчылары ятаганнарына ябышалар. Лэкин соң була инде, Аспарух ханның сөңгечелэре халыкны уратып ала.

— Ни булды, кем рәнжетте аксакалны? — дип сорый Аспарух хан. Карт кенэз аны аңламый. Бик тиз тылмач табыла, карт кенэзгэ Аспарух ханның кем булуын аңлатып бирэ. Карт кенэз Аспарух ханны янэ күздэн кичерэ, бу юлы хэрби коралның кадерен белгән кеше буларак. Ул хан өстендэге, аның кулындагы коралларны күреп, гажэплэнэ кала, э иң хикмэтлесе аның карашы Аспарух ханның өзэңгедэге аякларына текэлэ. Бу хэлне ул беренче тапкыр күрэ, хэтта империянең иң камил кораллар белэн йөргән сугышчылары да ат өстенэ киез жэеп кенэ йөрилэр. Э монда атның корсак астыннан каешлар белэн бэйлэңгән ияр, ияргэ шундый ук киң каешлар белэн тагылган өзэңге, иң гажэбе, билгесез илтабарның аяклары шул өзэңгедэ. Аягында күн итек. Ул арада билгесез илтабар өзэңгесенэ басып, артына эйлэнep карады, тау арасына кереп барган читлэрне күрдэ, бугай, карт кенэз шундук телгэ килде.

— Мин ошбу жирлэрнең иясе, лэкин мин үз-үземэ хужа түгел, елга ике-өч тапкыр император салым жыючылары ясак килеп алалар. Быел бездэ көтелмэгән ачлык булды, үлем-төшем күп, э император салым жыючылары барыбер килделэр. Салым салыр малым булмагач, минем бердэнбер гүзэл кызымны алып киттелэр, менэ шуңа жылыйм мин, жир бэндэсе.

— Мин сиңа, кенэз, кызың алып кайтырмын. Тик миңа үз жирендэ жэйлэргэ рөхсэт итэрсен, — ди, Аспарух хан. Карт кенэзнен йөзе ачыла, баш ия-ия: «Рэхим ит, бездэ буш жирлэр, аланнар күп», ди.

Аспарух хан алай гаскэре белэн китеп баручы император кешелэрен куарга чыга. Куып житэ һәм ике арада бик каты орыш башлана. Лэкин күп санлы һәм озын сөңгелэр, төз ата торган мэргэннэр белэн килгән Аспарух хан кызын бик тиз азат итэ һәм карт кенэзгэ алып килэ.

Аспарух хан атын туктата, кызын жиргэ төшерэ, э карт кенэз аның аягына төшэ. Аспарух хан аңа кызының кулын тоттыра, күкрэгенэ кулын куеп баш ия. Карт кенэз кызын кочагына ала, аркасыннан сөя һәм куанычын халкы белэн уртаклашырга телэп:

— Бу батыр вэ кыю халык биредэ жэйлэр! — дип кычкыра.

Халык кенэзне хуплап, гүлэп ала.

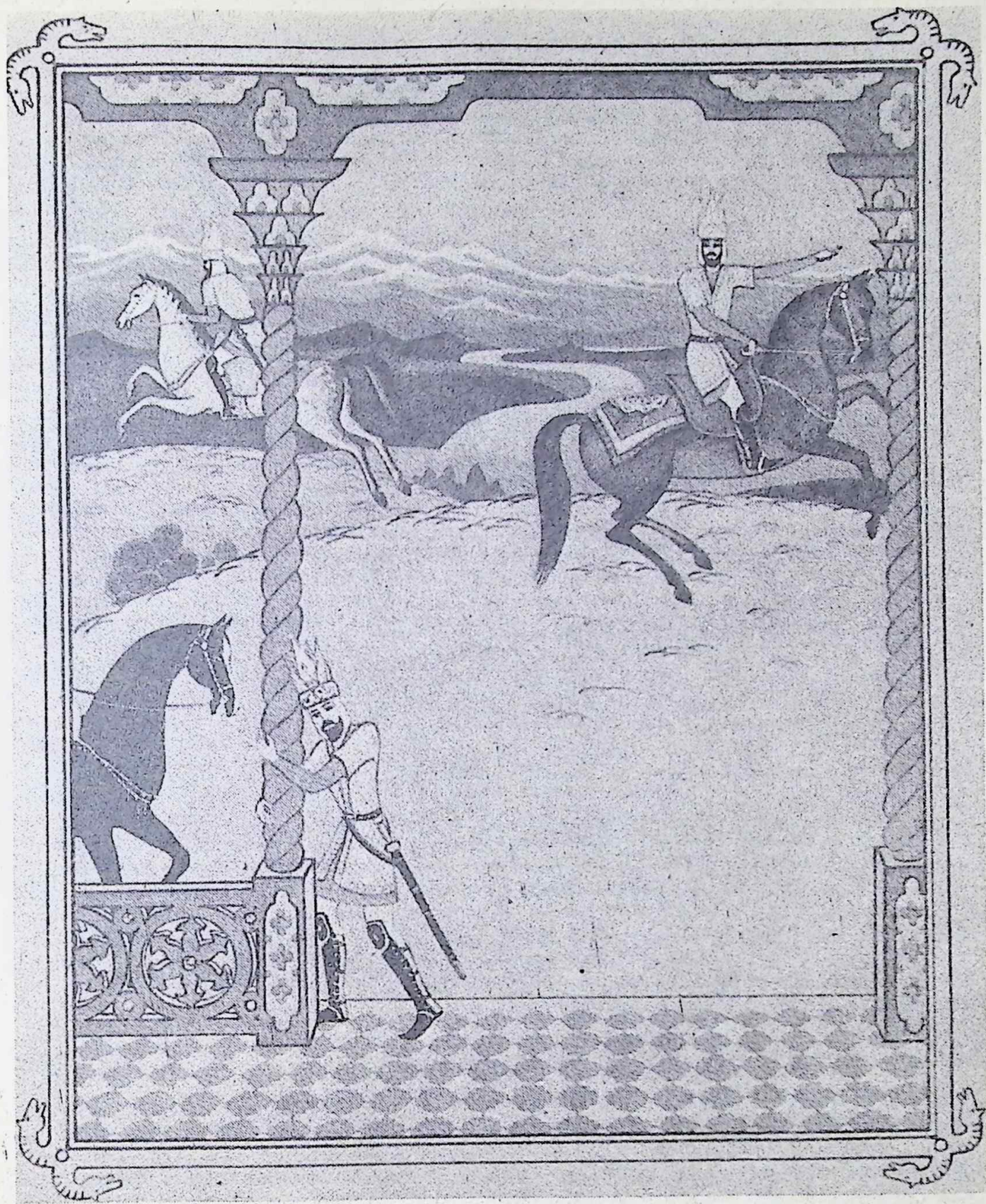
Аспарух хан китэргэ итэ, эмма шулчак көтелмэгән хэл була: яңа гына үзе коткарган кыз аның ат ияренэ килеп тотына һәм атасына борылып:

— Этием-бэгьрем, мин бу батыр белэн китәм. Мин бу батыр илтабарның юлдашы булырга телим, — ди.

— Ул илтабар гына түгел, ул — хан, — ди эшнең асылына төшенеп өлгергән карт кенэз.

— Мин аны сайладым, — ди гүзэл кыз.

Энэ шулай Аспарух хан урдасы Дунай буйларына барып элэгэ. Бик күп жирлэрне күргән, жэйлэлэрнен кадерен белгән Аспарух хан бүгенге Плииска каласы торган тигез вэ киң аланны сайлый. Ни өчен тигез алан сайлый, табигый саклану чараларын күрми? Беренчедән, ошбу яссылык, зур вэ киң алан аңа Азов буйларындагы болыннарны хэтерлэтэ; икенчедән, күчмэ халык ич алар, малларын ашатырга үлэн кирэк. Менэ ни өчен киң вэ зур аланны жэйлэу ыстаны итэп сайлый Аспарух хан. Лэкин Аспарух хан биредэ юрталарда гына торырга исэп итми. Ул кирмән-кальга салдыра һәм император Дүртенче Константин Погонат ил белэн идарэ иткэндэ славяннар белэн берлэшep, аңа каршы берничэ тапкыр сугыша. Император гаскэре Аспарух ханны жиңэ алмый, 681 елда солых төзөргэ мәжбүр була. Ягъни Аспарух хан Балкан ярымутравында мөстэкыйль вэ бэйсез

Аспарух, Батбай, Кодрак

дәүләт төзүгә керешә. Рухы һәм теле белән төрки булган, Тәңре диненә табынган Аспарух хан славян кенәзе кызына өйләнгәч, славяннарның Перун аллаларын да читләми, үзенң сугышчыларын славян кызларына өйләндерә, кызларын батыр славян егетләренә бирә. Аспарух хан бирегә күчеп килгән төрки халыкларына гына түгел, биредә көн күрүче славяннар өчен дә олуг шәхескә әверелә. Аспарух ханга багышланган тарихи урыннар бар. Әйтик, Мадар кыясындагы жайдак. Моңа кадәр аны борынгы грекларныкы, хәтта бик борынгы фракийларныкы дип йөреләр иде. Аннары шул тарафларда туган Спартакка куелган һәйкәл дип расларга тырышучылар да табыла. Ләкин бүген ЮНЕСКО исемлегенә кертелгән кыядагы

жайдакның серен күптән түгел генә ачалар. Жайдак аякларын өзәңгегә куйган, ә өзәңгене Европага төркиләр алып киләләр, аннары янә бер нәрсәгә игътибар итәләр — жайдакка эт ияргән, ак бүре сыман эт. Безгә исә шунысы да билгеле: төрки халкының күбесе тотаним чорында бүрегә табына.

Әнә шулай Мадар жайдагының хакыйки дәрәслеге ачыла.

КОДРАК ХАН

Кодрак хан — Кубрат ханның икенче угланы. Хакимлек итү чоры 621—673 еллар. Бу хан 642—644 елларда Идел буена күчеп утыра дигән тарихи мәгълүматлар бар. Кодрак хан Идел буе Болгар дәүләтенә ниндидер күләмдә нигез генә салып калдыра. Иң әүвәл ул Идел буендагы төрки кабиләләрен берләштерүгә ирешә. Ә тарихчылар Идел буена төркиләргә безнең эраның беренче чорында ук күчеп утыра башлаганнар дип баралар.

Дунай буена күчеп киткән болгарларда бер легенда бүген дә телдән-телгә күчеп, буыннан-буынга ирешә килә.

Дунай буена күчеп киткән туганнарын бик сагынгач, яз килүгә хан кызы бер карлыгачны тотып ала һәм аягына ак-кызыл жеп бәйләп очырып жибәрә. Дунай буена очып килгән карлыгач хан болдырына куна. Аспарух хан карлыгачны тотып ала һәм туганнары билгесен таный. Һәм, әлбәттә инде чиксез шатлана, ул гынамы, шушы көнне Яз бәйрәме итеп игълан итә. Бу көн — 1 Мартка туры килә. Дунай буе болгарлары ошбу көндә түшләренә ак-кызыл жепләр тагып, урамнарга чыгалар, бәйрәм итәләр. Бүгенге көндә дә Дунай буе Болгарстан халкы 1 Март көнне зур итеп бәйрәм итәләр. Бу көнне почта ташучылар Яңа ел көннәреннән дә күбрәк ачык хатлар тапшыралар.

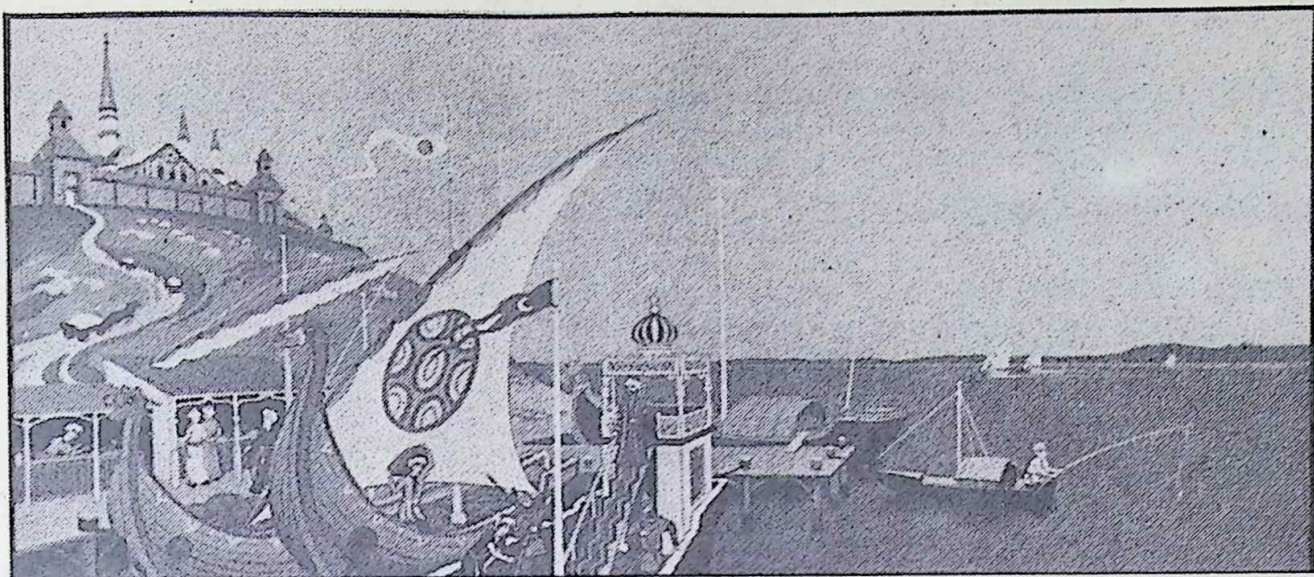
ИШКУЛ ХАН

Ишкул хан Идел буе Болгарында 673—707 елларда хакимлек итә. Атасы кем булуы билгеле түгел. Ишкул хан Идел буе Болгарында Кодрак хан сәясәтен дәвам итә. Шуннан нәтижә ясарга була, ошбу хан Кодрак ханның улы булгандыр. Ишкул хан чорында болгарлар Төньяк төбәкләрдә яшәгән халыклар арасына үтеп керәләр. Сәүдә итү алыш-бирешкә нигезләнгән. Болгарлар баштагы мәлдә үз товарларын бер жиргә куеп китә торган булалар. Ә Төньяк аучылары, ау белән көн күргән халыклар, төрки болгарлары китергән товар янына үз теләге белән, бәһасенә чамалап, үз товарларын куялар. Шулай шактый озак дәвам итә. Әгәр дә мәгәр теге йә бу як куйган товар белән риза түгел икән, китергән товарын алмый тора, димәк, йә сатучы, йә алучы канәгать түгел. Ике як та канәгать калганда гына товар үз иясен таба торган була.

Ишкул хан олпат гәүдәле, батыр кеше булган булса кирәктер. Ишкуллы, димәк, алып кеше, баһадир. Чөнки борынгы бабаларыбыз кешегә исемне жисемәнә карап биргәннәр. Бу чорда әле Идел буе болгарлары Тәңре диненә табынганнар. Тәңренең — Күк-Кояшка тиңлиләр. Борынгы бабаларыбыз кыш, яз, жәй, көз килүне Күк-Кояштан күргәннәр. Байракларына да кояш сурәте чигелгән була. Иртән чыгып килгән Кояшны тезләнеп каршы алу, туып килгән көннән игелек көтү Тәңре диненә табынган һәр кеше өчен алшарт булган. Тәңре дине 6000 ел дәвам итә. Идел буе төркиләргә бирегә ислам дине килгәч кенә Тәңре диненнән ваз кичәргә мәжбүр булалар. Алай да безнең бабаларыбыз үз диннәренә исемен булса да алып калганнар, күп очракта бүген дә Аллаһы тәгаләне Тәңре белән тиңләү бар.

ИЛЛЕК ХАН

Иллек хан Идел буе Болгарында 707—743 елларда хакимлек итә. Бу хан сәүдә эшенә аеруча игътибар бирә. Күрше-тирә халыклар белән тыныч яши, аларның эчке эшләренә тыкшынмый, тоткан диннәренә битараф кала. Шул сәясәт белән ул угры-фин ил-таварларын үзенә якынайта, аркадаш булуларына ирешә, хәтта угланнарын шул халыкларның кызларына өйләндерә. Шул сәбәпле, төрки-

Шәһри Болгар

ләр белән угры-фин халыклары арасында тыгыз элемтә урнаша. Төрки болгарлары бу халыкларны иген игәргә өйрәтәләр, тире иләргә һәм аны эшкәртәргә. Болгарлар үзләре дә күрше угры-фин халкынан күп нәрсәләргә өйрәнәләр. Әйтик, бүрәнәләргә киртеп, бер-берсенә атландырып куеп өй суктырырга, күпер салырга. Урысларның «Русская баня» диюләре дәрәслеккә туры килми. Мунча салуны, мунча керүне әүвәл Идел бие төрки болгарлары угры-фин халкынан үрнәк-өлгә итеп алалар, ә болгарлардан исә, урыслар алалар. Мунча нигездә урыс халкына XV—XVI гасырларда гына керә башлый. Безгә Дүртенче Иванның, ягъни Иван Грозныйның тәпәндә юынуы мәгълүм. Идел бие болгарлары бу чорда мәдәни һәм көнкүреш ягыннан шактый алга киткән булалар. Иллек хан чорында Идел бие Болгарына килеп киткән сәяхәтче Әл-Истаһри: «Аларның, ягъни болгарларның, базарлары була, мунчалары бар, ә Хазарстандагы күпчелек калаларда сәүдәгәрләр мөселманнар», — дип язып калдыра.

Иллек хан чорында Идел бие Болгарына ислам дине керә башлауга бер дәлил түгелмени сәяхәтче Әл-Истаһри язмасы?

БОЛГАР ХАН

Иң куәтле ханнарның берседер, мөгаен. Болгар хан 743—809 елларда Идел бие Болгары дөүләтенң тәхетендә утыра. Нәкъ менә шул хан беренче булып Идел буенда феодаль дөүләт төзи. Халык аны шулкадәр ярата ки, башкалаларын аның исеме белән йөртә башлыйлар. Бу хан калалар салуга бик зур игътибар бирә. Аннары кан-кардәшләре булган Дунай бие Болгар дөүләтенә илчеләр жиберә. Идел бие Болгар дөүләтенә төрле илләрдән сәүдәгәрләр агыла башлый. Бу чорда Киев Рәсәеннән, кытайлылар тарафы Табгачтан, ислам диненә авыша барган куәтле һәм данлы Ираннан, хәтта Мисыр, Һиндстан илләреннән сәүдәгәрләр йөри. Византия империясә хәтта Идел бие Болгар шәһәренә аерым урам салдыра, ягъни үз базарын булдыра. Борынгы грекларның Идел бие болгарлары белән тыгыз элемтәдә булуларын шуның белән дә аңлатырга кирәктер. Сәүдәгәрләр белән бергә, һичшиксез, имамнар, табибләр, галим-голамә, мажара күрергә килүчеләр булгандыр.

Бу чорда Идел бие төрки болгарларының даны еракларга тарала. Ошбу феодаль дөүләт белән Европа кызыксына башлый. Шушындый үзгәрешне искә алып, Болгар хан башкаласына кәрван-сарайлар салдыра, чит илләрдән килгән сәүдәгәрләр, илчеләр, мажара эзләүчеләр өчен уңай шартлар тудыра.

Бу ханга гүзәл хатынны илчеләре Дунай бие Болгарыннан алып кайталар. Кардәшлек җепләре тагын да ныгый төшә.

ТУКИЙ ХАН

Тукый хан Идел бие Болгарында 809—827 елларда хаким булып тора. Болгар ханның улы буларак, нигездә бу хан да атасының сәясәтен дәвам итә. Ә иң мөһиме бу хан жәйләүдән баш тарта, ягъни жәй килүгә, мал-туары, халкы белән да-лага чыгып китми, ә каласында кала. Бу ханга кадәр нинди генә шөһрәтле хан булмасын, ул мал-туар белән жәйләргә чыгарга тиеш була. Тукый хан үзенә буй-сынган кәвем, ыру-кардәшләренә жәйләгән биләмәләрендә калалар салырга, утрак тормышка күчәргә өнди һәм ниндидер дәрәжәдә үз дигәнә ирешә. Бу чорда Идел бие Болгар мәркәзенә төрле илләрдән мөһажирләр ағыла башлай, сәяхәт-челәр, мажара эзләүчеләр, баерга теләүчеләр Болгар илендә тукталып калалар. Китә кан кушу, аралашу, төрле культураларның синтезләштерү. Бу хәл, әлбәттә, төп төрки болгарларының гореф-гадәтләренә, йола-иманнарына әллә ни үзгәреш кертми, ләкин прогрессив карашлы зыялыларның матди вә жисми тормышка карашларын алдынгы илләрнең сәясәтенә юнәлтергә этәргеч була. Шул сәбәпләр аркасында төрки кабиләләре арасында утрак тормышка күчү массакүләм төс ала. Ләкин шул ук вакытта Тукый ханның үгетенә исе китмәгән кабиләләр дә була әле. Әйтик, күрше башкорт кәвемнәре күчмә тормыштан баш тартмыйлар, Тукый хан өндәвенә бөтенләй игътибар итмиләр. Ни генә булмасын, үз чоры өчен про-грессив карашлы булган Тукый хан Болгар дәүләтенең нигезен ныгытуга күп көч сала.

Илдә зур яңарыш башлана.

АЙДАР ХАН

Айдар хан — Тукый ханның улы. Айдар хан 827—839 елларда Идел бие Бол-гар дәүләте тәхетендә утыра. Ошбу хан турында тарихта шактый мәгълүматлар сакланып калган. Борынгы язмаларда Айдар хан турында кызыклы гына хикәят-ләр бар. Әйтик, хан сараена, гомумән, гаиләсенә килгән бәхетсезлек турында. Көтмәгәндә Айдар ханның бердәнбер кызын. иянек тота, ягъни паралич суга. Мәшһүр хан бердәнбер кызын бик күп табибләргә күрсәтә, әмма гажиз кызын да берәүсә дә сәламәтләндерә алмый. Көннәрдән бер көнне хан янына Бүре атлы вәзире керә һәм: «Шөһрәтлем, каламызга гарәп табибләре килгән, кызыңыңны шуларга күрсәтергә кәңәш итәләр», — ди. Вәзир Бүре ханга янә шуны әйтә: тик гарәп табибләренең шартлары бар икән — Айдар хан аларның диннәрен кабул иткәндә генә гүзәл кызын дөваларга алыначаклар. Чарасыз калган хан ризалыгын белдерә. Хан кызына шифа табарга ризалык биргән гарәп табибләре сарайга ки-ләр. Айдар хан әйде:

— И-и гарәпләр, кандан кәлерсез?

Хәнджәл табиб:

— Мәдинәдән кәлербез, — тиде.

Хан әйде:

— Нә эзләрсез?

— Табиблек кылырмыз, — тиде Хәнджәл.

Хан әйде:

— Бәем кызым вардыр, йите елдан бирү хастадыр, аңа дәрман табарму-сыз? — тиде.

Хәнджәл әйде:

— Зәхмәтенә күрәле.

Зәхмәтене күрделәр.

— Бу фалиж зәхмәтедер, бәңә шәжәрәи сарбан япрагы кәрәкдер, — тиде.

Хан әйде:

— Сарбан каю йогачдыр?

Хәнджәл әйде:

— Каен йогачыдыр.

Хан әйде:

— Бездә ул агач чукдыр.

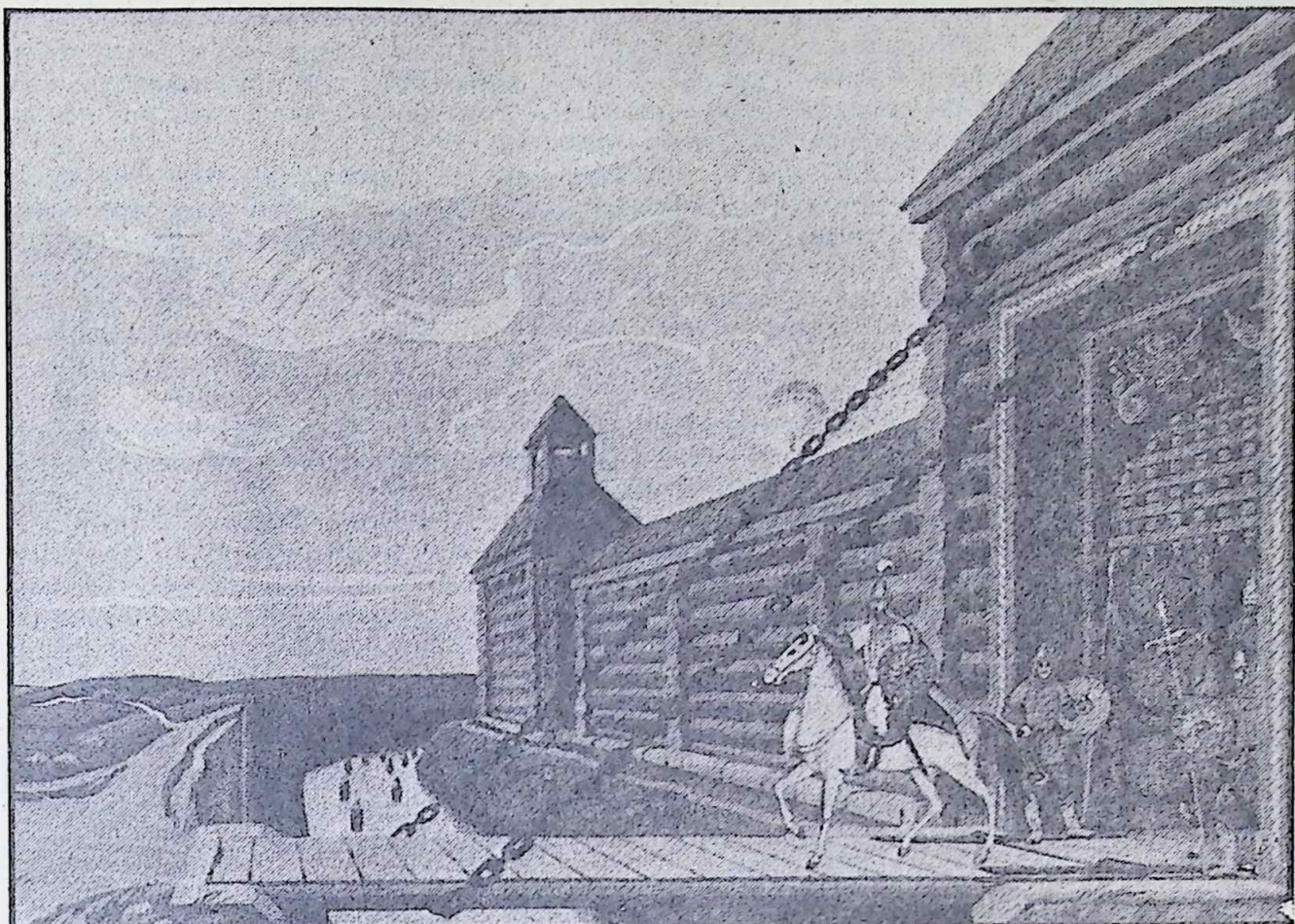
Чөн каен япрагы кәлтерделәр.

Хәнджәл әйде:

— Бу иске каен япрагы, безләргә йогачтан яңа алган кәрәк, — тиде.

Хан әйде:

— Кыш көне аны кайдан тапмак кәрәкдер?

Шәһри Болгарның төп капкасы

Хәнджәл әйде:

— Иншалла, без табармызлар. Мәгәр шул шарт белән: безем динемезгә иман кәлтерсәңез, — тиде.

Хан әйде:

— Әгәр яңы каен япрагы тапсаңызлар, кызым сыйххәт улырса, керермез, — тиде.

Әлкыйсса, бу әсхаблар пәйгамбәремез бирдеки дэватны йиргә куйдылар вә госсаны дэват эченә кадап куйдылар. Габдерахман ибне Зөбәер пәйгамбәремез бирдеки дастарны киеп ике рәкәгать намаз кылды. Бу ике әсхаб «амин!» диделәр.

Баякы таяк үсеп бер кечерәк чавыл улды, хан әвенәң таменә ирешде, ботакланып япракланды.

Жәмегъ идеп, дөргә баглап, кызны хаммамга кертеп чаптырдылар. Кыз филхаль сыйххәт улып өенә кәлде.

Айдар хан бу хәлне күреп иман кәлтерде.

Андан Бураж вәзир, гайре вәзирләре, бу хәлне күреп, калан шәһәр халкы барчалары иман кәлтерделәр.

ХӘНДЖӘЛ ХАН

Милләте белән гарәп. Белеме — табиб. Нәкъ менә шул кеше Айдар ханның гүзәл кызын зэхмәт авыруыннан сәламәтләндерә һәм ил башлыгы ислам динен кабул итү белән бергә, ошбу адәмгә гүзәл кызын да кияүгә бирә, ул гынамы, угланары сабий булу сәбәпле, тәхетен дә аңа калдыра. Хәнджәл хан 839—844 елларда Идел бие Болгар дәүләте тәхетендә утырып кала, әмма шул кыска гына чорда да илгә бик күп үзгәрешләр кертә. Хан сарае каршына моңа кадәр кеше күрмәгән дияргә була мәчет салдыра. Сарай-мәчет каршында мәдрәсәләр ачтыра, гарәп

илләреннән мөгаллимнәр дэшә һәм хәтта үзе дә шәкертләргә кереп-кереп сабак бирә торган була. Хан сараенда мәдрәсәләр тәмамлаган шәкертләргә калаларга, авылларга мөдәррис-мулла итеп жиберә. Ислам дине Идел бие Болгарында киң колач жәя. Һәр калада ике-өч, һәр авылда мәчет салына, мәчетләр каршында мәдрәсә булдыру Хәнджәл хан эмере белән эшләнә.

Ләкин ошбу ханга ходай тәгалә гомерне бик аз биргән булып чыга. Идел буеның кырыс табигате ярамыймы, жилекләргә катырырдай кышлары килешмиме, Хәнджәл хан дүрт-биш ел да тәхеттә утыра алмый дөньядан китә.

ЗӨБӘЕР ХАН

Зөбәер хан чама белән 844—864 елларда Идел бие Болгар дәүләтенең тәхетендә утыра. Айдар ханның яшь хатыныннан туган улы булса кирәк. Жизнәсе Хәнджәл вафат булгач, Зөбәер ханны тәхеткә күтәрәләр.

Зөбәер хан турында тарихта кызыклы гына мәгълүматлар бар. Ошбу гайрәтле вә тәкәббер хан чорына күрә куәтле һәм гаять гайрәтле гаскәр жыйа да Идел бие тарафларыннан Византия башкаласы Константинопольга таба кузгала. Ул гынамы, юл өстендәгә күрше дустанә-тату яшәгән урыс кенәзән дә ияртә. Тарихчыларның өлкәнә Әбел Хәсән бине әл-Хәсән бине Гали әл-Мәсгүди әл-Багдади болайрак язып калдыра: «Алар — төрек халкының бер төре. Алардан Харәзем шәһәрәнә, ә Хорасан һәм Харәзем жирләреннән һәм башка төрек далаларыннан үзләренә бертуктаусыз кәрван йөрөп тора. Ханнары — мөселман. Ошбу хан илле меңләп атлы гаскәр белән Константиния шәһәрәнә һөжүм итеп, алар аның тирәягын бик каты талыйлар, хәтта Рум һәм... Франк мәмләкәтләренә кадәр баралар... Болгарлар курку белми торган, куәтле, бик гайрәтле олы бер халык. Аларга күрше булган халыклар килешеп яшиләр...»

Димәк, Зөбәер ханның Константинопольга яу йөрүе хак икән. Бәс, шулай булгач бу ханны нигә баһадир дип атамаска. Зөбәер хан яу йөрөп мал-байлык кына төяп кайтмый, ул кардәш Дунай бие ханының кызын да кәләш итеп алып кайта.

Хактыр, Зөбәер хан яшь хатын белән озак яши алмый, әмма аннан углан балалар калуы тарихта күрсәтелмәгән.

МӨХӘММӘТӘМИН ХАН

Айдар ханның төпчек угланы. Абыйсы вафат булгач, 864—877 елларда Идел бие Болгар дәүләте тәхетендә утыра. Хәнджәл жизнәсе тәхеттә утырганда сабий гына бала булган, күрәсәң. Шактый йомшак табигатьте хан булган булса кирәк, чөнки Хәзәр каганына ни сораса шуны, кемне жиберүен үтенсә, шул кешене жибереп тора. Әйе, баштагы мәлдә. Ясагын-салымын төгәл үти, хәтта бәлигь булган бер кызын каган сараена озата. Үчәкләнәп киткән каган, ниһаять, ошбу ханнан гаскәри егетләр сорый, сорап кына калмый, таләп итә.

Мөхәммәтәмин хан каган илчеләрен һәм ясак жыючыларын кулга ала һәм каганга үз илчеләрен жиберә. Сүзе бер була: ул бүгенге көннән соң каганга бер генә кыз да, бер генә егет тә, хәтта бер мыскал ясак-салым да жибермәячәк, чөнки бер ул гына түгел, бу талауга аның халкы да каршы.

Бу хәбәрне алган каган бөтен дөһшәте белән Болгар тарафына юнәлә. Үзе гаскәр башында килүе билгеле түгел, ләкин бихисап күп санлы гаскәрнең килүе, башкаланы камавы тарихта бар. Әмма ике туган төрки халыкларны кан коюдан мөселман имамнары коткарып калалар. Безгә шунысы да билгеле, бу чорда инде каган империясендә дә мөселманнар бик күп була, бәгъзеләре христиан, бәгъзеләре яһүд, бәгъзеләре ислам диненә табыналар, ә менә илтабарлары, ягъни гаскәр башлыклары һәм нигездә гади сугышчылары, ул гынамы, сарайны саклаучы алай башлыча мөселманнардан була. Шул сәбәпле, ике туган халык сугышмый кала.

Мөхәммәтәминнең бер хатыны да ир бала тапмый. Ул моны истә тотып, чирмеш илтабары сугышта һәлак булгач, аның Силки атлы улын тәрбиягә ала һәм тәхетне аңа калдыра.

СИЛКИ ХАН

Мөхтәрәм галимебез, олуг тарихчы, татар халкының мәшһүр имамнарының берсе булган Риза Фәхреддинов Силки ханны ни өчендер — Сүлки хан дип яза. Без аны үзөбез өйрәнгәнчә язырбыз, чөнки моннан гына әллә ни югалту булмас дигән фикер бар.

Силки хан 877—886 елларда Идел буе Болгар дәүләтенең хөкемдары була. Нәкъ шул хан Хәзәр каганатыннан чыгу, һичкемгә буйсынмый мәстәкыйль вә бәйсез яшәргә теләп, Багдат хәлифәсенә илчеләрен жиберә. Иң әүвәл ул кодрәтле вә мәшһүр хәлифәгә үзе генә түгел, бөтен халкы ислам диненә инануын житкертә. Һичшиксез, хәлифәгә Идел буендагы бәһасез товарларны бүләк итеп жиберә булса кирәк, чөнки хәлифә илчеләрне бик теләп кабул итә һәм ай чигелгән яшел байрак, бүләкләр биреп, озатып жиберә. Силки хан тәхеттә утырган чорда Багдаттан хөрмәткә ия илчеләр килеп житә алмый. Юл ерак, аннары ят җир — салкын якка таба. Ләкин хәлифә ышандырган вә биргән вәгъдәсен онытмый, зур кәрван оештыруга керешә. Аннары безгә шунысы да мәгълүм, Хәзәр каганаты әле тулысы белән мөселманнардан тормый, шуның өчен ул тарафтан Болгарга юнәлү куркыныч була — хәзәрләр аларны уздымаслар иде, чөнки үзсүзле кире беткән Идел буе төрки болгарлары каганатка ясак түләүдән, гаскәри егетләр жиберүдән баш тарткан булалар инде. Силки ханның хәлифәгә мөрәҗғәгать итүе дә үзенә көчле аркадаш эзләве дип аңларга кирәк. Һәм ул бу аркадашны хәлифә йөзендә күрә.

АЛМАС ХАН

Алмас хан Идел буе Болгар дәүләте тәхетендә 886—929 елларда утыра. Көт-тереврәк булса да, Багдаттан Габбаси хәлифә юллап жибергән илчеләре Алмас хан тәхеттә утырган вакытта гына килеп төшәләр. Хәлифә илчеләрен кәтиб Ибне Фазлан житәкли. Безгә шунысы да билгеле, Алмас хан хәлифәгә янә мөрәҗғәгать итә — хат яза, әлбәттә инде зары шул ук: безгә ислам динен һәм шәригатен өйрәтерлек галимнәр, кальга-кирмәннәр төзү өчен осталар кирәк. Хәлифә хәзрәтләре Алмас ханның хәленә керә — галимнәр һәм осталар жиберә. Дәүләт эше буенча вәкил — Бәдәр әл-Хәрәми, ә илче Сәһсэн әр-Рәсиби була. Бу чорда Багдат хәлифәлегенә башкаласыннан һижри белән 309, милади белән 921 елда илчелек зур кәрван белән юлга чыга. Болгарга житәргә бер көнлек юл калгач, Алмас хан гаиләсе һәм якыннары белән илчеләрне каршы ала. Ибне Фазлан бу хакта болай язып калдыра: «Болгар патшалыгына бер көнлек юл калгач, хан безне каршы алырга үзенә хөкүмәтендәге дүрт илтабарны һәм туганнарын, балаларын чыгарган иде. Алар безне икмәк, ит, ат азыгы — тарылар белән каршы алып, үзләре дә безнең белән бергә йөрделәр. Шәһре Болгарга ике фәрсәх ара калганда, хан үзе чыгып безне каршы алды. Безгә күзе төшкәч, ходага шөкер итеп сәждә кылды. Җиңе эчендә тәңкәләр бар иде, безгә аны чәчте. Без анда һижри белән 310, милади белән 922 ел мөхәррәм аеның (13 июль — 11 августны эченә ала) уникасендә, якшәмбе көн килеп життек. Хәрәземнең Жөрҗания шәһәрәннән анда житкәнче житмеш көн вакыт үттә. Безгә чатырлар, киез өйләр утырттылар, без аларга кереп җайлаштык һәм чәршәмбе көнгәчә, ягъни хәлифәнең ханга язган хатын тыңлар өчен үз жирендә булган әмирләре, мәшһүр кешеләре җыелып житкәнче шунда тордык».

Алмас хан энә шулай мәңгегә тарихка кереп кала.

МИКАИЛ ХАН

Микаил хан Идел буе төрки Болгары тәхетендә 929—935 елларда утыра. Алмас ханның улы. Татар халкының имамы һәм бөек галиме Шиһабетдин Мәрҗани тикшерүләренә таянып, әйтә алабыз: Алмас хан да Зөбәер хан кебек гаскәре белән Дунай буе ханына Византия империясе белән көрәшендә ярдәмгә бара. Алмас хан да Зөбәер хан кебек Дунай буе Болгарыннан яшә хатын алып кайта. Исемне угланнарына анасы куша булса кирәк — Микаил, дөрөсрәге Михаил булса кирәк, ләкин тарихка Микаил булып кереп калган. Микаил ханның христиан ди-

ненә табынуы хақында мәғълүматлар юк. Бу хан гайрәтле булган булса кирәк, чөнки бу хан тәхеттә утырганда аның исеме белән акча суктырыла.

Менә бу хәл инде Болгар дәүләтенә мөстәкыйль һәм бәйсез рәвештә яши башлавына ныклы дәлил дияргә хақыбыз бар. Чөнки бүген генә түгел, борын-борын заманнан ук аз-маз ғына булса да кемгә дә булса бәйле ил, яисә хан үз исеменнән акча суктыра алмаган. Язылмаган ошбу законны бозган ханмы ул, кенәзмә шундук тәхеттән төшерелгән һәм куылган.

Моның белән мин шуны әйтергә теләм, Идел бие төрки болгарлары бу чорда Хәзәр каганаты кул астыннан тәмам чыгалар. Аларны инде һични бәйләми, хәер, бу чорда Хәзәр каганаты нигездә таркалган була инде, гәрчә сүнәп-сүреләп, пысыкып кына, янса да, ул инде үлөп яткан диназавр кебек яңадан тәүге дәншәтен берәүгә дә күрсәтә алмый. Аның кыйпалчыклары булып Идел бие Болгар дәүләте, Киев Рәсәе тагын бик күп вак-төяк илләр барлыкка килә. Ләкин каганат кул астыннан чыккан ике ил генә мөстәкыйльлеккә йөз тоталар — Киев Рәсәе һәм Идел бие төрки Болгары.

ӘХМӘД ХАН

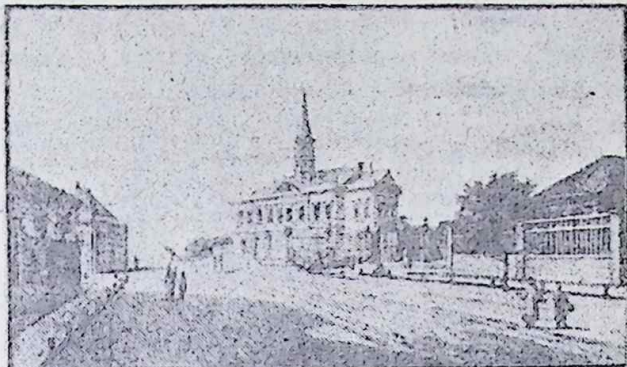
Михаил ханның улы. Идел бие Болгар дәүләте тәхетендә 935—942 елларда хакимлек итә. Багдатта утырган Мөхтәбәр хәлифә ошбу ханга яшел төстәге әләмгә ак ай чигелгән байрак, музыка кораллары, шактый киём-салым, хәтта мал-туар бүләк итеп жиберә.

Бу хәлдән соң Идел бие Болгары гарәп-фарсы илләре белән аралашуны, сәүдә итүне тагын да җанландыра төшә, ике арадагы сәяси вә икътисади багланышлар күзгә күренеп көчәя, тугандашлык төсәләр.

Әхмәд хан, гәрчә күптән билгеле булса да, Багдат хәлифәсенә мөстәкыйль вә бәйсез яшәве хақында белдерә. Ләкин бу бик үк дөрес булып бетмәс кебек, чөнки тарихка кереп калганы шул: урыс кенәзе Светаслав Хәзәр каганатын бары тик 969 елда ғына җиңүгә ирешә. Ләкин ике кардәш төрки халкы арасындагы элеккеге аралашулар, сәүдә итүләр өзелми, киресенчә, ике якка да мая-түл калдыра башлый, әмма каганат инде башын күтәрә алмый. Шуңа сәбәпле, күп кенә мөселманнар Идел бие Болгар мәмләкәтенә күчеп киләләр. Идел буйларындагы Самара, Сөмбел калалары шуңа чорларда калкып чыксалар булса кирәк. Безгә шунысы да мәғълүм, зур дәүләтләр таркалганда гадәттә аннан иң акыллы кешеләр китә һәм алар үзләренә җайлы урын эзлиләр. Акыллы ханмы ул, кенәзмә андый кешеләрне үз сараена ала, вәзирләре, якыннары, киңәшчеләре итә. Хәзәр каганатының сарай даирәсендә хезмәт итүче халыкның Болгар дәүләтенә — Идел буена күчеп килүләре табигыйдыр, чөнки бу халыкның горәф-гадәте генә түгел, табынган динә дә, теле дә бер була.

МӨСӘГЫТ ХӘБИБУЛЛИН

Галиев мәчете һәм Зәңгәр мәчет

Казан шәһәренең кайбер борынгы мәчет биналары безнең көннәргә хәтле бик кыенлык белән генә сакланып калганнар. Озын гомерләренә соңгы жиде дистә елларында күргәннәре аларны тәмам танымаслык хәлгә житкәргәннәр. «Тарихи хәзинә» бу санда укучыларны Казанның заманында шактый үк мәшһүр булган, ә бүгенге көндә архитектура һәйкәлләре итеп саналып та, шактый үк кызганыч хәлдә булган Галиев исеме йөрткән һәм Зәңгәр дип аталган мәчетләре белән таныштыра. Дөрөс, Казан халкы Галиев мәчетен (Тукай урамы, 40 йорт) күбрәк «Крестьян йорты», «Дуслык» кунакханәсенең филиалы дип, ә Зәңгәр мәчетне (Нариман урамы, 98 йорт) — «Культпром артеле», соңрак 8 нче тегү фабрикасының филиалы дип белә. Бу ике мәчет бер үк заманда, ягъни XIX йөз башында, бер үк архитектура кануннары буенча салынганнар. Аларның бүгенге язмышлары да бер чамарак.

Галиев мәчете 1800 елларда иске агач мәчет урынына заманында мәшһүр бай Муса бине Мөслим ақчасына салынган. Бу яңа мәчет тә шул заманда Казанда хөкем сөргән принциплар буенча төзелгән: ул ике катлы, рус классицизм архитектурасы стилидә, манарасы урта бер жирдән, түбәдән күтәртелгән. Бинаның тышкы яктагы бизәкләре бик тыйнак, хәт-та кырысрак дип тә әйтергә була. Беренче катта гадәттәгечә мәчетнең төрле хужалык, көн-күреш, китапханә бүлмәләре булган. Икенче катның биек түшәмле, якты һәм иркен залында намаз укылган. Мәчетнең шул вакыттагы күренеше Казан рәссамы Василий Туринның 1836 елда бастырып чыгарган төсле литографиясендә сурәтләнеп калган. Мәчет бик күркәм һәм мәһабәт булып, тирә-як мохиткә ямь һәм милли үзенчәлек өстәп торган. Әмма вакыт узу белән, күрәсен, мәхәллә өчен мәчет бинасы кысан була башлагандыр. XIX гасырның икенче яртысында өстәмә төзелеш белән бинаны шактый зурайтканнар. Көнъяк мих-

раб өлешен түгәрәкләп салып түбәсе өстенә хәтта кечкенә генә манара да торгызганнар. Әмма ләкин нәтижәдә бинаның элеккеге бердәм, камил кыяфәте юкка чыккан. Кирәгеннән артык озынга сузылган бина белән мәчет манарасы арасындагы килешлелек, гармония бозылган. Шул ук вакытта мәчет тирәсе таш койма белән әйләндереп алынган. Койманың агач рәшәткәләре татар орнаментлары нигезендә эшләнгән булган, ә капкалары — чүкеп эшләнгән тимердән булганнар. Кеше йөри торган кечкенә ишекнең капкасы ажур тимердән, сокландыргыч нәфис, бер сәнгать үрнәге иде. Әле 1984 елда ул бар иде, шул вакытта мин аны фотога төшереп калган идем. Бүгенге көндә ул затлы капка юк инде. Кая киткән, аны кем кубарып алган? Моңысы билгесез. Бәлкем безнең мөхтәрәм укучыларыбыз арасыннан бу хакта берәр белгән, ишеткән кеше табылыр? Әгәр ул капканы табып янадан үз урынына куеп булса, татар мәдәнияте өчен зур бер эш эшләнгән булыр иде.

Мәчетнең революциягә кадәр чыккан откытка-фотографиясенә игътибар итсәгез, алгы планда коймага кушып салынган кечкенә генә бер бина күренә. Бу гадәттә, мәчет тирәсендә була торган кечкенә кибертләрнең берсе, әмма татар әдәбияты тарихына бәйләнешлесе. Билгеле булганча, Г. Тукайның бик күп китапларын «Сабах» көтепханәсе басып чыгарган. Ул заманда китапларны көтепханә үзе бастырган һәм алар белән үзе үк сәүдә дә иткән. Г. Тукай фотоальбомын эзерләгәндә мин «Сабах» кай төштә, нинди бинада булган икән дип күп кешедән сорашып, эзләнеп йөрдәм. Ләкин белүче булмады. Тик күренекле шагыйребез Әхмәт ага Исхак кына, Иске татар бистәсе буенча Тукайга бәйләнешле урыннарны күрсәтеп йөргәндә, менә шушы Галиев мәчете каршындагы әлегә бина урынына күрсәтеп — «Сабах» шушы төштәге кечкенә генә кибертә иде, — дип сөйләп биргән иде. Димәк, Габдулла Тукай гыйшык утында янып язган «... гә» (Очраган юлда...) шигырендә шушы мәчет алдындагы кечкенә генә кибертне мәңгеләштергән булып чыга:

Күк китабының сине белгәнлегенә шаккатып,

Ул хәзер алган «Сабах»тан бер Кәләмулла* сатып.

Бүгенге көндә Галиев мәчетен тану ансамбль түгел: аның манарасы күптән юк инде, бинага ниндидер ят корылмалар өстәлгән, койма-капкалары да, әйткәнемчә, бик фәкыйрьләнгән. Житмәсә алдындагы тупыл агачлары чамасыз үсеп китеп бинаны бөтенләй каплап торалар. Мәчет бинасында бүген ике оешма урнашкан. Берсе Татарстанның мәдәният работниковының квалификациясен күтәрү курслары, икенчесе — хужалык исәбендәге музей үзәге. Бинаның аскы катында музей үзәгенең столляр мастерское, монда станоклар гүләп тора. Икенче каты төрле кабинетларга, бүлмәләргә бүленеп беткән. Күптән түгел бу бинага ремонт ясалган. Ләкин ул нишләптер халыкка күренә торган ягы белән генә чикләнгән. Әгәр инде арткы, күренеп тормаган көнбатыш ягын кереп карасаң, күз алдына кот чыккыч, жимерек күренеш килеп баса.

Мәчетне тулысынча реставрацияләү, манарасын күтәртү шәһәрнең перспектив планына кергән шикелле. Әмма бүгенгә әле проектлары эзерләнеп житмәгән, бинаның киләчәк язмышы да бик үк ачык түгел. Реставрация эшләре тәмамлангач бу бинада берәр мәдәният уагы, мәсәлән, Татарстан дәүләт музейнең Казан тарихына бәйләнешле берәр күргәзмәсе булсын иде дигән теләк һәм өмет бар. Моңың өчен реаль шартлар да юк түгел. Беренчедән, Галиев мәчетенең бинасы Татарстан дәүләт музей карамагында исәпләнә. Икенчедән, музей, күргәзмә өчен бинасы да, утырган урыны да һәрьяктан кулай килеп тора.

Зәңгәр мәчет 1800—1812 еллар арасында Иске татар бистәсенең элекке Б. Мещанская дип аталган урамында салынган. Таштан салынган бу биек һәм мәһабәт мәчет бинасы

*Кәләмулла — Коръән.

тәбәнәк кенә агач өйләрдән торган фәкыйрь мэхәлләнең бер күркәм үзегенә әверелгән. Зәңгәр мәчет рус классицизмы стилидә һәм традицион татар мәчетләренә охшатып салынган. Очлаеп менгән сигез кырлы манарасы гадәттәгечә бинаның уртасыннан күтәртелгән. Бинаның тышкы ягындагы бизәкләр бөтенләй юк диярлек. Шулай да көнчыгыш, урам ягы фасады вертикаль калаклар һәм өчпочмаклы фронтоң белән җанландырган. Мәчетнең элекке бозылмаган күренешен бүген архитектор Нияз Халитов ясаган реконструкция-рәсеме буенча күз алдына китерергә була. Әмма Галиев мәчете шикелле үк, Зәңгәр мәчет тә берәздән үзгәртелгән. Көнъяктан терәп өстәмә яңа бина салынган. Мәчет таш койма белән уратып алынган. Совет чорында манарасы сүтелгән, көньяк өлешенә өченче кат өстәлгән. Менә шундый бозылган, танымаслык, ярым бөтен, ярым җимерек хәлдә Зәңгәр мәчет безнең көннәргә хәтле килеп җиткән. Бүгенге көндә бинаның борыңгы, иң зур өлешендә «Киёмнәр» тегү берләшмәсенең 8 нче фабрика филиалы балалар өчен юрган сыра. Әйтсә дә юк, халык өчен бик кирәкле эш, ләкин моңа мәчет бинасыннан да кулайрак бүтән бина табылмасы гына бик гажәп. Фабрика җитәкчеләренең әйтүләренә караганда, 1992 елда бу тегү эшен мәчет бинасыннан чыгару күздә тотыла икән. Әмма мәчет бинасының соңрак салынган өч катлы өлешен 9 гаилә фатир итеп яши бит әле! Монда яшәү шартлары бик начар: газ юк, мичләре искергән, алар җылытмыйлар, шунлыктан стеналардан дым, салкын бөркеп тора. Бүлмәләре бик кечкенә, ә яши торган халыкның саны күп. Йомыш урыннары да ишегалдында. Кыскасы, бик авыр монда яшәүчеләрнең хәле, кечкенә балалары гел авырудан чыкмыйлар. Әлбәттә, моннан 180 ел элек мәчетне салганда монда тегү цехлары оештыруны, кешеләр өчен яшәргә фатирлар булдыру мөмкинлеген һичкем дә күздә тотмаган һәм андый фикер таза акыллы бер генә кешенең дә башыңа килә алмаган. Әгәр дә безнең җәмгыять бөтен дөньяда кабул ителгән тормыш кагыйдәләрен һәм тәртипләрен танырга омтыла икән, мондый бозыклыкларны мөмкин кадәр тизрәк төзәтергә тиеш.

Зөфәр БӘШИРОВ

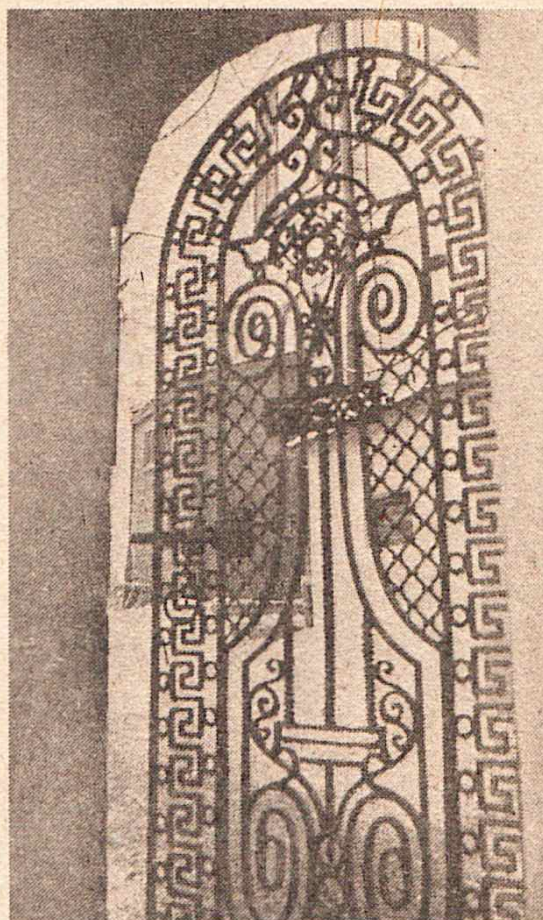
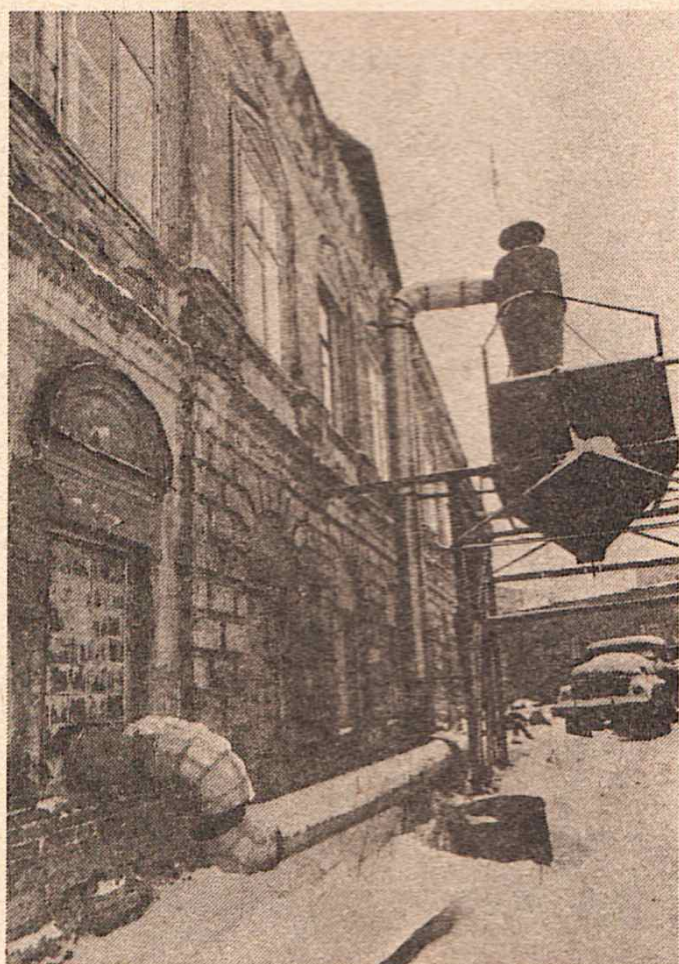

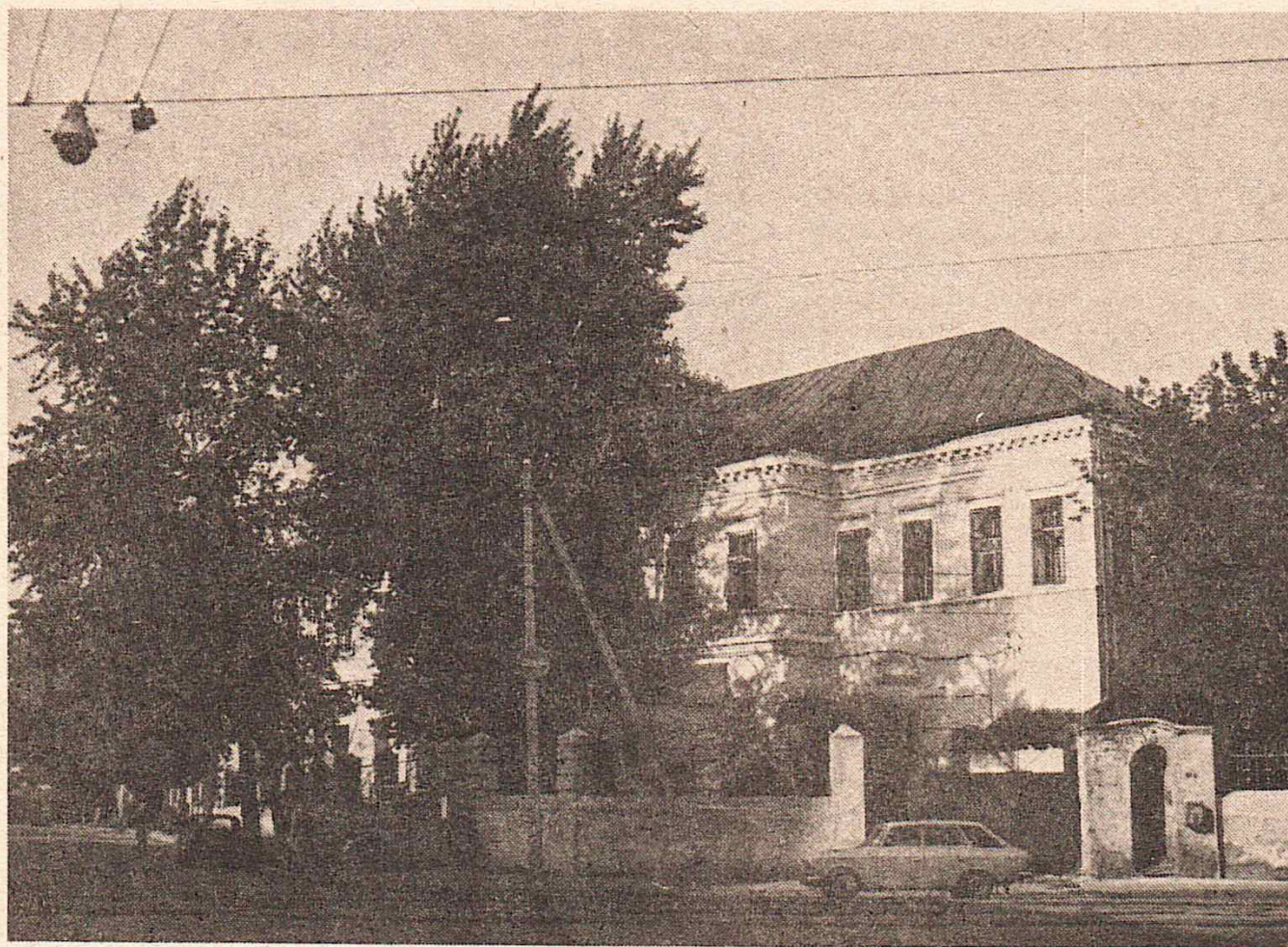
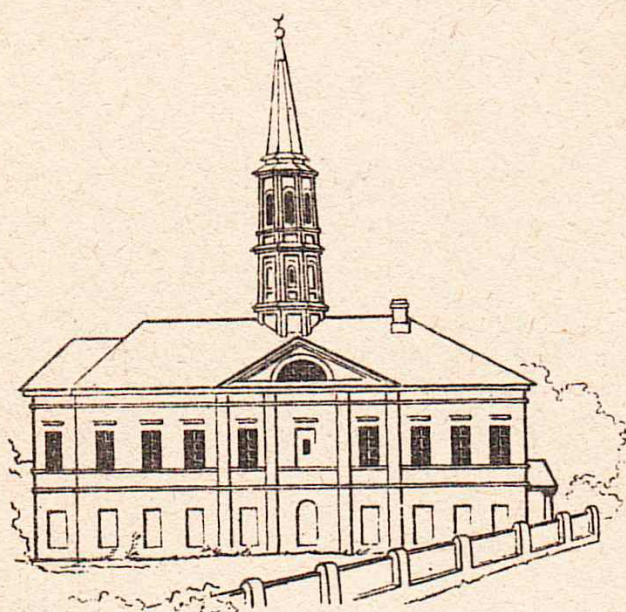
ФОТОГРАФИЯЛӘР

1. Галиев мәчетенең В. Турин литографиясеннән алган репродукциясе.
2. Мәчетнең революциягә кадәр чыккан открыткасыннан репродукция.
3. Галиев мәчете бинасының хәзерге күренеше.
4. Мәчеткә керә торган кече ишекнең тимердән чүкеп эшләнгән, бүгенге көндә эзсез югалган элекке капкасы.
5. Хужалык исәбендәге музей үзегенең столяр мастерское.
6. Мәчет бинасының ремонтланмаган, көнбатыш ягы.
7. Зәңгәр мәчетнең XIX гасыр башындагы күренешен сурәтләгән, архитектор Н. Халитов тарафыннан ясаган рәсемнән репродукция.
8. Мәчет бинасының хәзерге күренеше.
9. Зәңгәр мәчет бинасында, 7 нче квартиrada яшәүче Әлфия һәм Ильдус Шәһиевләр. Аларның 6 кешедән торган гаиләләре 25,5 квадрат метрдагы кысан, җайланмасыз һәм салкын фатирда яши.

БЕР А В Ы Л Б А Р, КАРАБАШ, ДИЛЭР...

(Дэвамы. Башы 5 санда)

Патша хөкүмәте тарафыннан жирле халык алдына куелган төрле чикләүләр, салымнар, күчми торган милек алуны тыю һ. б. каралган булса да, хәтта тимерчелек белән шөгыльләнүчеләргә үлем жэзасы белән яналса да, карабашлылар үз көннәрен үзләре күрергә, һөнәрләрен камилләштерергә тырышалар. Соңрак яңа һөнәр ияләре: кәвеш тегүчеләр (Мәрдәнша, Хәсәнша, Мөрсәлим), тире иләүчеләр (Әхмәтша, Әхмәтсафа), дуга, көянтә бөгүчеләр (Фәсрәтдин, Фәрхәтдин, Хәләф, Миңнехан һәм Әхмәтжан Әхмәтгарифы), киез эшләпә басучылар (Игътисам Сәхипгәрәев) күренә башлыйлар. Ям чабу, почта йөртү эшен Мөхәммәтрәхим исемле кеше һәм аның уллары Әхмәтжан, Мөхәммәтжан, Кәрим башкарганнар. Мөхәммәтрәхим картның бу эшләренә башкару өчен 20 башлап аты, тарантас, арба, чана, кашевка жигү өчен кирәкле әйберләре һәрвакыт эзер булган. Бер пар ат яки тройка Бөгелмә ягына чыгып китсә, икенчесе Әлмәт, Чистай ягына юл ала торган була. Бу эш белән тагын Әпталип Садыйгы, Идрис Ибраһимы һәм Мөхәммәтгали атлы кешеләр шөгыльләнә башлыйлар. Ә алар һөнәрен соңгы елларда (Октябрь революциясе алдыннан Хәмит Хәйрулласы, Әхмәт Шакиры һәм күпер төбе Хәким һ. б. үзләштерәләр.

Ат-жылкы сатып алуда арадашчылар (ат барышниклары) булган. Алар русча укый-яза, хәтта сөйләшергә бик маһир булмаса да, атның төсенә, тышкы кыяфәтенә, аркасына, аяк-тоякларына, тешләренә, тиресенә карап бәя бирә һәм нәселен, яшен билгели белгәннәр. Базарларда начар, ялкау атларны да яхшы күрсәтеп, кыйммәт бәягә сата алганнар. Ә үзләре яхшы атны арзан бәягә сатып алырга омтылганнар. Болардан тыш авыл кешеләре арасында чабата, кисмәк-тәпән ясаучылар, умартачылык белән шөгыльләнүчеләр, таудан таш чыгаручылар, тегермәнчеләр һәм ялланып юл йөртүчеләр булган. Гомумән, авыл халкы һөнәрчеләр эзләп читкә чыкмаган. Бар һөнәрчеләр дә үзәндә булган.

Бу тирәдә Миңлебай исемле атаклы скрипкачы булган. Аны, хәтта байлар да үз мәжлەсләренә чакырып уйнаттыра торган булганнар. Түрәкәй Тажетдины дигән кеше дә скрипкада яхшы уйнаган һәм күн итек тегү буенча да бик маһир осталардан саналган.

Газиз исемле кешенең жәмәгәте Фәйрүзә курайда, кубызда уйнарга бик сәләтле булган. Нәфыйкь солдатның уллары Закир һәм Шакир да оста курайчылар булганнар.

Бу жәһәттән авыл халкы кызыклы бер кешене искә төшерәләр. Карабаш авылында элек вак сәүдәгәр Фәвариз Әхмәтшасы булган. Ул кибет тоткан һәм кешеләргә әжәткә әйберләр дә биреп тора икән. Үзе укый-яза белмәгән, саткан әйберләренә хисабын, шартлы билгеләр белән алып барган. Әйттик, аксак кешегә жибәрелгәннен — сыңар аяк, кулы гарип кешегә — сыңар кул, бөкре кешегә сатса, бөкре кеше рәсемнәре белән исәп-хисап алып барган.

Соңрак чорларда авыл халкының байтагысы укый-яза белгән. Ә менә русча адрес яздыру өчен авылда кеше таба алмый интеккәннәр. Нәдер авылыннан килеп писарь булып эшләүче Нәдерша Карабаш кешесе Минһажетдинны язарга өйрәткән һәм шулай итеп авылның үз писаре булган. Соңгы елларда, әлбәттә, русча грамоталы кешеләр күрен-

гәли башлый. Шуларның берсе Шәйдулла Хәбибулла улы Вәлишин. Ул Балкандагы рус-төрөк сугышларында катнаша, батырлыгы өчен медальгә лаек була, фельдфебель чинын алуға ирешә. 7 ел падишаһ хәзрәтләренә хезмәт итеп кайткач, Карабашта писарьлык эшен алып бара.

Авылдагы Яппар, Мөхәммәди муллалар, шулай ук Асылгәрәй, Минзариф, Әхмәт-шәриф муллалар үз заманының белемле кешеләре булып саналганнар. Соңгылары муллалыкка указлары булмаса да, халык арасында ихтирам казанып, үзлекләреннән белемнәрен арттырып, әхлаклы, әдәпле булулары нәтижәсендә, мулла исемен йөртергә лаек булганнар.

1730—1740 елларда Карабашның берничә кешесе Тайсуган авылында яшәүче исеме тирә-юньгә билгеле булган имам Габдрахманнан сабак алалар. Габдрахман имам күп кенә көнчыгыш телләрен белгән, шигырьләр язган, ул үз мәдрәсәсенә заманына күрә яхшы хәзерлекле укытучыларны тарткан. Моннан тыш, китаплар күчереп язучы һәм аларны матур итеп бизәүче дә булган.

Бөгелмәгә 1781 елда өяз шәһәре исеме бирелә. Бөгелмә өязе буйсынуындагы авылларның тормыш-көн күреше нык авырая. Бөгелмәнең бик якында гына булуы олы юл өстендәге Карабаш авылына күп мәшәкәтләр, хәсрәтләр китереп тора. Карабашлылар жирләрен үз вакытында сөрөп, чәчә алмый. Тирә-якка килеп утырган боярларга юк бәягә эшкә урнашырга мәжбүр булалар. Шулай ук боярларның Карабаш старосталарын эчертеп, мохтаж кешеләренә алдап, бер чикмәнгә жирләрен тартып алу фактлары да була. Шуның өстенә Карабашның үз байлары, муллалары да жирләренәң уңдырышлы өлешен үз кулларында тотканнар.

* * *

1869 елның 1 июленә рәсми документлар күрсәтүенчә, Карабаш авылында барлыгы 652 ир-ат, шулай икәндә, 43 башкорт, татар-типтәр — 367, хөкүмәт крестьяннары 242 кеше (ә хатын-кызлар исәпкә кертелмәгән) яшәгән. Сөрергә яраклы барлык жир — 6279 десятина, яраксыз жир 421 десятина (барлыгы 6700 десятина) исәпләнгән. Авылда биш су тегермәне булган. Шуларның икесе Зәй-Каратай суында, икесе Кодаш елгасында, берсе Ялан Зәйдә.

Авылда жир бүлешү, ясак түләү мәсьәләләре еш кына зур жанжаллар китереп чыгара торган булган. Әйтик, 1875 елда карабашлыларга налог (ясак) түләмәгән өчен, өстәмә протокол төзегәннәр. Микулин фамилияле Земский начальник үзе килеп приговор жыйнарга боерган. Ләкин, Карабаш кешеләре приговор жыйнаудан баш тартканнар. Шаһитлар (доверенныйлар) итеп Алешкинодан (Яланнан) рус баеның 5 крестьянын алып килгәннәр. Бу хәл Карабашта зур тавыш-гауга чыгара, солдатлар китерелгән булуга карамастан, карабашлылар патша түрәләренә бердәм рәвештә протест белдерәләр.

Бик озак тикшеренүләрдән соң түрәләр, бу низагның гаепле кешесе итеп, Асылгәрәй исемле кешенә мәңгелек сөргенгә — Себергә жиберәләр.

Ул вакытларда Карабашта башкортларның үз старостасы, типтәр-татарларның үз старосталары сайланып куела торган булган. Ясаклы татар-типтәрләр белән башкортлар арасында еш кына жир өчен ызгышлар да булган. Ясаклылардан ясак күп алынган, ә башкортлардан кимрәк. Менә шуннан «житмәгән дөнья ызгыштыра, житкәне килештерә» дигән әйтемдәгечә хәлләр еш килеп чыга торган булган. Патша түрәләре бу хәлдән бик оста файдалана белгәннәр. Бу ызгыш аларның үзләренә каршы чыгышларның булмавын тулысынча гарантияләгән.

Бөгелмә бистәсе төзелеп, безнең бу тирәгә боярлар күченеп утырган елларда көчле бәрелешләр булган. Авылда Казан ягынан качып килүчеләрнең саны артканнан-арта барган. «Качкыннар», «баскыннар» дигән кушамат-атамалар шушы еллардан башлап телгә кергәннәр булса кирәк. «Баскынныкылар» дип, Баскын Мөхәммәтжан улы Ширязданны атаганнар. Озын Мәхмүт, озын Мөхәммәди, озын Дәүләтгәрәй шушы нәсел кешеләре булганнар. Аларны патша тарафыннан, халыктан ясак жыйнау өчен жиберелгән кешеләр дип сөйләләр. (Служилые, ягъни йомышлы кешеләр булса кирәк).

1895 елда, крестьяннар кузгалышы көннәрендә булырга кирәк, Зәй елгасы буендагы авылларга Самарадан губернатор килгән. Ул Карабашта да булган. Губернатор килүгә Карабаш кешеләре авыл уртасындагы мәйданга жыйналганнар. Алар, сабан туендагы кебек, зур түгәрәк булып тезелеп басканнар. Түгәрәк уртасына өстәл, өстәл өстенә бөтен икмәк һәм тоз куелган.

Губернатор үзен саклап йөрүче атлы казаклар белән түгәрәк уртасына кергән. Өстәл янына килгән һәм авыл вәкилләре кулыннан икмәк, тозны алып авыз иткән, озак итеп чукуынган. Түгәрәк алдында торган муллалар да, жыйналган халык та мөселманча дога кылганнар. Губернатор озак итеп нотык сөйләгәннән соң:

— Аңладыгызмы? — дип, халыкка мөрәжәгать иткән. Эндәшүчеләр булмаган. Шуннан соң ул:

— Русча аңлаучылар булса, ике адым алга атласын! — дип приказ бирә. Шул чак, түгәрәк уртасына Вәдыйга — Әхмәт солдат хатыны чыгып баса. Кешеләр аптырап калалар. (Вәдыйга кыз чагында Нагорный боярында рус кызлары белән бергә эшләп, русча сөйләшергә өйрәнгән булган.)

Губернатор Вәдыйгага үз сүзләрен татарчага тәржемә ясарга кушкан. Ул тәржемә иткән. Губернатор, авыл старостасының күкрәгенә тагылган түгәрәк калайны салдырып алган да, русча белә торган Вәдыйганың кулына тоттырган һәм аны староста итеп билгеләгән. Бу хатын бер елдан артык авылда староста вазифасын үтәгән.

Карабаш кешеләре күп мәртәбәләр түрәләргә каршы күтәрелгәннәр. Алар каты жәзага тартылган. Әйтик, 1897 елда Мөхәдияров Минһажетдингә илле, Кунакбаев Әхмәтгәрәйгә йөз, Зәй-Каратай кешесе Дәүләтбайга да 100 чыбык суктырылган. Суктыруны түрәләр тарафыннан Иске Писмәннән китерелгән руслар башкарган, бу хәл Самара губернаторы эмере белән эшләнгән.

1905 елның гыйнварында авылда мондый вакыйга була. Карабаш авылы крестьяннары йолымнарын түләүдән баш тарталар. Алар полицейскийлар белән килгән өяз исправнигы ярдәмчесе Жуковскийга йолым түләүдә бурычлы булып калган крестьяннарының мал-мөлкәтен язып чыгарга ирек бирмичә, аны авылдан куып чыгаралар. Бу вакыйгада үтә зур кыюлык күрсәткән кешеләр — Билал Миңлебаев, Кәрим Садыков, Бәйрәмбай Гафуров һ. б. (барысы 9 кеше) кулга алыналар һәм Самара төрмәсенә жибәреләләр. Анда ике елдан артык утыргач, өч елга Көнчыгыш Себергә озатылалар.

1905 елның яз һәм жәй айларында крестьяннары үз мал-туарларын көтүлекләрдә йөртер өчен жир, болыннар бирүне таләп итеп, алпавытлар һәм имене управляющие-лары белән бәрелешәләр. Чирково һәм Клявлино авылларында эш хәтта атлы полиция отрядларын чакыруга кадәр барып житә. Бу чорда мал-мөлкәтләрен язуга вакытында Түбән Мактама авылы крестьяннары арасында чуалышлар башлана. Патша түрәләре тарафыннан жибәрелгән полицийскийлар, урядниклар крестьяннарыны камчылап «тәртипкә китерәләр».

1905 елда авылда таш мәчет һәм мәдрәсә салына. Бу төзелешләргә Горькин авылы янындагы таудан чыгарылган таштан Сембердән килгән осталар башкаралар.

1904 елгы рус-япон сугышының күңелсез нәтижеләре, авылның бөтенләй дип әйтерлек янып китүе (1904 елда авылда зур янгын була), 1905 елгы революция, Дәүләт Думасы эшли башлау һәм башкалар Карабаш тормышына да тәэсир итә. Капиталистик мөнәсәбәтләр авылга көннән-көн ныграк үтеп керә. Сәүдә көчәя. Бикбулатов Сөләйман һәм аның энесе Муса кызыл мал (мануфактура) магазиннары белән эш итәләр. Товарны Мәкәржә ярминкәсеннән алып кайталар. Ике катлы йортлар, кибетләр, амбарлар салдыралар. Алардан калышырга теләмичә, Ибраһим хәжи уллары Галиәкбәров Зыя һәм аның энесе Хәжи зур таш магазин, калай түбәле яхшы йортлар салдырып, сәүдә эшләрен көйләп жибәрәләр.

Авыл кешеләре, 1914 елгы Беренче империалистик сугыш башланганчы ук яхшы ук, күтәрелешкә ирешәләр, урта хәлле крестьяннары сукадан тимер сабанга күчәләр. Ике төрәнле тимер сабанны 1907 елда, беренчеләрдән булып, Сөләйман байлар кайтарталар. Урта хәлле крестьяннары да тимер сабан сатып ала. Шуларның берсе Хәмидулла исемле кеше була.

Көннәрдән бер көнне Хәмидулла карт, житеп килә торган малае Хәбибуллага күл буендагы жирләрен сөрергә, тимер сабанын биреп жибәрә. Басуда Хәбибулла тимер сабанны, һич көйли алмыйча ачуы чыгып, ташлар белән үк кыйный башлый. Сабан берничек тә көйләнмәгәч, жылкәсенә күтәреп түгәрәк күлгә табан юнәлә. Шул вакытта Писмән ягыннан атка атланып килүче кешене күреп тукталып кала. Әлегә атлы Писмәннән Сергей исемле кеше була. Ул яшь егетнең мөшкел хәлен тиз аңлап ала һәм сабанны көйләп бирә дә Хәбибуллага: «С новым сабаном надо особо хорошо пахать!» — ди. Хәбибулланың күңеленә «особо» сүзе генә сеңеп кала. Эштән кайтып, кич белән кордашлары янына чыккач, кырда булган хәлне сөйли һәм масаебрак китеп, русча сүзләр отуы турында мактанып куя. «Особо» дигән сүзне иптәшләренә өйрәтә. Шул көннән башлап аны «Асаба» Хәбибулласы дип йөртә башлыйлар.

1912 елда Карабаш мәдрәсәсендә алдынгы карашлы укытучы Ибраһим Туйкин укыта башлый. Ул классларга кара такталар, өстәлләр, эскәмияләр ясата. Мәктәптә дөнья-ви фәннәр, исәп-хисап та, математика, рус теле, география фәннәре өйрәтелә башлый. Моңа каршы чыгучы «кадимчеләр» дә була. Иске карашлы Галим хәзрәт бу мәсьәләдә зур гауга һәм жәнжал чыгара. Хәзрәтнең кыланышларына түзә алмыйча, 1913 елда 18 шәкерт мәдрәсәне ташлап китә. Ибраһим Туйкин да үзенә туганы Фатыйх белән Казахстан якларына чыгып китәләр.

ҮЗ ХӘЗИНӘБЕЗ

Журналыбызның февраль саныннан башлап тышлыкның өченче битендә Татарстанның табиғатъ һәйкәлләренең төсле фотосурәтләре басылып килә. Шуңа уңайдан мөхтәрәм укучыларыбызда бик табиғый рәвештә сорау тууы мөмкин: нәрсә соң ул табиғатъ һәйкәле? Шундый ихтималны күздә тотып, кыскача гына аңлатма бирергә булдык.

Табиғатъ һәйкәле — хөкүмәтнең махсус карары белән сакланырга тиешле уникаль яки төрле яктан (фәнни, тарихи, эстетик һ. б.) аеруча кыйммәтле булган тере яки тере булмаган типик табиғатъ объекты, яисә кечерәк кенә территория. Мәсәлән, геологик катламаларның жир йөзенә чыгып калган фән өчен бик әһәмиятле өлеше, мәгарәләр, тау битләре яки аерым кыялар, күлләр, чишмәләр, сазлык-баткаклар, төрле жанварлар һәм кошлар оялы, бала чыгара торган аерым урыннар һ. б. Ул берәр урманның, болынның, даланың, үзәннең яисә елганың иң затлы, типик бер өлеше булуы мөмкин. Сакланырга тиешле объект бер үк жирдә берничә булганда аны комплекслы дип атыйлар.

Табиғатъ үрнәкләренең хөкүмәт тарафыннан һәйкәл итеп игълан итүнең төп максаты нәрсәдә? Аларны киләчәк буыннар өчен чын, табиғый хәлдә бозмыйча саклап калу. Татарстан хөкүмәте беренче табиғатъ һәйкәлләре итеп 1972 елда 14 объектны игълан иткән иде. Ул исемлеккә Татарстан табиғатенең иң затлы үрнәкләре керде. Урыннардан Казан елгасының башы, Мишәбаш урманчылыгы, Берсутның ак чыршылары, Ишим нарат урманы, Кызыл тау, Олы нарат урманы, Тархан имәнлекләре, Тау нараты. Тагын Кама аръягында сакланып калган дала үрнәкләреннән Урдалы тау, Коржинский тау бите, байбаклар яши торган Чыршылы колониясе, Чатыр тау. Идел ярларында геология фәнендә эталон булып саналган Печище өслеге, мәшһүр Күк күл. Бүгенге көндә Татарстанда табиғатъ һәйкәлләренең саны шактый ук. Алар хәзер 124 кә җитте. Әгәр дә без аларны шуңа хәлләрендә саклый алсак Татарстанның табиғатъ төрле яктан ярышы ук бай һәм тулы булып күз алдына килеп басар иде.

Безнең Татарстан җире әллә ни зур булмаса да, табиғатъ ягыннан шактый ук үзенчәлекле һәм бай. Төнъяктан көньякка таба бездә урман дала белән алышына. Көнбатыштан көнчыгышка таба китсәң, Рус тизлегә Урал тавы итәгенә барып терәләр. Европаның иң зур елгалары капма-каршы яклардан агып киләләр дә, нәкъ бездә очрашалар. Болар барысы да бергә Татарстанга бүтән жирдә сирәк очрый торган төрлелек, байлык һәм гүзәллек өстәгәннәр. Дөрес, табиғатъбез соңгы елларда бик ярлыланып калды. Чөнки туган җиребезнең искиткеч табиғый байлыктары озак еллар буена берөзлексез ерткычларча таланып килә. Ничәмә-ничә буынны сокландырып килгән элекке гүзәллекләр күз алдында вәхшиләрчә бозыла, җимерелә. Без телгә ала торган табиғатъ һәйкәлләрен элекке байлыгыбызның азмы-күпме сакланып калган кечкенә кыйпылчыктары дип кенә карарга кирәк. Жөмһүриятебезнең төньягында, халык җырларына кергән элекке иксез-чиксез карурманнардан бүген сирәк-мирәк кенә ак чыршы, кара чыршы, нарат урманнары сакланып калган. Көнъякта да шуңа ук хәл. Иделнең уң, Тау ягында элекке мәшһүр тау имәнлекләрен хәтерләтә торган кайбер почмаклар гына бар. Каманың аръягында бөтен якка җәелгән киң далага килеп чыгасыз. Аның кара туфраклы тигез җирләрендә бүген халык иген үстерә. Көнчыгышка таба ул кырлар әкрәнләп Бөгелмә-Бәләбәй калкулыгына менеп китәләр. Менә кайда ул иркенлек, менә кайда дала үләннәре-

нең хуш исләре белән аңкып, күкрәкләрне киңәйтеп жибәрә торган жиңел, саф һава! Монда, тау битләрендә, башка якларда күптән юкка чыккан кыргый дала үләннәре үсә, сине әллә каян ук күреп байбаклар сызгырып жибәрә, зәңгәр күктә канатларын селкетмичә генә тилгәннәр, бөркетләр оча. Тау астында, ташлар арасыннан бәрәп чыккан чишмә сулары челтәр-челтәр агып бормалы инеш, елгаларга барып кушылалар.

Дөрес, безнең Татарстан табигатендә жылы яклардагы кебек чамадан ашкан купшы гүзәллек тә, кешене хәйран калдырырлык төрлө мөгҗизалар да юк. Әмма белгәнәбезчә, табигатьнең чын асылы, чын кыйммәте аның тышкы матурлыгы белән генә билгеләнми. Бу табигать һәйкәлләре барыннан да бигрәк безнең Татарстан табигатенең бозылмаган үрнәкләре, кабатланмый торган эталоннары буларак кадерле. Шуңа күрә, аларны бүген саклап калу, бозмыйча, жимермичә киләчәк буыннарга тапшыру рәсми оешмалар эше генә түгел, бәлки безнең һәрберебезнең дә намус бурычы булырга тиеш. Кызганычка каршы, табигатьне саклау эше бүген әле бик зәгыйфь хәлдә. Табигать һәйкәле — ул тыюлык (заповедник) түгел. Аның сакчысы да, ихатасы да юк. Кайчакта тиешле урынга хәтта табигать һәйкәлен белдерә торган игълан тактасы да куелмаган була. Хөкүмәт табигать һәйкәлен саклау вазифасын шул жирнең хужасына тапшыра. Ул урман хужалыгы, колхоз, совхоз, авыл Советы яки башка берәр оешма булырга мөмкин. Әмма, дөресен генә әйткәндә, урман хужалыкларыннан башка оешмалар табигать һәйкәлләрен жүнләп кайгыртмыйлар, сакламыйлар диярлек. Элеккеге Союз, яки Россия законнары буенча табигать һәйкәлләренә зыян китергән кешеләр, оешмалар административ яки җинаять җаваплылыгына тартылырга тиешләр. Тик ул законнар моңарчы гамәлгә ашырылмадылар. Инде киләчәктә, жөмһүриятебез мөстәкыйль дәүләт булып тәмам ныгып житкәннән соң безнең үзебезнең яңа, камил табигать саклау законнары кабул ителер дип ышанабыз. Әмма ләкин без үзебезнең табигатькә битараф карашыбызны үзгәртмәсәк, ата-бабаларыбыз буыннан-буынга саклап килгән табигатькә мәхәббәтне, аңа ихтирамны, инде онытылып беткән яхшы халык гадәтләрен, тәртипләрен кире кайтармасак, иң яхшы законнар да, карарлар да элеккечә буш сүз, кәгазь буяу гына булып калачак.

Безнең бәйсез һәм мөстәкыйль жөмһүриятебезнең жире-туфрагы, урманнары-кырлары, елгалары-күлләре, чишмәләре-инешләре, жир асты һәм жир өсте байлыklары — болар барысы да безнең үз хәзинәбез, безгә борынгыдан, болгар бабаларыбыздан килгән һәм киләчәк буыннарга имин хәлдә, төзек хәлдә тапшырылырга тиешле кадерле мирас. Әйе, мирас дигәнәбез гадәттә саналып китә торган тарихи, әдәби, рухи мирас белән генә чикләнми, ул баерак та, киңрәк тә. Алар бит барысы да безнең газиз жиребездә барлыкка килгән, аның бөтен мохите, табигате белән аерылгысыз бәйле рәвештә яшәп килгән. Редакция укучыларыбызны Татарстанның табигать байлыklары белән менә шундый фикерләр, киләчәккә шундый өметләр белән рухланган хәлдә таныштыра башлады. Бу, әлбәттә, беренче адымнар гына әле. Табигать һәйкәлләреннән башка Татарстан мәшһүр Идел-Кама дәүләт тыюлыгы, яңа гына оештырылган «Түбән Кама» милли паркы, янә 30 дәүләт заказниклары да бар бит әле. Укучыларыбызны Татарстан табигатенең шундый иң кадерле жәүһәрләре белән киләчәктә дә таныштырып барырга уйлыйбыз.

ЗӨФӘР РАЗИН

Мөсәгыйдь бине Мостафа Йортыши

ТЫЙЫБЪ КИТАБЫ

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Журналыбыз басылып чыга башлаганнан алып, без «Халык медицинасы тарихынан» дигән махсус рубрика алып барабыз. Анда төрле чорларда, төрле табиблар тарафыннан язылган күптөрле авыруларны дөвалау чаралары бирелеп барылды. Бабаларыбыз тарафыннан кулланылган табигать даруларының серләрен белү беркемгә дә зыян булмас, дип, бу эшне без алга табан да дәвам итәчәкбез. Шуны да искәртү урынлы булыр: төрле чорда, төрле табиб тарафыннан бер үк дару яки дөвалану чарасы турында язылса да, бу —

берсен-берсе кабатлау дигән сүз түгел, ә киресенчә, бер-берсен тулыландыру дип карарга кирәк. Шуңа күрә, хәзер бирелә торган кайбер дөвалау чараларының аталышы алдагы саннарда чагылыш тапса да, шактый гына яңа мәгълүматлар да өстәлә. Чөнки, халык медицинасы да бер урында гына тормаган, ул да үскән, камилләшкән... Без бу санда 1824 елда Казан вилаятенә Йортыш карьясендәге дамелла Хәмид бине Ислам Йортыши мәдрәсәсендә укучы Мөсәгыйдь бине Мостафа Йортыши тарафыннан зөлкагъдә аеның соңгы жомга көнендә язып төгәлләнгән мәжмугадагы «Тыйыб китабы» өлешеннән өзекләр бирәбез. Дөвамын алдагы саннарда күрерсез.

Фасыл фи хасыййәтит — тирьякийль-фарук (Агуланудан кулланыла торган иң яхшы даруның (икенче төрле ул «Әфьюн» дип тә йөртелә) үзенчәлеге турында). Бу тирьяк — даруларның олугы вә һәм иң файдалысыдыр. Зәһәрләргә файдасы булган өчен, хосусан, елан чакканга вә чаян чакканга вә котырган эт тешләгәнә бик файдалыдыр. Вә дәхи кешене үтерә торган зәһәрләрне дә эчергәнә бик файдалыдыр. Вә дәхи сәүдәз, ягъни меланхолия авыруыннан файда бирүчедер вә бизгәкләргә дә дәхи файдалыдыр вә дәхи катуга вә чәнчүгә, ярым тәнле булганга, ягъни паралич зәхмәтенә вә зыяндашка вә сөйләшмәүгә вә кул-аяк тетрәгәнә вә гакул саташканлыгына вә дивана булганга бик файдалыдыр вә ала тәнле кешегә яхшыдыр. Вә йөрәкне бик куәтле кылыр вә күзнен күрүен вә колакның ишетүен үткен кылыр вә эчне бик куәтле кылыр вә шәһвәтне, ягъни женси дәртне куәтле кылыр. Вә сулуы тар кешегә эчерсәләр сулу алуын жиңел кылыр вә йөрәк уйнавын бетерер вә кан төкерүне туктатыр вә бөйрәк, ягъни бөөр вә куык авыруларына файдалыдыр. Вә бәвелә, ягъни сидеге тотылган кешегә вә күреме тотылган хатыннарга файдалыдыр вә бәгырьдә, ягъни бавырда вә талакта булган каты шешләргә файдалыдыр. Әмма елан чаккан кешегә тирьякның яхшысынан эчерәләр, ярты мыскыл, яки артыграк, бер мыскалга. Яхшысын белү өчен бер кешегә эчне жиберүче даруларны эчерәләр, моннан соң эч бора башлагач тирьякны эчерәләр, эч китүне туктатса, бик яхшыдыр, әгәр туктатмаса бик яхшы түгелдер. Әмма тирьякны елан чакканнан соң вә котырган эт тешләгәннән соң башка авыруларга никадәр микьдарда эчүнә бәянын беләсе өчен ютәлгә вә күкрәккә вә кабырга авыруына сигез арпа авырлыктагы тирьякны бал суы белән эчәргә, яки гөл суы белән. Әмма бизгәккә дәхи сигез арпа авырлыгы яки артыграк эчәргә, су белән яисә шәраб белән вә янә олуг йомышы тотылганга вә эчә күпкәнгә вә чәнчү булганга вә дәхи сигез арпа авырлыгы эчәргә, бал суы яки гөл суы белән. Вә сары төшкән кешегә дәхи шулай ук эчәргә кирәк, вә янә кан төкергән кешегә бер мыскал эчерәләр, серкәгә катыштырып, әгәр кан төкерүе яңадан пәйда булган булса. Әмма яңа булмыйча күп заманнан бирле булган булса иртә вә кич эчәргә вә янә тавышы киселгән кешегә бер борчак кадәрә яки артыграк эчәргә кирәк, бал суы белән, яки теле астында тотарга. Зыяндаш зәхмәте өчен гаргарә кылалар, ягъни тамак чайкыйлар. Моннан соң ярты мыскал эчәргә кирәк, бер мыскалга су белән вә янә баш авыртканга шулай ук эчәргә кирәк.

Бал суы ясауның кагыйдәсе менә болай торыр: бер өлеш балны ике өлеш су белән акрын гына кайнаталар, өстенә күбеге чыкканнан соң күбеген алалар, моннан соң бушатып шешәгә салып куялар вә кирәк вакытта файдаланалар.

Карэнфел — төркічә «калэмфер» (канәфер — Ә.Х.) диерләр. Авызда чәйнәләр, борыч кеби ашка салыныр. Авыр исне бетерер вә хуш кылыр. Күзнәң күрүен үткен кылыр вә йөзнә-төсне күркәм кылыр вә күзнәң караңгылыгына файдалыдыр, ашагач вә һәм сөрмә итеп күзгә тарткач (бу очракта канәферне чәйнәп, шуның төкереген күзгә сөртү күз алдында тотыла. — Ә.Х.). Вә янә эчнә куәтлә кылыр вә бәгырьне, ягъни бавырны куәтлә кылыр вә косасы килүдән вә күнел болгандан файдалыдыр.

Жүзбуа — урысча «мүшкәтний орех» дип атала. Авыз исен хуш кылыр вә йөздә булган кара-кара нәрсәләргә пакъ кылыр вә бәгырьне, ягъни бавырны куәтлә вә талакны вә эчәкне хосусан куәтлә кылыр. Вә эч баруны туктатыр вә бәвелә, ягъни сидегә һәм күрмә тотылган кешегә эчерсәң бәвелнәң вә хәйзнәң, ягъни күрмәнәң юлын ачар, вә косасы килүне бетерер.

Жәндбид сәтер — «кондыз ташагы» дип аталадыр. Эссе шешләргә файдалыдыр. Кешенә үтерә торган кабарчыларга файдалыдыр вә сеңер зәхмәтенә бик яхшыдыр вә кул-аяк тетрәүгә вә сеңер тартышуга вә сеңер сузылуына вә аяк оешканга вә ярты яны булмаган, ягъни паралич суккан кешегә бик файдалыдыр. Онытучанлыктан файда бирер вә янә бик каты йокылы кешегә файдалыдыр.

Бер мыскал углан ашын бал белән, борыч белән катыштырып эчсәләр вә дәхи һәртөрлә баш авыруына файдалыдыр, тыштан бәйләп яки яндырып төтенен борынга китергәйләр. Колак саңгыраулыгына файдалыдыр вә дәхи яндырып төтенен борынга китерү — үпкәдә булучы шешләргә вә авыруларны бетерүчедер вә очкылык тотканга серкәгә катыштырып эчү файдалыдыр. Вә эчтә чәнчү булганга вә эч күбүенә серкә белән эчсәләр, файдалыдыр вә хәйзы, ягъни күрмә тотылган хатыннарынң хәйзын кояр. Вә углан ята торган нәрсә, ягъни аналык эчтә калса, бу углан ашын ике мыскалны бал белән эчәргә кирәк. Аяктагы тамырны чиртәләр. Әгәр углан тумас борын үлөп аналыктан чыкмаса, бу углан ашын эчерсәләр файдалыдыр вә һәм рөхемнәң, ягъни аналыкның салкын булуын бетерер вә елан-чаян чагудан файдалыдыр. Әмма кара төсләсә вә һәм сары исләсә яхшы түгелдер, сакланьрга кирәк, яхшысы бар, аграк төслә булгандыр.

Дарчин — бер төрлә ефәк кабыгыдыр. Авызда чәйнәләр вә һәм борыч кеби ашка салыныр вә чәй кеби кайнатып та эчеләр. Күбрәк һиндстан утрауларынан килер, яхшысы калыңрагы вә һәм үткен хуш ислә булгандыр. Урысча «корица» дип аталадыр. Йөздә булган сипкелгә вә кара нокталарга файдалыдыр вә дәхи серкә катыштырып йөзгә сөртсәләр, «сөтлә сөял» дигән нәрсәләргә бик яхшыдыр вә һәм тимерәүгә файдалыдыр вә һәм томауны бик бетерүчедер. Башның авыр булуына бик яхшыдыр, башны һәртөрлә зәхмәтләрдән бик пакъ кылучыдыр. Бу дарчинны ашау күзнәң караңгы булуына файдалыдыр вә күнелне шат кылучыдыр вә ютәлгә файдалыдыр вә күкрәктә булган зәхмәтләргә пакъ кылучыдыр вә бәгырьнең, ягъни бавырның юлы бикләнгә — аны ачучыдыр вә һәм ул бәгырьне куәтлә кылучыдыр. Вә эссе эчнә куәтлә кылыр, ул эчтә булган усал юешлекләргә пакъ кылучыдыр вә истиска (ягъни водянка — Ә.Х.) зәхмәтләргә файдалыдыр. Вә бөйрәк, ягъни бөер авыруынан файдалыдыр вә сидегә вә хәйзы, ягъни күрмә тотылган кешегә кайнатып эчерсәләр — хәйзын һәм сидеген кояр. Вә бизгәкләргә файдалыдыр вә елан-чаян чагудан файда бирүчедер.

Вәж — төркічә вә һәм урысча «ир» дип танылган бер тамырдыр. Ашка салыныр вә чәй кеби кайнатып эчеләр. Йөзнә-төсне саф кылыр вә һәм күркәм кылыр. Вә ала тәнлә кешегә файдалыдыр вә сеңер тартышудан бик файдалыдыр. Теш авыруына — сызлавына файдалыдыр вә телнәң авыр булуына бик файдалыдыр вә күзнәң раушан, ягъни нурлы кылучыдыр. Вә янә ошбу «ир» тамырын кайнатып эчү күкрәк вә һәм кабырга авыруына файдалыдыр вә һәм салкынлык белән бәгырьнең, ягъни бавырның авыруына бик яхшыдыр. Вә бәгырьне вә эчнә куәтлә кылыр вә һәм талакның катуыннан файда бирүчедер вә эчнә бик пакъ кылучыдыр вә эчтә чәнчү булудан файдалыдыр вә сидекне вә хәйзы, ягъни күрмә кояр вә шәһвәтне, ягъни женси дәртне арттырыр вә елан-чаян чагудан файда бирүчедер вә эчәкнәң авыруларына файдалыдыр.

Зәңжәбил — урысча «имбир» дип аталадыр. Хасиятләре будыр: онытучанлыкны бетерер вә башны бик пакъ кылыр вә күзнәң караңгылыгын бетерер вә бавырның вә эчнәң салкынлыгына яхшыдыр вә эчтәгә юешлекләргә киптерер вә дәхи шәһвәтне, ягъни женси дәртне куәтлә кылыр вә еланнар-чаяннар чакканга файдалыдыр.

Химмис — төркічә «ногыт борчагы» диерләр. Бәгъзесә актыр вә бәгъзесә карадыр. Кара төсләсә куәтләргә, йөздә булучы кара-кара нәрсәләргә пакъ кылыр вә төсне-йөзнә күркәм кылыр вә эсселек белән булучы шешләргә вә каты шешекләргә файдалы вә бәвелнәң, ягъни сидекнәң әүвәлгесә тимерәүгә файдалыдыр. Химмис арка авыруынан файда бирүчедер вә тавышны саф кылыр вә моны кайнатып эчү — истиска зәхмәтенә вә сары зәхмәтенә файдалыдыр. Вә куыкта булучы ташларны вә бөйрәктә, ягъни бөердә булучы ташларны бетерүчедер. Шәһвәтне, ягъни женси дәртне бик куәтлә кылучыдыр вә һәркем моны берәр нәрсәгә салып күпкәнчә тотса һәм ач карынга ашаса эчтәгә кортларны үтерер. Бу ногыт борчагын ашау зәкәрне, ягъни женес әгъзасын бик каим кылыр — үрә тора торган итәр.

Кяфур — урысча «канфара» диләр. Эсселек белән булучы шешләргә кайтарыр вә дәхи серкә белән катыштырылса борын канауны туктатыр вә дәхи эсселек белән булган баш авыруын туктатыр. Авыз эчәндә гөмбә булудан бик файда бирүчедер. Йөрәк авыруларын бетерүчедер вә шәһвәтне, ягъни женси дәртне кисәр вә бөйрәктә, ягъни бөердә булучы вә куыкта булучы ташларны пәйда кылыр.

Рәссам РӘШИТ ТӨХФӘТУЛЛИН

Сәембика ханбика һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

Мәсәгыйт Хәбибуллин

(Тарихи роман)

I

Йосыф бәк тимеркүк кара айгырын болдыр каршына ук туктатты да, атыннан төшөп, һәр әмерен үтәргә әзер торган ясавылына:

— Мәскәү кенәзеннән илчеләр килдеме? — дип сорады.

— Килделәр, шөһрәтлем, кәрван сарайдалар, сәнең кабул итүең көтөп яталар.

— Көтсеннәр,— диде Йосыф бәк һәм салмак кына адымнар белән тәхет ягына юнәлде. Ишек яры саен баскан сакчылары аны баш иеп каршы алдылар, бил бөгөп озата жалдылар, әмма Йосыф бәк гадәттәгечә аларга сәлам юлламады, гүя сакчыларын күрмәде дә түр якка атлады. Бәкнең бөтен уй-хисен, акыл-аңын Мәскәүдән килгән илчеләр биләгән иде. «Нә кәрәк булды микән тагын кенәз илчеләренә, нә йомыш күтәрәп килде микән Василий илчесе Питәй Тургай?» — дип үзалдына сөйләнә-сөйләнә үтеп барышлы тупсабашына куй маенда кайнатылган камчысын ташлады, итекләрен салып, күпереп торган фарсы келәменә басты. Аяк табаннары аша тәнненә рәхәт талгынлык инде, шушы салкынча келәм бәкнең тәкатен баса төште бугай, туктап, учы белән сакалыңа ябышты, бертын уйланып торды. Ахыр артына әйләнми генә ясавылына:

— Вәзир Тәбине дәш,— диде.

Ясавылы чыгып киткәч, тупсабаш бәккә жиз таз белән комган китерде, бәк кул-биген югандай итте дә, тупсабаш иңеннән чиккән Казан сөлгесен алып сөртенде, сакалын сыйпап, бисмилласын әйтте. Шуннан соң гына тәхетенә узып утырды, чапан кесәсеннән асылташлардан жыелган дисбесен чыгарды. Бармаклары ташларны барлады, уй-хисе башкада иде. Мәскәү кенәзе Өченче Василийны урында ята, сырхаулаган дигәннәр иде, илче кадәр илче жибәргәч, исән булып чыга. Соңгы ике-өч ел эчендә ике туган Йосыф бәк белән Исмәгыйль бәк арасында жәйләү вә сәүдә төбәкләре өчен бәхәс купты. Ни өчендер Мәскәү кенәзе Өченче Василий энесе Исмәгыйль бәкне үз итүен аңлатырга теләпме, Йосыф бәк сәүдәгәрләрен каласына кертми, борып жибәрә, сәүдәгәрләр Казанга юнәлгә мәжбүр булалар. Бу хәбәр Йосыф бәккә килеп ирешкәч, нә кылырга белмәде, ахыр кенәз илчесе Питәй Тургайны чакырып, Василий кенәз кылган эше өчен гафу үтенсен дип әйтеп әйтте. Илче Питәй Тургай ачуы кабарган Йосыф бәккә бер көвем сүз кайтарып әйтмәде, икенче көнне иленә таба кузгалды. Шуннан соң күп тә үтмәде, Өченче Василийны каты авырып ятуы хакында хәбәр иреште. Йосыф бәк илчегә катырак бәрелүенә үкенгәндәй итсә дә жаны кыйналмады. Урыс кенәзе Исмәгыйль энесен канат астына алып, аны Йосыф абасына карата котыртып ята иде. Бу хакта да хәбәрдар иде Йосыф бәк. Шунның өчен соңгы елда ул Казан базарын үз кулына алып, Исмәгыйль энесенә сәүдәгәрләрен калага кертмәскә кушты. Әмма Казан ханлыгы, аның ханы Мәскәү кенәзе кулында иде. Василий кенәзнен атасы Өченче Иван Казан каласын «минекә» дип оран салган. Шапырыну урысларга хас нәрсә булгангамы, Йосыф бәк моңа бик игътибар итмәгән иде, тора-бара аның сәүдәгәрләрен Казанга да кертми башладылар. Чөнки анда Мәскәү кенәзләре билгеләгән ханнар утыралар иде. Әйтик, соңгысы — Хангали хан. Унжиде яше дә тулмаган, Казан кадәр Казан тәхетендә хан булып утыра.

Вәзир Тәби керде, баш ийде.

— Нә яңалыклар бар? — дип дисбесен кесәсенә койды Йосыф бәк. Бәкнең сорау тавышыннан ук яманлык күреп, вәзир янә бил бөкте.

— Кырым ханы Сөембикә кызыңызга яучылар жибәргән, бәгем йортында юк, тиз кайтмаячак дип борып жибәрдем, — диде вәзир һәм башын күтәреп, бәк күзләренә бакты. Йосыф аңа утырырга ишарә ясады.

Вәзире Тәби Кырым ханыннан килгән яучыларны борып жибәреп дөрес эшләгән иде. Кырым ханы Миңле Гәрәй Сөембикәне дүртенче хатыны итеп алмакчы, ул гынамы, сөөкле кызына өйләнеп, Әстерхан вә Идел-Жаек елгалары арасындагы далаларны кулында тоткан куәтле Йосыф бәкне куәтсез итмәкче. Моңың өстенә Йосыф бәк мәстәкыйльлектән, бәйсезлектән колак кагачак. Юк инде, монысы тәгаен булмастай хәлдер. Йосыф бәк энесе Исмәгыйль белән ачуланышуга да үкенү тоеп йөри. Аксак энесе Исмәгыйль бәк Мәскәү кенәзе жырын жырлый башлады бугай, Иделнең сул як далаларын, шул исәптән Әстерхан ханлыгын да үз биләмәсе итмәкче. Мондый хәбәр дә килеп иреште Йосыф бәккә. Иллә һични кылганы юктыр, сабыр итә. Бик ихтимал, Исмәгыйль энесе акылга утырып, баш иеп булмаса да абасы катына килеп, килешик абам дип әйтер. Әмма күңеле тоя Йосыф бәкнең Исмәгыйль энесе килмәс. Мәскәү кенәзе бүләк иткән ялтыравык әйберләргә алданып, шомлы байлыкка йөз тотып, урыслардан нидер өмет итә. Тик бернәрсәне аныкламый яши бугай: ул — мөселман, ә кенәз — христиан. Икесе ике кыйблага сәждә кыла, икесе ике ярда басып тора. Ә уртада йөрөп тә, йөзөп тә чыга алмастай тирән вә кара сулы елгадыр. Шуңа да карамастан, Өченче Василий Исмәгыйльне яклай, аңа корал белән дә, кирәк тапса гаскәр белән дә ярдәм итә.

— Йә-йә, тагын ни? — диде Йосыф бәк. — Ә Кырым яучыларын кире борып дөрес эшләгәнсен, вәзир. Хәзер әйт: кенәз илчесе Питәй Тургай нә йомыш белән Сарайчыкка аяк басты микән?

— Илчеләре бире юнәлә, ә олуг кенәз авыр сырхаулап урында ята икән. Кһм, вафат дип әйтүчеләр дә бар...

— Вафат! — Йосыф бәк тәхетеннән торып басуын сизми дә калды. — Нә дидең, кабатла әле, кабатла!

— Хак тәгалә, бәгиям, кенәз вафаттыр.

— Һы, — диде Йосыф бәк һәм тәхетенә кире утырды. — Димәк, вәзирем, илче Питәй Тургай кенәзнен вафат булуын юлда ишеткән?..

— Хак тәгалә, шөһрәтлем, Питәй Тургайга бу кайгылы хәбәрне юлда житкерәләр. Ә менә йомышы Кырым ханыныкына тиңдер.

— Йә-йә, тузга язмаганны. Василий кенәзнен бәлигь угланнарын белмимдер...

— Сызгә мәгълүм булса кирәк, шөһрәтлем, бүген Казан тәхетендә утыручы Жангали хан Кече Мөхәммәт токомы Тимер хан угланы Мөхәммәт хан дэвамы Аллаһияр солтан угланыдыр. Аллаһияр солтан угланы Шаһгали ханның энеседер. Сәне 1519 елда Казан тәхетенә менә. Яшь ханга ул чакта бары тик унбиш яшь буладыр, хәзер ул бәлигь баладыр.

— Жангали хан Өченче Василий кулындагы курчактыр, вәзир.

— Мин алай дип әйтмәс идем, шөһрәтлем. Жангали хан Кече Мөхәммәт нәселенән, Кече Мөхәммәт Алтын Урданың олуг хөкемдарларынан иде. Шымчыларымның житкерүләре хак булса, илче Питәй Тургай Жангали хан хакында сөйләшәргә исәп тота, имеш.

— Жангали хан турында урыстан килеп сөйләмәсәләр дә беләм, вәзирем. Белгәнемчә, Казан иле белән Жангали түгел, Өченче Василий кенәзнен воеводы Пинкәй хакимлек итә. Жангали хан оялчан, хатыншарак кешедер. Ихтыярсyzлыгы да шуннандыр. Минә борчыганы Жангали хан түгел, вәзир Тәби, минә борчыганы бүген Казан илен, мөселманнарның олуг мәркәзе Казан урыс кенәзе Өченче Василий тарафыннан йотылып бара. Мин кардәшемез мәркәзен коткарырга тиеш, вәзир Тәби. Шул хакта уйланам мин, шул хәл минә хафага салды.

— Өченче Василий кенәзнен вафат булуы хак булса, аның урнына кем ултырыр микән, бәгиям?.. Питәй Тургай кенәгинә Еленә Глинская дип гөман итә...

— Димәк, хак тәгаләдер, Питәй Тургай кенәзнен үлеме хакында ихласи хәбәрдардыр...

— Юктыр, бәгиям, кенәзнен вафат булу хәбәре илченә чынлап та юлда куып житүе хактыр. Питәй Тургай тәмам пошманга калган. Аптырап калуы тәмам йөзенә чыккан. Кем Мәскәү тәхетен биләр дип утыра.

— Хәленә керәм. Бит илченә чакыртып алып, сөрүләре, йә, булмаса башын чабулары да бар. Мәскәү кенәзләре явызлык кылудан беркайчан да чирканмадылар. Алай да миңа нә йомыш белән килүе микән?.. Исмәгыйль бәкнең арт ягына тибеп, минә дустанәлеккә чакырулары түгелдер бит?.. Тәмам сер тубалы булды бу Мәскәү түрәләре дә. Кенәзләре тугры сөйләгән булып, кыек эш кылырлар иде, илчәсе дә алардан ерак йөрмидер. Алма агачыннан ерак төшми диләрме әле...

— Чарасыз калуымдыр, бәгиям, әйтмәс жиремнән әйтергә булдым: илче Питәй тургай Жангали ханга сөөкле кызыңызны — Сөембикәне димләргә килгән.

— Йә аллаһ, бу ни хәл инде тагың, авызыңнан жил алсын. Кяфер мөслим кешегә кыз димләп йөриме?..

— Бу хәл хактыр, бәгиям. Илче Тургай Сөембикә кызыңызны Жангали ханга димләргә килгән. Хак тәгаләдер.

— Нигә аны баштан ук шул хакта күземә бәрәп әйтмәдең! Кеше ишетсә нә кылырмын. Кяфер мөселман кызын димләргә килгән. Йә хода, ләһәүлә вәләкүәтә, ислам дөнъясында булган хәлме?!

— Бәниям, сызгә билгеле булса кирәк, хак булса мәрхүм Василий кенәз Казан мәркәзен үз йортым дип йөрер иде. Казанга атасы Өченче Иван кул сала, шуңа этәчләнүдер. Жангали ханзәдәне дә Казан тәхетенә утыртучы улдыр.

Йосыф бәк кул селтәде. Бу хакта ул белә иде инде, берәүне дә тыңдыйсы килми иде. Вәзире чыгып киткәч, Йосыф бәк бик озак тәхетенә чумган килеш, уйлана-уйлана дисбе тартып утырды. Әйе, энә кая таба тәгәри башлады ил йомгагы. Шулай ук курчак Жангали аның сөөкле вә гүзәл кызына өйләнер микәнни?! Мөмкин хәлме?.. Моңы урында яткан Василий кенәз теләге белән эшлиләрме? Шулайдыр, Өченче Василий атасы Өченче Иван кебек Византиядән чыккан дини эһелләргә таянды, аларның колы булды, дин колы. Василий кенәз төрки-татар халкын христиан итеп, ошбу төбәкләрдә тынычлык урнашыр дип уйлыйдыр. Тик бу беркайчан да тормышка ашмас хыялдыр. Иллә урыслар бу хыялларын акырын гына тормышка ашыра баралар түгелме?! Әйтик, фин-угор халыклары инде тәмам урысларга йөз тота. Бәлкәм ничарадан-бичарадыр, иллә бу хәл хакыйкәттер, чирмешләре урыслар тәмам йоттылар, ил-батарлары муеннарына тавык тәпие такты, чирмеш халкы чарасыз калды. Тора-бара төрки халкы да урыс канаты астында калмасмы?.. Йә хода, нә уйлым. Кәңәш шул сиңа, Йосыф бәк, хәрәкәт ит, тик ятма, йөргән таш шомарыр, яткан таш мүкләнер ди... Тукта, тукта, әйтик, Сөембикә кызымны Казан ханы Жангалигә бирсәм?.. Нич югы

Казан мәркәзен кяферләр кулыннан саклап калыр идем. Корал тотып түгел, баш салып та түгел, гүзәл кызын Жангали ханга биреп?.. Василий кенәзнәң үлеми хак булса, Мәскәү тәхетендә кенәгинә Елена Глинскаяның бәлигъ булмаган угланы калгандыр... Углан бәлигъ булганчы ил белән кенәгинә идарә итәр. Ә Елена белән Йосыф бәк килешер. Анасы поляк короленә кияүгә чыккан Мамай кызыдыр. Әйе, Елена канында азмы-күпме төрки каны ага. Онытмагандыр әле кардәшләрен... Хак анысы, хатын-кыз кемгә кияүгә чыга, шул кенәз вә ханның динен кабул итә, иллә кан белән кәргәнне тән белән генә жуеп булмыйдыр. Сөембикә кызын ул Жангали ханга ярәштерер; килешер атасы теләгә белән гүзәл вә иң сөекле кызы. Әлегә кадәр атасы сүзеннән чыкмаган иде, иншалла, ары таба да ата сүзен аяк астына салып таптамас...

Йосыф бәк кызлар ягында чыр-чу килгән тавыш ишетте. Йосыф бәкнәң йөрәгә кысылып куйды. Шулай ук иң яраткан кызын да кияүгә бирер микәнни?! Иллә нишләмәк кирәк, чарасыздан, чарасыздан кылыр бу эшен, чарасыздан ясар бу адымын...

Йосыф бәк тәхетеннән күтәрелде, дисбесен чапан кесәсенә койды да кызлар ягына таба атлады. Әмма кызлар бүлмәдә булмадылар, ишегалдындагы бакчада, ясалма күл буенда чыркылдыйлар икән. Йосыф бәкнәң колагына Сөембикә кызының челтерәвәк тавышы килеп иреште һәм бәкнәң янә йөрәгә кысылып куйды. Ни хикмәттер, ошбу кызын күрәсе килгән саен күрәсе килә. Ата мәхәббәте дә шулай ук олуг вә хәйрани була микәнни?! Бала сөюне, балага тартылуны бер аналарда гына була дип уйлый иде, бүген исә ир-ат башы белән күзләре дымланды, бәгыре телгәләнә. Юравы хакмы әллә, кире кайтармаслык итеп хәл иттеме?.. Ә бит әле соң түгел, кире уйлап куюы да бар. Тик күңел инде хәл иткән, чарасыздан сызлана гына. Иншалла, барысы да әйбәт булыр. Ни хикмәттер, ошбу кызы атасын күрүгә күкрәгенә килеп капланыр да: «Әтием-жаным, исән-имин кайтып життеңме, мин сине шундый сагындым, шундый сагындым», — дияр иде. Йосыф бәк Сөембикә кызының мәхәббәтен ни белән дә аңлата алмый иде. Ул аңа беркайчан да каршы әйтә алмады, теләгенә аркылы төшмәде. Фарсылардан, гарәпләрдән мөгаллимнәр китертте, дөньяви мохит белән таныштырды, хәтта сәясәи мәсьәләләрдә дә Сөембикә барысыннан да аерылып торды. Ә бит ул унжиделәп кыз үстерә. Дүрт-биш хатыннан булсалар да берәүсә дә Сөембикә кебек белемгә омтылмады, телләр өйрәнмәде, капланып китаплар укымады. Ул гынамы, апаларына, сеңелләренә мөгаллимә булды, кычкырып китаплар укыды, аларны дөньяви хәлләр белән таныштырды. Бәкем яучылар килеп-килеп тә кияүгә чыкмый торы да шуннандыр. Гадәттә төрки халкы баһадирлары белән мактана, ил данын алар йөзендә күрә, хәтта Йосыф бәк үзе дә, ә менә Сөембикә кызы белексез баһадирлардан кычкырып көлмәсә дә аларга баш житмәслек сораулар биреп, тегеләрне тәмам мәсхәрә итәр иде. Йосыф бәк моны күрдә дә, күрмәде дә. Ул Сөембикә кызының ошбу кыюлыгына, тапкырлыгына инәнде дә, ә кайчак уфтанып та куйгалады. Кыз баланың илдәгә сәясәи хәлләр турында житди сүз алып баруы, ә кайчак атасына да бу хакта сүз катырга жөрйәт итүе ошап житми иде аңа, әмма шул ук вакытта кызының бар нәрсәдән дә хәбәрдар булуына, мөстәкыйль фикер йөртүенә эчтән генә кинәнер иде. Бохарадан килгән мөгаллимә Жәмилә кызларының барысы арасыннан да Сөембикәне ныграк ярата. Йосыф бәк еш кына мөгаллимәне тәхет ягына дәшә, кызлары турында сораштыра. Жәмилә туташ һәрчак Сөембикәне мактар, аның житди фикер йөртүенә соклануын жикерер иде. «Сөембикә Казанга китәсе итсә, Жәмилә туташны аның белән жибәрергә булыр», — дип уйлап куйды Йосыф бәк. Һәм уй жепләрен өзеп куйгандай: «Бу ни хәл бу, әллә инде хәл дә иттеме?!» — дип үз-үзенә сорау бирде.

Йосыф бәк ишегалдына чыкты, ясалма күл буендагы сәкегә килеп утырды, аны шундук кызлары күреп алдылар.

— Әтиемез кайткан, әтиемез кайткан! — дип аңа ябырылдылар. Иң алдан тәүгечә Сөембикә кызы килеп битеннән үбеп алды һәм нәфис кулы белән атасының яңагынан сыйпап куйды.

— Барыгыз-бар, уйнагыз-уйна, миңа игътибар итмәгез, — диде бәк һәм, сокланып, кызларына карап тора башлады.

Кинәт хәтер кәтүгә сүтелә башлады. Сөембикәненә анасына ул бишенче хатын итеп өйләнгән иде. Чибәр, сылу вә зифа сынлы иде хатын. Бер елмаеп караса, Йосыф бәкнәң жаннары эреп китәр иде. Яшь түгел иде инде ул, иллә Сөембикәгә өйләнгәч (анасы вафат булгач, аннан калган бердәнбер кызга Йосыф бәк Сөембикә дип исем куштырган иде), яшәреп киткәндәй хис иткән иде үзен. Гүзәл хатынның бары тик бер хәрәфен алыштырып, кызына шул ук вафат булган кешенәң исемен бирүне күпләр ки-

лештереп житкөрмәделәр, әмма Йосыф бәк шулай теләгәч, имам-муллалар да каршы әйтергә кыймадылар. Өйләнде бит әле бишенче хатынга, өйләнде, гәрчә шәригать кушмаса да. Иллә шәригать канунын бозгангамы, хоҗай тәгалә аңа биш хатын белән яшәргә насыйп итмәде. Тик ни генә булмасын, бәхетле иде Сөенбикәсә белән. Кайда гына китмәсен, кайларда гына жәйләп кайтмасын һәрчак яшә хатыны Сөенбикәсен тансыклап кайтыр иде. Тик гомере генә кыска булды мәрхүмәнең. Бер тапкыр Йосыф бәк Казан мәркәзенә маллар озата киткәч, авырлы калган Сөенбикә хатыны бала таба алмый интегә. Баланы тартып алалар, әмма хатын дөнья куя. Кендек әби Йосыф бәккә: «Бик күп кан югалтты шул, бәгиям»,— диде. Басу капкасын үтүгә, шул яман хәбәрне житкөргән егетне берьякка орып, Йосыф бәк сараена чапты. Атыннан сикереп төште дә яшә хатын өенә йөгәрдә һәм ак кәфен төсенә кереп калган Сөенбикәсенең йөзен күрдә дә йөрәгә шундаен кысылып куйды ки, гүя кан тамды. Һәрчак каты бәгырьле, кырыс холыклы, кан-яшыне күп күргән Йосыф бәк мәет янына тезләнде дә күз яшләрен дә яшермичә: «Нигә, нигә көтмәдең Йосыфың!» — дип вафат хатынның күкрәгенә капланды. Бик озак үксеп ятты, ахыр кызарынган күзләрен ачып хатын йөзенә бакты. Бакты да янә йөрәгә кысылды. Ул аның чәйнәлгән иреннәрен күрдә. Шул иреннәр белән Йосыфын чакыргандыр, син янәшәмдә булсаң жиңел табар идем дип уйлагандыр. Өзгәләнгәндер, минем ишектән килеп керүем көткәндер... Ә бит жәйләүләрдән йөрөп кайтканда, каршы чыгар да: «Кайттыңмы, Йосыф жаным!» — дияр һәм кочагына иңәр иде. Дүрт хатынның берсе дә аңа Йосыфжан дип дәмәде, ә ул, мәрхүмә, һәрчак «Йосыфжан» дип, жаннарны эретер иде.

Йосыф бәк буыннары ката башлаган юан бармаклары белән хатынның зәгъфран сарысыдай агарынып калган битенә кагылды. Хәйран калмалы хәл иде, хәтта жан тәслим кылгач та хатын гүзәллеген жуймаган иде. Бары тик, бары тик йөзенә генә лимон сарысы сарган. Йосыф бәк күз яшен сөртмәде, кайгысын берәүдән дә яшермәде. Чөнки бу йөрәктән чыккан ихласи күз яше иде. Кайгыны яшереп булса да, күз яшен яшереп булмый, диләр, хак икән.

Шунда аның янына кендек әби килде һәм «Сөенәсе ит, бәгиям, баласы исән калды»,— диде. Йосыф бәк кендек әбинең тешсез авызына карады, шуңамы иягә алга чыгып торуга игътибар итте һәм ни өчендер: «Картаеп шушы көнгә калганчы, чәчкә кебек чагында фәрештәдәй кабыкта кәфенгә төренеп ятуың хәерлерәктер»,— дип уйлап куйды. Кендек әби аны күрше якка, эчкәрегә алып керде һәм сәкедә мендәрләр эчендә яткан баланың йөзен ачты. Бала, йөзә ачулуга, күзләрен дә ачмастай авызы белән имчәк эзли башлады.

— Инәсе дә табылды,— диде кендек әби һәм сәке очында утыручы зур күкрәкле хатынга күрсәтте.

— Баланың исеме Сөембикә булыр, кендек әби. Бүгеннән үк балага Сөембикә дип дөшөгез. Ә инәй хатынга биш алтын бирербез, тамагы тук, өсте бөтен булыр. Кендек әби, бала өчен син жаваплы, аллаһы тәгалә каршында да, минем каршыда да.

Әстәгафирүллә, әстәгафирүллә, булыр, ни, кем, Йосыф, бәгиям, изге кешене хоҗай тәгалә игелегеннән ташламас, иншалла.

Бәлкәм шуңадыр, анасын бик яраткангадыр Сөембикә кызын якин итүдер. Анасы аңа сөйкемлелекне, зифалыкны, сылулыкны, йомшак мөгаләмәне, мөгаен, бар булганы белән биреп калдыргандыр. Бүген әнә шул гүзәл кызны ниндидер хатынша Жангали кулына илтеп бирсенме?! Иа хоҗа, әллә соң туктатып торыргамы, һич югы киләсе язга кадәр?.. Бора килде бит әле моңа кадәр килгән яучыларны, бора килде. Кайчак үзе борды, ә кайчак кыз ихтиярына бирде. Һәм гажәбе яучылар буза у куптармый, үпкәләми генә китеп бара тордылар. Болар да китәрләр. Аннары нинди яучы ди инде илче Питәй Тургай. Илче буларак әйбәт сайрый, бәхәссез. Әмма мөселман кызына яучы булып килү... Хәер, Тургайның бабасы Алтын Урда төрке, христиан динен кабул итеп, кайчандыр муенына тәре таккан мөртәт, диләр. Эчкәче булгандыр, күп кенә кеше әнә шул шайтан суына алданып тавык тәпин муенына тага хәзер. Исмәгыйль энем дә тәрелеләр арасында йөри башлады, аңа да тәре жене кагылды. Ахыры гына хәерлегә була күрсен. Ә Сөембикә атасы сүзеннән чыкмас, андый бала түгел, тәрбия башка. Дөрөс, сөлек кебек ханзәдәләргә димләделәр, бармадың, хатынша Жангалигә, житмәсә урыс курчагына кияүгә бирәсеңме гүзәл кызыңны дип тел кашучылар да булыр, һич булмас димә, иллә Сөембикә кызым минем бүген кияүгә бирә торган кыз гына түгел, ә сәяси максатымны тормышка ашыруда ярдәм итәчәк баламдадыр. Ул атасын аңлар, хәленә керер. Сөембикә

кызым Казан ханы Жангалигә барып, шушы олуг мәркәздә хания булып калса — ислам дөнъясының тәре читенә килеп орынган төбәге исән-имин калачак дигән өмет бар.

Тик бер саклык чарасы кылу зарур булыр. Василий кенәз илчесен кабул итмәскә. Кайтып китсеннәр. Әйе, кенәзләре дә вафат ди. Аты юкның башы юк, башы юкның аты юк, диләр. Мәскәү тәхетенә кем утыра бит әле... Әйе, урысны борып жибәрер, күп тә үтми Жангали ханнан яучылар килеп төшсә?.. Әнә шунда инде янә бер уйлап карар.

Әллә соң бер Питәй Тургайны гына кабул итәргәме. Питәй кадәр Питәй буш кул белән килмәгәндер. Без дә илчеләрне буш кул белән жибәрмибез ич!.. Бер форсаттан Мәскәүдәге хәл-әхвәлләр хакында да сорашыр. Күпме генә этәчләнсәң дә Мәскәү илчеләре белән исәпләшмәү ярамастыр. Әйтик, Исмәгыйль энесе тегеләрне колач жәеп каршы алсын да, энесеннән күп тапкыр куәтле абасы Йосыф илче кадәр илчене куып жибәрсен, имеш. Энесе белән сәүдә юлларын тәгаен бүлештеләр бугай инде. Исмәгыйль Мәскәү вә Казан юлын таптаса, Йосыф Бохара, Сәмәрканд, Өргәнеч юлларына хужадыр. Житмәсә Исмәгыйль энесе абасы сәүдәгәрләренә каршы төшкәләде, Мәскәүдән, Казаннан борды. Һәм абасына язып та, әйтеп тә жибәргән. «Абам, без синең белән сәүдә юлларын бүлешкән кебек ич инде, ә син һаман Мәскәүтин белән Казанга сәүдәгәрләренә жибәрәсең», — дип үпкәсен белдерде. Бу эш ары таба да дэвам итсә, эшнең кылычка ук барып житүе бар. Ә бит алар бер анадан туган балалар. Казан ханы Жангали Сөембикә кызына өйләнгән хәлдә, ошбу төрки-туран дөнъясында даны еракка таралган мәркәз сиздерми-тынмый гына Йосыф бәк канаты астына күчеп куяр иде. Димәк, шулай кылу хәерлерәк булыр. Тик менә торып-торып бер амин дигәндәй, бу Питәй Тургайга нә калды микән Сарайчыкта. Чынлап та Сөембикәне Жангали ханга димләргә килүеме, әллә бу хәл бер-бер хәйлә генәме?..

Нәнди көнгә калды Алтын Урда, нәнди язмышлар көтә кайчандыр дөнъяны тетрәтеп торган дәүләтне. Һәркем үз биләмәсе өчен жан коя башлады. Алтын Урданың соңгы ханы Әхмәт үтерелгәч, Урда кечкенә ханлыкларга, кенәзлекләргә бүлгәләнә башлады. Һәркем үз динен, үз халкын, үз телен, үз жирен мактады, хәтта күрше-тирә илләргә дә кул сузды. Кулга-кул сузучылар табылды, шул ук вакытта азатлык, иминлек бәйсезлек! дип кылыч тотучылар да ишәеп китте. Әмма Алтын Урда таралганнан соң барлыкка килгән дәүләт-илләр мөстәкыйль вә бәйсез рәвештә яши алмауларын расладылар. Аралашу, сәүдә итү кирәк икән. Ә ул хәлләрне тормышка ашыру көннән-көн кыенлаша бара, үз туганыңа кадәр аяк чала башлады, ул гынамы, ил-жирләренә икегә бүлде. Төрки-туран ханлыкларга бүлгәләнде, һәр хан вә бәк үз мәнфәгәте өчен кылычка ябышты. Кая таба хәрәкәт итә бу дөнъя?.. Кем булышты Алтын Урданы таркатырга? Төрки Болгарымы, бүген көч алып, бәйсезлек байрагын күтәрәп урыстан хан китереп тәхетенә утырткан Казан илеме, әллә булмаса баштан ук кечкенә кенәзлекләренә бер төбәккә жыйрга тырышкан Иван Калита кенәзме?.. Йа хода, урысның Иван Калитасына кадәр Алтын Урда ханнарыннан ярлык алыр иде, хәзер әнә шул урыс кенәзләре берләшеп, ислам дөнъясына яный башладылар. Мәңге Тимер хан урыс гаскәре белән Болгар илен жир белән тигезләде. Аллаһы тәгалә каргышы төштеме, Мәңге Тимер гүр иясе булды. Шул чорда өске кала Казан төбәгенә күчеп утырган болгар төрakilәре: нугайлар, кыпчаклар, болгарлар, башкортлар үзләренә ил төзеделәр. Йосыф бәкнең атасы Муса солтан аларга ярдәм кулы сузды. Ахыр килеп Урда кул астыннан Әстерхан ханлыгы аерылып чыкты, аннары Кырым иле. Иң соңнан, инде Урданың яшәр чарасы калмагач, Мәскәү дәүләте империядән йөз чөерде. Алтын Урданы таркатучы син дип, нугай морзасы Ямгырчы Әхмәт ханның башына житә. Алтын Урда яшәүдән туктый. Алтын Урда империясенә кергән дәүләтләр вә вилаятьләр арасында үзара ызгыш китә. Бу — минеке, бу — синеке. Тәмам чарасыз калып, Алтын Урда дәүләтен ташлап китәргә мәжбүр булган Олуг Мөхәммәт хан Мәскәү кенәзенә барып елыша. Иллә горур вә тәкәббер кенәз Василий аңа Мәскәү биләмәсеннән китәргә куша. Олуг Мөхәммәт китми. Биләү каласы кирмәнәндә каты орыш була. Олуг Мөхәммәт урысларны жиңә. Жиңә иллә ни сәбәпледер Түбән Нәүгәрәт каласына күчеп китә. Анда кышлый. Язда урыслар бирегә киләләр. Каты орыш була. Урыслар янә жиңеләләр. Олуг Мөхәммәт ханның угланнары Якуб белән Касим житәкчелегендә татарлар янә Рәсәй жиренә яу чабалар. Орыш бик каты була, урыслар янә жиңелә, угланнар Икенче Василийны әсир итәләр. Олуг кенәзне Түбән Нәүгәрәткә алып кайталар. Үткән кышта гына кайчандыр Рәсәй дәүләте белән идарә итәргә үз кулы белән ярлык биргән

Олуг Мөхәммәтне жиреннән куып жибәргән Икенче Василий кенәз хан алдына килеп баса. Кырык бер мең урыс гаскәре бик аз санлы татарларга каршы тора алмыйча, олуг кенәзләрен әсир калдырып кырылганы кырылып, качканы качып котыла. Олуг Мөхәммәт хан бу жиңүе белән горурланмый. Ул төрки болгарлары яшәгән Казанга килә. Ә менә әсир төшкән Икенче Василийны вәгъдә салымнарына вәгъдә-иман калдырып, әсирлектән азат итә. Олуг хан кенәзне Ягкуб угланына түгел, Касим угланына биреп жибәрә. Бу углан кенәздән тиешле салымны алып, атасына жибәреп торырга тиеш була. Әүвәл башта Касим хан атасының бу үтенечен төгәл үтәп килсә дә, атасы Олуг Мөхәммәт үлгәннән соң ясак жыеп жибәрүдән баш тарта. Атасы урнына Казан тәхетендә калган Ягкуб ханның угланы Мәхмүд хан урыс жирләренә яу йөри башлый. Олуг Мөхәммәт оныгы Мәхмүд хан Касим кирмән-каласында утырган агасына катгый рәвештә ясак түләүне куйган, күрәсең, ачулы хан урыс жирләренә барымта йөрүдән туктый. Әмма салым салу нияте белән урысларныкы дип саналган Өскөй каласына яу йөри һәм бу кала түрәләре белән солык төзүгә ирешә, ягъни Мәхмүд хан Өскөй түрәләренә салым түләү шарты куя. Кала түрәләре ризалашалар. Шуннан соң Мәхмүд хан Мөрәм һәм Владимир калаларына юнәлә, Казан исәбенә салым жыйрга риза булмаган түрәләр белән бәхәскә кереп, шактый кан коеп, кала-авылларны талый һәм исән-имин иленә әйләнеп кайта. Ошбу чор өчен шактый гайрәтле булган Мәхмүд хан көтмәгәндә 1463 елда вафат була. Казан тәхетенә мәрхүм ханның угылы Хәлил хан утыра. Ләкин 1467 елда яшь ханны бертуганы Ибраһим хан үтерә һәм Казан тәхетен били. Ибраһим хан Казан тәхетендә унтугыз ел хакимлек итә. Ибраһим хан вафат булганнан соң Казан тәхетенә Илһам хан утыра. Ошбу хөкемдар Зөя буендагы сугышта урысларга әсир төшә. Урыслар Казан каласын алуга ирешәләр. Илһам ханны — балалары, гаиләсе белән Вологда зинданына сөрәләр. Илһам хан һәм аның күпсанлы гаиләсе шунда һәлак була. Тугыз ел Казан каласында утырган гадел вә тугры хаким булган хан гомер юлын шунда тәмамлый. Йа хода, тарихны искәрә китсәң, акылдан шашмалы. Әйе, Казан мәркәзе гелән бәхәсле булды. Ниһаять, Йосыф бәк моңа чик куяр. Моның өчен ул теләсә нинди яманлыklarга да барыр. Казан тәхетендә киләчәктә Йосыф бәк дэвамы утырырга тиеш. Әйе, Казанда да, Сарайчыкта да, Әстерханда да, хәтта Кырымда да, урыс борын төбөндә булган Кирмән калада да.

Бүген Кырым тәхетендә Миңле Гәрәй утыра. Казанга күзе кыза икән. Бер уйлаганда аның да Казанга хаки бар кебек. Чөнки Йосыф бәк барысыннан да хәбәрдар иде. Ибраһим хан вафат булгач, аның гүзәл хатыны Нурсолтан Кырым ханы Миңле Гәрәйгә кияүгә чыга. Ошбу никахтан Сәхиб Гәрәй туа. Туран дөньясының гайрәтле ханы Шәйбани үлем түшәгенә яткач, ни сәбәпләдер Мөхәммәтәмин ханга үзенә атаклы җырчысын жибәрә. Галәм Шади атлы бу җырчы Мөхәммәтәмин ханга Шәйбани ханның соңгы үтенечен җиткерә. Миңле Гәрәй илә Нурсолтан никахыннан туган Сәхиб Гәрәй ханны Казан тәхетенә вәгазла. Аты-даны Туран дөньясына таралган Шәйбани ханның үтенечен Мөхәммәтәмин хан җиргә салып таптамый — тәхетен Кырымнан килгән Сәхиб Гәрәй ханга калдыра. Сәхиб Гәрәй хан Казанга 1515 елда килә. Ә инде дүрт елдан изге тәхетне ни сәбәпләдер энесе Сафа Гәрәйгә калдырып, Истамбулга китә. Сәхиб Гәрәй Казан тәхетендә утырган мәлдә ошбу хан бәк-морзаларга ярлыклар өләшә ясак-салымны җайга сала, ил чикләрен ачыклай. Бик күп ханнарны күреп тә, берәүсеннән дә игелек тапмаган Казан халкы Сәхиб Гәрәй ханны үз итә, иллә нишләмәк кирәк, Хажга барам дипме, Истамбул солтаны Сөләйман Канунидан ярдәм сорарга дипме, киткән хан Казанга әйләнеп кайтмый. Күп тә үтми урыс тарафдарлары — Алатлар Сафа Гәрәйне кулга ирешәләр, ә Казан тәхетенә Шәехәүлияр угланы Жангалины дәшәләр. Әнә шул хан Йосыф бәкнең кияве булмакчы. Шуннан соң, бик ихтимал, Казан-Нугай жирләрен кушарга мөмкинлек туар. Моңы Йосыф бәк үзе дә тели иде түгелме? Әйе, тели иде. Казан белән Сарайчык берләшергә тиеш. Дөрәс, юлга аркылы төшкән багана кебек ике арада Исмагыйль энесе тора. Иллә, иншалла дип әйтик, ул да иманын сатмагандыр әле. Әйе, Икенче Василийның үлеме, Казан ханы Жангалиның сөөкле кызы Сөембикәгә өйләнүе — Туран дөньясы өчен хәерле сәгәткә булып куюы бар. Ахыр, әлһәмделлиләһи шөкер диясе генә кала. Йа Рабби, изге сәгәтләргә генә була күрсен...

Вәзир Тәби бакча ягына үтте һәм Йосыф бәккә:

— Мәскәү кенәзе илчәсе Питәй Тургай иртәгә иртән сарайда булып, бәгиям,— диде.

Йосыф бәк аңа карамый гына:

— Ярый, вәзир. Килсен, кабул итәрмен,— дип Йосыф бәк вәзиренә китәргә кушып кул селтәде. Күзе белән ул су коена башлаган кызларына караган, аларны күзәтте, ә күнеле Казанда — Жангали ханда иде. Бәхәссез, Жангали хатынша, жирәнгеч адәмдер. Ләкин Йосыф бәк Сөембикә кызына бу хакта әйтмәс, гайрәте чигеп куюы бар. Иң мөһиме Казан мәркәзе аның кулында булачак...

Атасының ни турында уйланып утырганын белгән кебек, Сөембикә апа-сенеңләренән аерылды да Йосыф бәккә килеп елышты. Атасы кызының чәченнән сыйпады, аркасыннан сөйдө, Йосыф бәкнең башка хатыннарыннан туган кызлары да бар иде. Әйтик, энә теге житен чәчле Айсылу, яисә жете кара чәчле Гөләндәм, оялчан юан гәүдәле Нурлыгөл. Кызларның барысын да якын итә ул, барысына да бүләк алып кайта, берәүсен дә бер-берсеннән өстен күрми, әмма Сөембикә кызы бөтенләй башка иде, анасы вакытсыз вафат булганга, Йосыф бәк бу кызын бигрәк якын күрдө, ни сәбәпләдер аталарының бу хәленә кызлары да көнлөп карамыйлар иде. Аннары бер генә кызы да Сөембикә кызы кебек юлдан кайтуга аталарына килеп сыенмый. Әллә тартыналар, әллә оялалар, әллә кешедән яхшысынмыйлар иде. Ә Сөембикә кызы исә балачактан ук ятсынмады, һәрчак килеп сыенды. Әллә туар-тумас ятим калганга атасын шулай якын итәме?..

— Әтием-жаным, сакалың ап-ак булган ич. Әтием-жаным дим...

— Дөнъя мәшәкате картайта, кызым, дөнъя мәшәкате.

Йомшак һәм нәфис кулы белән Сөембикә атасының яңагына кагылды, сак кына битеннән сыйпады, Йосыф бәкнең тәне буйлап чарасыз калтырану узды. Анасы мәрхүмә дә шулай битенә кагылыр иде. Гажәп хәл, әллә инде аң-уе, уй-хәрәкәте, теләк-ниятә анадан балага күчә? Мәрхүмә анасы да нәкъ шулай сак кына яңагына кагылып алыр иде.

— Кызым, Сөембикә, Казаннан кунаклар килгән бит әле.

— Казан кунакларының бездән киткәннәре дә юк, әтием, килерләр дә алар, китәрләр дә. Алыпсатарлармы?

— Алыпсатарлар түгел болары, яучылар. Сиңа яучы булып килгәннәр.

— Куып жибәрерсең әле, атам,— дип көлдө Сөембикә.— Яучыларның бер бүген генә килүләре түгелдер. Кунак ит тә иртәгә үк озат үзләрен.

— Боларын озатып булмастыр, ахырысы, кызым. Болары хак юлдан йөриләр, ниятләре изге, уйлары саф. Сине Жангали ханга димләргә килгәннәр.

— Жангали хан! Ишеткәнем бар да, юк та. Касим хан токымнары, шулаймы? Урыс кенәзенә гаскәр биреп торучылар, ялланып хезмәт итүчеләр нәселеннән. Картмы, яшьме соң үзе. Ничә хатыны бар?

— Өйләнмәгән әле ул, синең кебек үк яшә. Тик син сөярдәй ят кына түгел кебек, кызым. Шулай да мин сиңа йөз чөөрмәскә кушар идем, кызым.

— Мин, әтием, берәүгә дә кияүгә чыкмыйм. Минем гомер буена синең янда буласым килә.

— Гомерең буена минем кырда яши алмассың, кызым. Канат үстергәч, кызлар түгел, кошлар да китә. Аннары, кһм, минем сине үзем исән чакта кияүгә бирәсем килә. Кем белә, дөнъядан киткәнче, бәлкәм әле оныкларым күрергә дә язгандыр.

Сөембикә кашларын жыера төшеп, тураебрак басты, атасының күзләренә карады. Карады да барысына да төшенде: бу юлы атасы шаяртмый, аның белән чын-чынлап сөйләшә.

— Күзләремә туп-туры кара әле, әтием. Кара-кара, әтием, син чынлап та мине Жангали ханга кияүгә бирергә телисеңме?

Йосыф бәк чебен куган аттай башын чайкады, аннары чарасыз калып, кызының башын күкрәгенә кысты.

— Юк, кызым, юк. Минем сине берәүгә дә бирәсем килми. Кичер мине, кичер. Тик, бу юлы... Беләсең ич, кызым, Казан данлы мәркәз, аты-даны дөнъяга билгеле.

— Әтием, әтием бәгърем, син теләсәң мин аңа кияүгә чыгармын. Чыгармын. Тик ашыктырма мине, берәз сабыр ит.

— Ярый, ярый, балам, ашыктырмам, сабыр итәрмен. Ә хәзер бар, туганнарың көтәләр энә.

Сөембикә күзләре яшә белән мөлдәрәмә тулган атасына карарга кыймады, хәер үзе дә елый иде инде, ике бите буйлап яшә бөртекләре тәгәрәшә иде... Йосыф бәк дымлы күзләре аша китеп барган кызына карап калды. Анасы кебек үк сылу гәүдәле иде Сөембикә. Йөргәндә гелән аяк очларына гына баса кебек, гүя менә-

менә очып китәр сыман. Ошбу кызындагы зифалыкны яван рәсемнәрендә генә күрдә бу-
гай, чынында исә бер генә сурәт ясаучы да Сөембикәнең йөреш табигатен бирә алмас,
аны күрергә, сокланып, мөккибән китеп карап торырга кирәк. Йөрү мизгелендәге мәһа-
бәт хәрәкәтләренә күңел күзә генә күрәдер, рәссам моны бирә алмый, алмаячак та. Чөнки
Йосыф бәк жан эретердәй сылу вә зифа сынны Сөембикәнең анасында гына күргән иде,
тере килең, саф жан иясендә, хәрәкәттә, кочагына кереп иңгәндә, бер жан, бер тән булып
сөөшкәндә. Сөю-гыйшке, мәхәббәтә фәрештәләренә амин дигәнәнә туры килепме, мәр-
хүмә хатыны аңа үзе кебек гүзәл зат калдырды. Бу кызын күргән саен Йосыф бәк күз
алдына үлепләр яраткан Сөенбикәсә килә, аның елмаюлары, кайнарланып кочагына
иңүе, онытылып сөюе. Йа хода, нигә бу хәтер дигәнәң шулай сагышлы һәм үкенечле
икән?!

Йосыф бәк кул аркасы белән күз яшен сөртте, дөнья яктырып киткән кебек булды.
Китеп барган Сөембикә кызының өстендә алсу-кызгылт бала итәкле, яшыкелт-зәңгәр
төстәге күлмәк, күлмәге нечкә биләнә, тулышып килгән янбашларына сыланып тора.
Керт-керт атлаган саен, итәк астыннан кызыл болгари итекләре күренеп китә. Озын
толымнары сәгать теле кебек уңга, сулга чайкала, чәч толым очындагы көмеш тәңкәләр
зәңләп куя, башындагы энже ташлары тезгән калфагы кырын төшкән, кемнедер әйди,
кемнедер үз артыннан дөшә кебек.

Яратырма ошбу сылуны хатынша кыяфәтле, жәйпәк кабак битле Жангали хан. Йосыф
бәк белми иде. Мәгәр бернәрсәгә иманы камил: йөрәк урнына күкрәк челтәрендә таш
булган ир-ат кына мондый сылуны яратмас. Әгәр дә мәгәр жаны-тәне сәламәт булган ир-
ат мондый кызын яратмаса, димәк, ул тумыштан йә жүләр, йә ирлектән мәхрүм. Шулай
да кеше күңелә караңгыдыр. Бернәрсәгә иманы камил иде Йосыф бәкнең — Жангали
хан Сөембикәгә өйләнәр, яратыр, тик кызы тарафыннан мәхәббәтенә кайтаваз тапмас.
Моңа иманы камил иде Йосыф бәкнең. Сөлек кебек егетләр аяк астында туфрак
булырга эзәр торганда шушындый сылу ирексездән Жангали хан кочагына керсен инде.
Юк, бирәсе килми иде Йосыф бәкнең сөйгән кызы Сөембикәне Жангали ханга, бирәсе
килми иде. Әмма нишләмәк кирәк, сәяси хәлләр чарасыз итә — бирер ул кызын
Жангали ханга. Бирер. Һәм кызы да карышмас, чөнки атасына бер генә тапкыр да каршы
төшмәде, һәрчак тыңлады, хәленә керде. Аннары Сөембикә укымышлы, китап укырга
яратты. Гарәп-фарсы телләрен белә, биш яшеннән укырга-язарга өйрәнә башлады. Ике-
өч мөгаллимәдән сабак алды, әле булса ала. Ахирәте урнына күрә башлаган Жәмилә ат-
лы мөгаллимәне теләсә биреп тә җибәрер.

Адәм баласы кайчак шундый халәттә кала: үз-үзенә ия була алмый башлый, сәяси
дөнья ташкыны аны ихтыярсыз итә, үз ташкынына ияртеп алып китә дә әллә кайлардагы
чит-ят ярларга илтеп ора. Ләкин уйлабрак эш иткәндә ул ташкынны үз файдаңа үз-
гәртеп тә булыр кебек. Шайтан өметсез, диләр, ә ул адәм баласы ич. Йосыф бәк еш кына
дөньядагы һәрчак үзгәрәп торган сәяси ташкыннарда эләккәләде, әллә тоемлавы
саклады, әллә аллаһы тәгалә-иншалла, исән-имин яшәп ята. Казан илен үзенеке итү
аның күптәнге хыялы иде. Бер уйлаганда ерак та түгел, Казан халкы белән нугайларның
дине-теле, гореф-гадәте бер, тик бер хода белә ул халыкны — үзбаш яшәргә тырышалар.
Мөстәкыйль һәм бәйсез рәвештә яшәргә телиләр икән — рәхим итсеннәр, моннан
соң Йосыф бәк Казанга бәйләнмәс — кызы анда булыр, ә тора-бара еллар имин тор-
са — ул мәркәз тәхетенә оныгы утырыр. Булыр ул онык, булыр, табигатьне алдап
булмый, боерган итсә. Сау-сәламәт яңа уналты яшенә аяк баскан кыз яңа чәчкә аткан
гөлҗимешкә тиң ич, ипләп кенә кагылсаң да иш табарга торадыр. Әйе, балны вакытында
жыярга, кызын вакытында кияүгә бирергә кирәк.

Йосыф бәк әйлән-бәйлән уйный башлаган кызларына карап-карап торды да, кузга-
лып, биек баскычлардан тәхет бүлмәсенә атлады. Һәр баскан саен, һәр баскыч саен күз
алдыннан Сөембикә кызының гомере узды. Анасы Сөенбикә гүр иясе булган елны ук са-
быйны имезгән инәй хатын кинәт вафат булды. Дөнья сөте эчереп үстерергә туры
килде. Шуннан авызына чәйнәгән ризык ала башлады. Ни генә эчермәделәр балага. Куй-
кәжә сөте, дөя сөте, елан сөте кирәк дисәләр, елан сөте тапкан булыр иде Йосыф
бәк. Ә бит аның мәрхүмәсеннән башка янә өч хатыны бар иде. Биш яше тулар-
тулмас Йосыф бәк кызын укытырга Бохарадан мөгаллимә китертте. Унынчы баскыч,
уникенче, унөченче, ундүртенче, унбишенче, уналтынчы — йә хода, атаңны ташлап китәр
көнәң дә килеп җитте мени!

Тәхет ягына кереп, гәүһәр ташлардан җыелган дисбесен кулына алгач, Йосыф бәк

Сөембикә кызын Казан ханы Жангалигә бирү-бирмәү мәсьәләсен алай да Исмәгыйль энесе белән киңәшergә кирәк булыр дигән фикергә килде. Ләкин уйлана торгач, кул селтәде. Кенәз Василий вафат, Мәскәү тәхетенә кем утырыр? Табигый, бүген анда тәхет өчен нәсел-нәсаба арасында дэгъва барадыр. Йә булмаса, кенәгинә Еленаның баш баласы олан кенәзне утыртканнардыр. Иван атлы диделәр бугай. Димәк, бала бәлигъ булганчы, Мәскәү тәхетендә, нигездә, кенәгинә Елена утырачак. Ә кенәгинә Елена Исмәгыйль бәкне яратмый иде, илчеләре житкерделәр, бу хакта кенәгинә Исмәгыйльнең күзенә бәрәп әйткән. Тик ялагай Исмәгыйль Василий кенәзгә табак тоткан кебек, моңа да табак тотар. Исмәгыйльдән барысын да көтәргә була иде. Күптән түгел Мәскәүгә юнәлгән абасының сәүдәгәрләрен: «Бу безнең юл», — дип товарларын талап алып калган. Дөрөс, Йосыф бәк гаскәр жибәргәч, карусыз кире биргән, ләкин бит Йосыф бәккә чара күрергә, куркытырга туры килде. Аннары бик ихтимал хәл, сылу вә зифа кенәгинә тирәсендә шома кенәзләр урала башлар. Кемне сайлар мэхәббәткә сусаган кенәгинә? Моңысы да Йосыф бәк өчен сер иде. Хак анысы, биләмәле кенәз Василий Шуйский кенәгинәгә узынырга бирмәс-бирүен, алай да дөнья диләр ич, кем кемне алдамас та, кем-кемнән алданмас. Мәскәү сараенда булган хәлләр белән шактый таныш иде Йосыф бәк. Ил бар, ил булгач түрәсе була, ә түрә янында бер булса да шымчы йөрер, диләр. Йосыф бәкнең Мәскәүдәге озын колаклары да, аллага шөкер, булган хәлләрне житкереп торалар. Кем белә, аның сараенда да бер-бер кеше бардыр, аны да тикшереп-санап, күзәтеп, Мәскәүгә житкереп торалардыр. Шулай да Сөембикәне Жангалигә кияүгә бирүем хакында Исмәгыйль энесе ни уйлый микән?

Икенче көнне иртән-иртүк Йосыф бәк вәзире Тәбине дәштереп алды һәм иң яхшы йомышчы чаптарын Исмәгыйль энесенә жибәрергә кушты. Чапкын ким дигәндә ике көндә Сарайчыкка әйләнеп кайтырга тиеш, диде.

Вәзир чыгып китте, Йосыф бәк янә уйга калды. Чаптар әйләнеп кайтканчы ул урыс илчәсе Питәй Тургайны кабул итми торыр. Әйе, күпкә түзгәнне азга түзәр, нич югы вәзиреннән: «Бәк ауга чыгып китте», — дип әйттерер.

* * *

Чамалавы дөрөс булган икән, Исмәгыйль энесенә киткән чаптары ике көн дигәндә әйләнеп кайтып та житте. Кайтты да сарай каршында атын калдырып, аркасына сырган дала тузанын да какмыйча, бәк янына узды.

— Йә! — диде бер тезенә төшеп, каршына килгән чаптар егеттән Йосыф бәк.

— Бәгиям, Исмәгыйль бәк әйтте: абам кала карлыгачы, мин дала бөркетемендер. Абам Мәскәүгә түгел, Казанга да кулын сузмасын. Казан белән мин сәүдә итәм.

Йосыф чапкын егеткә кул селекте, янәсе китә аласың. Чын мәгънәсендә дала иясе булган Йосыф бәккә энесе Исмәгыйльнең жавабы артыгы белән аңлаешлы иде. Анысы хак, Йосыф абасы Сарайчыкта утыра, жәйли алмый башлады, аның каравы утыздан артык угланнары далаларга сибелгәннәр — жәйләүләрдән кайтып кергәннәре дә юк. Кара Идел буйларына кадәр жәйләүләре жәелгән. Усаллыкка китсәме?! Иделнең уң ягына чыгып жәйли башларлар. Тик абаң синең кебек үк явыз һәм имансыз түгел, угланнарына мондый әмәр бирмәс. Ә менә Сөембикә кызын Казанга озатканда өлкән улы Юныс морзаны утыз мең атлы гаскәре белән Казан тарафына юллар. Өлкән угланы тәгаенлап Арча якларына урнашыр һәм урысларны Казан ягына жибәрми торыр. Бәлкем әле тора-бара Иделнең уң ягына да чыгар.

Шулай дип уйласа да Йосыф бәк ясавылын дәшеп, аксакал Тохарны китерергә кушты. Күп тә үтми, тәхет ягына аксакал килеп керде. Йосыф бәк аны ишек яры ук килеп каршы алды, кушкуллап күреште һәм түргә әйдәде, тез биеклеке кенә өстәл янына утыртты. Икесе дә кул күтәреп дога кылдылар, шуннан соң гына исәнлек-саулыкларын сораштылар. Аксакал Тохар кәжә сакалын сыпырып, бисмилласын әйтә-әйтә көмеш табактагы йөземгә үрелде, аннары кесәгә салган кымызны тәмләп куйды. Шуннан соң гына:

— Инде йомышың житкер, морза, кем Йосыфжан, — диде.

Йосыф бәк аксакалга бөркет белән сандугач хикәятен аңлатып бирергә кушты, гәрчә аксакалның ни әйтәсен белсә дә, юрауны тәгаен аның авызыннан ишетәсе килә иде.

— Карлыгач белән сандугач яз килер, көз китәр, бөркет исә яз-көз үз даласында

булыр. Кошлар патшасы бөркетне сандугач белән чагыштыру чарасыз хәлдер, морзам, кем Йосыфжан.

Йосыф бәк аксакалга башка сорау бирмәде, бу хәтлесен ул үзе дә белә иде, бары тик:

— Сине, аксакал, ясавылым илтеп куяр,— дип кенә әйтте.

«Димәк,— дип уйлады ул аксакал чыгып киткәч.— Исмәгыйль энесе үзен бөркеткә тиңли башлаган, ә Иделгә кадәр даланы кулында тоткан абасы сандугач?...»

Йосыф бәк тәхетенән күтәрелде, арлы-бирле йөрөнергә кереште. Бу хәтле ахмак юраманы аксак Исмәгыйль энесе бирсә бирә алырдыр. Ә бит барысы да киресенчә, ул сандугач, урыс кенәзе алдында сандугач кебек сайрый. Бөркетне читлектә тотмыйлар, ә син урыс кенәзе читлегендә, энем Исмәгыйль.

Йосыф бәк кәтибен чакырып алды һәм шул хакта Исмәгыйль энесенә хат язарга кушты. Хат эзер булгач, ул аны үзе үк укып чыкты һәм бөтереп, жеп белән бәйләп, мөһен сукты.

— Вәзиргә бир, Исмәгыйль бәккә озатсын.

«Син үзең каракош тырнагында, Исмәгыйль энем,— диде ул һаман тынычлана алмый.— Ул каракош сине кызык итәр әле, энем, итәр». Әйе, итәр, әле төрле бүләкләр биреп алдап тотса, соңнан ач козгын кебек башың чукий башлар, менә шунда күрербез кем бөркет, кем сандугач. Сунарчы далага аксак куян алырмынга бармый, чын сунарчы бүре куа, һич югы төлке аулый. Сине ул каракош озак тотмас, Исмәгыйль туганый. Мин күрмәсәм, оныкларым күрер, син кол хәленә калырсың.

Йосыф бәкне Мәскәү хәлләре тәмам чарасыз итә башлады, ахыр ул Мәскәү илчесе Питәй Тургайны кабул итәргә булды.

Әйткән сүз — аткан ук, Питәй Тургайны өйләдән соң китереп тә житкерделәр. Йосыф бәк илчене олылап каршы алды. Питәй Тургай буш кул белән килмәгән, хезмәтчеләре Йосыф бәк каршына затлы туннар, көмеш табаклар китереп куйдылар.

— Булыр, булыр,— диде Йосыф бәк.— Уз, Тургай, утыр. Сәламең юлладың, бүләкләрең алдым, инде йомышың житкер,— диде Йосыф бәк.

— Олуг бәк, бөөк кенәземнең атасы Өченче Василий вафаттыр. Тәхеттә олан кенәз утыра, ягъни бөөк кенәгинә Елена. Хөрмәткә ия бөөк кенәгинә мәрхүм жәмәгәте Өченче Василийның васыятен үтәп, Казан тәхетенә Кирмән-кала ханы Жангалине утыртты. Ханзәдә Жангали ханның төшенә сәнен күзәл кызың Сөембикә кергән икән, шуннан соң хан тәмам йокыдан калган, көн-төн аның турында уйлый, йокысы-йокы, ашы-аш түгел, ди. Шөкер итәргә генә кала Жангали хан исән-әмин тәхеттә утыра, илдә тынычлык, базар кала буларак хәбәр-сәлам, товар килә тора. Ләкин гашыйк кешенең уенда ил кайгысымы. Шул көннән алып Сөембикә исеме теленнән дә төшми.

— Кһм, кызык хәл, илче Тургай. Казанда бөтенләй карачы-бәкләр калмадылар микәнни?.. Мәскәү илчесе минем кырыма яучы булып килгән... Бу бит, илче, ким куйганда...

Питәй Тургай кулын күтәрде, баш ийде.

— Юк-юк, һич юк, шөһрәтлем олуг бәк, мин яучы түгел, яучылар килеп кеңә ята. Мин бары тик килештерүче, кыл тартучы.

— Хөрмәткә ия Мәскәү илчесе,— диде Йосыф бәк.— Әүвәл башта миңа бер сорау бирергә рөхсәт ит: кем өйләнә, Казан ханы Жангалиме, йә булмаса кенәгинә Глинскаяның нарасыемы?

— Олуг бәк, энең Исмәгыйль кенәгинә янында була, ул моңа ризалыгын биргән.

— Кыз кемнеке соң, илче, аксак Исмәгыйль бәкнекеме, әллә Йосыфныкымы?!

— Шөһрәтлем олуг бәк, кичә генә кенәгинә Глинскаядан миңа чаптар килеп төште, ул да бик үтенгән, аннары онытмаска кушкан...

— Нәрсәне онытмаска кушкан, илче, ул хатын?..

— Олуг бәк, Кырым ханы Казан мәркәзенә кул салмакчы. Миңа калса, Жангали хан безгә дә, сезгә дә тугры калыр кебек. Ике арада кан коюны туктатырга вакыттыр. Сезгә мәгълүм булса кирәктер, углан морзалар урыс жирләренә еш кына яу йөриләр. Бу хакта сезнең белми калуыгыз да бар, шөһрәтлем, иллә бу хактыр. Рәсәйнең угланнарың белән аркадаш буласы килә, олуг бәк...

Йосыф бәк бернәрсәне анык белә иде: Жангали хан Казан тәхетенә ихласи хөкем-

дары түгел, Казан иле белән, һәрхәлдә Казан мәркәзе белән Мәскәү воеводалары хаким-лек итә. Сөембикә кызы Казан каласы кәләше булып алса, тора-бара хөкөм итүне үз кулына алып. Сөембикәнең ил белән идарә итә алуына атаның иманы камил иде.

— Менә нәрсә, илче. Аллаһы тәгалә алдында барыбыз да бертигез булсак та мин мөселман адәм. Борынгы ата-бабаларыбыздан килгән йолаларыбыз, горөф-гадәтләре-без бар. Туран-төрки дөньясында гадәттә яучыны егет үзә жибәрә торган иде. Ошбу йоланы вә горөф-гадәтләргә шәригать кануннары да кабул итте. Илче Туран, Йосыф бәк-нең теләген белеп торсаң иде: ханзәдәнең үзеннән яучылар килмичә, син миңа Жангали турында бер кәлимә сүз дә әйтмә. Холкым-гадәтем беләсәң, Нугай даласына беренче тапкыр гына килүң түгел кебек.

— Башым өстә, олуг бәк, кичерә күр илчене. Яучылар юлда инде, — бүген-иртәгә Сарайчыкта булырлар, — диде Питәй Тургай баш ия-ия ашыга төшебрәк.

— Син, — илче. Илче кеше бүген монда, иртәгә Мәскәүдә, дигәндәй, ханзәдәдән яучылар килмичә, кызымның яманаты таралса, мин сине нишләрем күз алдыңа китерәсәң булса кирәктер, Тургай?

— Олуг бәк, берәү дә ике баш белән тумый. Ышаныгыз, яучылар килер. Миндә бары бер теләк: Казан мәмләкәтә сезнең дә, безнең дә ышанычлы аркадашыбыз булсын иде.

— Аркадаш булу өчен безгә бер чиркәүгә кереп төрә үбәргә туры килер бит, Тургай. Минә анда бәйләп тә кертә алмасаң, мин муенына элмәк элгән Исмәгыйль энем түгел. Сез урыслар энә кылган гөнаһларыгызны чиркәүгә кереп, гыйбадәт кыласыз да чыгасыз — янә гөнаһ кылырга, кеше үтерергә мөмкин. Без мөселманнарда алай түгел, мөселман бары тик Аллаһы тәгалә алдында жавап бирә, анда да теге дөньяга баргач. Сүрәткә табынучылар буларак, сез урыслар мәжүсиләргә күп тапкыр якын халыктыр. Кеше рухи яктан изгә вә гадел булырга тиеш. Син кылган гөнаһны муеныңнан гөнаһка баткан митрополит Макарий жуйды, ди. Син шуңа ихластан ышанасыңмы? Адәм баласы кылган гөнаһны адәм баласы ук жуя аламы?.. Юк, Тургай, юк, жуя алмый. Адәм баласын кылган гөнаһ тәмугъкача эзәрлекли, йокыдан калдыра, тормышын әрнүле итә. Бәгъзеләр дөньялыкта изгелек кылып калырга тырыша, бәгъзеләр тәмугъта яна.

— Олуг бәк, Исмәгыйль энәгез чиркәүгә кереп төрә үпмәсә дә мәрхүм Василий кенәз белән тату яшәде.

— Хактыр, мөселман кешегә ярсу, ачулану, хәрәм эш кылу саналадыр. Ошбу бәндә кыямәт көндә иң каты газәпкә тартылачак. Ул гынамы, калган гөнаһасы өчен дөньялыкта ук жәзә күрәчәк. Кем тарафыңнан? Менә анысы Аллаһы тәгалә кулында инде, чиркәү атасы кулында түгел, илче Тургай. Синең саф һәм пакизә хатынны рәнжеткәнең булдымы? Хәтерләмисәң. Ә мин хәтерлим, Тургай, хәтерлим. Сөембикә кызымның анасын рәнжеткән идем. Юк, зина кылганы өчен түгел, аллам сакласын, ул изгә зат мине үлепләр сөяр иде. Вафат булганчы мин аның кырына кайтып житә алмадым. Дөньялыкта саубуллаша алмадым. Менә ни өчен гөнаһлы мин, Тургай. Баланы йолкып алалар, ә ул дөньядан китә. Иллә жан дэвамын калдыра — Сөембикә кызын. Дүрт хатын белән торган кешегә тагын ни житмәгән дип көлүң бар, Тургай, мин күрәм бит, ирен читәң белән генә елмайгандай иттең. Тик ялгышмасаң иде, Тургай. Аллаһы тәгалә ишне ишкә тиңләп адәм балаларына жан бирер, ди. Ул хатыным минем жаным иде, Тургай. Калганнары шәригать кануннарына таянып кылынды. Бары тик.

— Исмәгыйль бәкнең икенче хатыны Рәзән кенәзе кызы. Туп кебек ике малай тапты, матур гына яшиләр, Евдокиянең бер тапкыр да башын ташка органын күргәнем булмады, олуг бәк. Аллаһы тәгалә адәм баласына башка диндәгә бәндәне иш итеп жан индерү хәлләре дә бар икән ул.

— Аксак кеше — ким кеше, — эт-шәкәлгә тиң кеше, диләрме әле. Дүрт маржага өйләнсә дә, кырык малай тапсалар да сүзем юк, Тургай. Чөнки Исмәгыйль бәк инде безнең өчен вафаттыр. Ул юк минем өчен, үлгән, далада ятып калган, козгыннар тарафыннан күзләре чукулган жандыр. Ходай тәгалә аны сабий чактан ук рәнжетте. Һәм беләп, үз халкына-явызлык кыласын беләп. Яшермим, мин дә рәнжеткәләдем. Исмәгыйль балачактан ук кимсенү тоеп үстә, ишләре уенга катнаштырмады, сабий чактан ук аксак иде, аксак малай уенга сыя буламы. Шуннан ул үзенә көчләрәк малайлар эзли торган иде, шуларга елышыр, акча түләп яклатыр иде. Хәзер дә энә, бәк дәрәжәсенә ирешсә дә, шул гадәтен дэвам итә — каракошка барып сыенды. Хәер, мин аның хәленә керәм, муенына бау элгән эт хәлендәгә кешедер.

— Шөһрәтлем, олуг бәк, Исмәгыйль ирекле кеше, үз даласы, үз гаскәре, үз жәйләве бар. Хак, Мәскәү кенәзләре аны һәрчак яклап килде — урынны түрдән бирәләр.

— Ирекле кеше кяфер әлмәгенә үзе теләп башын тыкмый, илче Тургай. Вәләкин минем синең белән сөйләр сүзем Исмәгыйль бәк түгелдер, бөкереңе кабер турайтыр, ди. Яши икән Мәскәү кенәзенең итеген ялап, яши бирсен, минем сүзем сиңа, илче Тургай, Сөембикә кызым һәм ханзадә Жангали турындадыр. Сүз жебен очкындырмасак иде, илче. Минем сине кисәтеп куясым килә, илче, сөйләштек кебек — мин кызымны Жангали ханга ярәштерермен анысы, тик бер шартым бар: Казан белән Мәскәү базарларына минем сәүдәгәрләремә капкалар ачык булсын.

— Булыр, булыр, олуг бәк, илче сүзе бер булыр.

Йосыф бәк торып басты, аның артыннан ук каударланыбрак күтәрелгән илче Тургайга кулын сузды, ләкин илче янә олуг бәкнең аягына төште.

— Олуг бәк, минем сиңа тагын бер йомышым калды.

— Йә,— диде Йосыф бәк башын чөя төшөп.

— Үткән килүемдә вәзир Тәби миннән мөгаллим сораган иде. Мин аны алып килдем, олуг бәк. Ике туганнан туган энем. Укымышлы, урыс теленнән сөекле кызыңа сабак өйрәтер ие.

— Ни бит, илче Тургай, кызым...

— Юк-юк, зинаһар каршы килмәгез, мөгаллим итеп алмасагыз, кол итеп алыгыз. Казанга китә икән кызыңыз, Казанга китәр, анда урыс сабагына өйрәтер, урыска якын мәркәз ханбикәсе булмакчы...

— Хуш, илче Тургай, килештек. Сабак алу изге эштер. Тел белгән мал көтмәс, диләр. Килтер энең, бүген булмаса, иртәгә. Юк, китәр алдыннан, Казаннан яучылар килгәч...

Илче Питәй Тургай ике-өч адым тәпен-тәпен артка таба чигенде дә янә туктап бил бөктә, тупсабаш килеп беләгенә кагылгач кына, борылып, тәхет ягыннан чыгып китте.

2

Ходайның хикмәте хак булды бит, ике көн дә үтмәде Казаннан жиде олау белән яучылар килеп төште. Йосыф бәк яучыларны Бәк капкасыннан кертергә боерды. Вәзир Тәби кадерле кунакларны бәк кәрвансараена урнаштырды да түрәсе янына чапты.

— Килделәр, шөһрәтлем, килделәр!

— Кем йөзөндә? — дип кырыс кына сорады Йосыф бәк.

— Ибраһим морза йөзөндә, шөһрәтлем. Ил атасы йөзөндә дияргә була. Ибраһим морза — морза гына түгел, морзаларның морзасыдыр.

— Казанда морзаларның морзасы Булат бәк Шириндер, вәзир. Буташтырма. Әмма Ибраһим морза да төшөп калганнардан түгел. Хуш килгәннәрме?

— Бихуш, бәгиям, бихуш.

— Бүген ял итсеннәр, кунак ит, иртәгә кабул итәрмен,— диде Йосыф бәк һәм сүзе бетүен аңлатып тәхетеннән торды. Бу аның инде, вәзирем, бар кит, минем үзем генә каласым килә, диюе иде.

Вәзире чыгып киткәч, Йосыф бәк ишекъяры торучы тупсабашка да олагырга кушты. Тәхет ягында бары тик берүзе калгач кына келәмгә тезләнеп дога кылды.

Яучылар килү хәбәрен ишеткәч, нә куанырга, нә көенергә белми торган иде, ялгызы калгач, дога кылгач, күңеле яктырып киткәндәй булды. Ул аларның килүен тели башлаган иде инде, хәтта гасага сабышкан иде. Аллага шөкер, ташламады Тәңресе. Ул гынамы, житмәсә яучылар башында Нугайдан аягы өзелмәгән Ибраһим морза. Ибраһим морза Казан ханы гаскәренә ел аралаш дияргә була атлар алырга килә, мул түли, кардәшлекнең кадерен белә торган кеше. Калын гөргү тавышлы, пәһлеван гәүдәле, түгәрәк кара сакаллы Ибраһим морзаның Йосыф бәк белән бәхәсләшөп, бер утыруда бер сарык түшкәсе ашап бетергәне бар. Хак, соңра авырды, бер атна диярлек урында ятты, Йосыф бәккә табиблар чакыртырга туры килде. Кыскасы, яучы башында Ибраһим морзаның килүенә Йосыф бәк канәгать иде, шуңа күрәме, иртәнге якта яучы Ибраһим морза тәхет бусагасын атлап керүгә, Йосыф бәк урыныннан купты, кунакка каршы китте. Кушкуллап күрештеләр, көлә-елмая күзгә-күз карап тордылар. Көрәк хәтле куллары белән Йосыф бәк белән исәнләшкәч, утырып дога кылдылар һәм мөселманнарга хас янә исәнлек-сау-

лык сорааша-сорааша, торып, түр якка үттеләр. Йосыф бәк тәхетенә сенде, Ибраһим морза күпертелгән күн тышлы мендәргә утырды.

— Сәңа хөрмәтем зурдыр, Ибраһим морза. Синдәй кеше Сарайчыкка кадәр юк-бар йомыш белән йөрмәс, әйе, әүвәл йомышың житкер.

— Туран-төрки дөньясының ныклы терәге булган хөрмәтлем олуг бәк Йосыфжан, мән сәңа адәм баласы күтәралмастай йомыш белән килдем бит әле. Синдә жәннәт фәрештәләреннән фатиха алган бер бите ай бер бите кояш гүзәл кыз бар, миндә егет янында егет, хан янында хан булган Жангали ханзәдә. Әлһәмделилләһи сәнең ат-исемен Туран-төрки дөньясында зурлап телгә алына, йөк-йомышым үтәр өчен куана-кинәнә килдем. Исмәгыйль энең кебек сән беркайчан да кяферләргә тәлинка тотып яшәмәдең, мәслим-мөселманга һәрчак ярдәм кулың суздың, аллаһы тәгалә ярдәме белән килгән мал-мөлкәтең олысына олылап, кечесен кечерәйтмичә өләшә тордың, моннан даланда мал-туарың кимемәде, Аллаһы тәгалә ярдәме белән берне ике итеп, икене дүрт итеп ишәйтә торды. Иншалла, ары таба да шулай булыр, Аллаһы тәгалә ярдәменнән ташламас. Иш янына иш бирер, куш янына куш. Боерган итсә, фәрештәләр үбеп үстергән кызың Казан тәхетенә барып утырса, ул байлыгың тагы да ишәер. Әйе, олуг бәк, синдә кул-аягы исән, акылы камил, бер бите ай, бер бите кояш кыз бала бар, миндә хан кадәр хан ханзәдә. Әнә шул ике затны бер түшәктә йоклатып, ходай кушып, Казан тәхетенә үз ханын күрергә насыйп итсен иде. Кабул итсәң — кабул ит, Жангали ханзәдә яучысын, олуг бәк Йосыфжан, кабул итмәсәң ачык ишегенә күрсәт. Инде кабул итәргә ният иткәнсең икән сәңа гомерем буена игелек итәрәм, инде кабул итмисең икән — рәнжемәм, белмәгән күрмәгән кеше түгелсең, аяк астыңа туфрак итеп таптамасаң разый калырым, хәсрәтемнән йөзем тырный-тырный булса да Казаныма кайтып китәрмен. Иллә, олуг бәк, игелеген вә кодрәтең беләм, кордашың шул чиккә житкөрмәссең, иншалла. Адәм кояшсыз, күк йөзе айсыз булмас ди, мин бахырын сәнең кулында, яткырып суксаң да, күтемә тибеп чыгарып жибәрсәң дә зарланмам. Синдәй изгедән каһәр алу минем өчен үзе бәхеттер, олуг бәк.

Йосыф бәк кулын күтәрде, бу — житеп торырга ишарә иде.

— Туры әйткән туганына ярамас, ди, безнең халык. Кызым теләп бирмим Жангалиең, Ибраһим морза. Теләң телгә йокмый, сандугач кебек сайрадың, иллә алган товарың бәһәсездер, ә миңа тәкъдим иткән малың нәселсездер. Турысын әйтим, Ибраһим морза, Жангали ханзәдәне яратмыйм. Ишетеп кенә булса да беләм: холкы ташка үлчим, ихтыярысыз, кыяфәте турында әйтеп тә торасым килми.

— Олуг бәк Йосыфжан, Жангали ханзәдә Казан тәхетенә унбиш яшендә утырды. Бүген ул да үзгәрде, атны да бит йөзен салмыйча белеп булмый. Халык теленә сөйкемсез сөякле Жангали хан дип кереп калса да кеше янында кеше, хан янында хан.

— Бу хакта мин ишеткән идем инде, Ибраһим морза. Син телгә беткән кеше, сәнең белән ярышу жәяү төлке куу белән бердер. Мин риза, Ибраһим морза. Тик бер шарт куям: кызым белән үзең сөйләшерсең... Сәнең кебек телгә бетмәсә дә жавапка тапкыр, акылга шөкер — ана баладыр. Син беләсең, ул баламны мин үзе теләмәгән адәмгә кияүгә бирә алмыйм. Сөйләшерсеңме, вәгъдәме?..

Ибраһим морза бәкнең аягына төште.

— Йә-йә, тор, кыланып маташма, — диде Йосыф бәк һәм артына каерылмый гына бармак шартлатты. Шундук табакка салып, кытай кәсәләрендә кымыз керттеләр. Ләкин Йосыф бәк кымызчыдан аш кәсәсе сорап алды, Ибраһим морза тарафына ым кагып, күрмисеңмени ошбу адәмнең олпат гәүдәсен, син китергән кәсә аның кече теленә дә житмәячәк, дигәндәй, кечкенә өстәл китерергә кушты. Шуннан соң гына үз кулы белән Ибраһим морзага зур кәсәгә кымыз салды. Ибраһим морза борынга әчкелтем-төчкелт тәм килеп торган кәсәне алды да, бисмилласын әйтеп, күтәреп эчте.

— Изгегә юрадык, Ибраһим морза, — диде Йосыф бәк.

— Амин, шулай була күрсен, йа Рабби, — дип, Ибраһим морза буш кәсәне өстәлгә куйды, очлары агара башлаган мыгын сыпырып тамак кырды. Бу аның: «Кымызың кызганмасаң тагын берне кой әле, Йосыф бәк», — диюгә ишарә иде.

Жәй башы. Тугай-далалар шау чәчкәдә. Йосыф бәк сарае каршында йөзләгән олау, төк-төк товар төягән дөяләр, юлаучылар. Сөембикә болдырга чыгып баскан да әтисен кө-

тә. Хан кәләшенең уң кулында Жәмилә мөгаллимә, Йосыф бәк аңардан ризалык алган күрәсең инде, ул да Сөембикә белән китәргә дип чыккан, сул ягында үги аналары. Алар дүртәү, дүртесе дә атасының хәләл жәфетләре. Йосыф бәк аларның һәммәсенә дә йорт-каралты салдырып бирде, нәүбәти барып куна, берсен дә аерып өстен күрми. Өстен күргән хатыны күптән гүр иясе булды инде, әнә шул хатыннан туган кыз да, ниһаять, кияүгә олага. Моңы үги аналар күптән телиләр иде инде, Сөембикә аларга беркайчан да начарлык кылмаса да белә иде: яратып бетермиләр Йосыф бәкнең сөйкемле сөякле кызын үги аналар. Сөембикә китә, инде бушанып калырлар, тар арталы күңелләре киңер, көнлөшер кешеләре калмас. Чөнки егетләрнең асыллары ни сәбәпләдер әүвәл башта Сөембикәгә яучы жиһәрәләр иде, әйтерсең Йосыф бәкнең башка хатыннарыннан кызлары да юк иде. Сөембикә үги аналарына күз очы белән генә, кырын яклап кына карап ала, ул аларның йөзләрендә кайгы-хәсрәт күрми, киресенчә кинәнгән кыяфәттә басып торалар. Гарәп-фарсы теленнән сабак биргән Жәмилә мөгаллимәнең үзе белән китүенә Сөембикә куанып бетә алмый. Жангали ханга ул теләп бармый, ишеткәне бар: ямьсез икән, нич югы эчен бушатырдай бер кешесе булыр. Аннары Жәмилә алай бик үк аңардан олы да түгел, аермалары биш-алты яшь кенә. Сөембикәгә шунысы да мәгълүм, беренче хатыннан туган Юныс абасы Жәмиләне ярата, ул аңа хәтта өйләнергә дә теләгән иде, әмма аталары якын да килмәде. Өлкән углан буларак аталары кулыннан морза дәрәжәсен алган, үз гаскәрен, үз жәйләүләрен булдырган Юныс абасын Сөембикә якын итә, үз итә, хәтта аңа аз-маз гына гашыйк та иде. Гәүдә-сынға, бит-йөзгә дә, батырлыгы, тапкырлыгы, кыюлыгы һәм үзбаш фикер йөртүе белән дә Юныс морза барча угланнарда да аерылып, күзгә ташланып тора иде. Ошбу кешегә гашыйк булган хатын-кызның исәбе-хисабы юк дип әйтәләр иде. Әмма Сөембикә моңа бик үк ышанып житми, чөнки абасын белә: чуар күңелле түгел, сөйсә берәгәйле итеп сөя, оныталмаслык итә. Жәмиләне дә шулай сөя ул. Аталары рөхсәт бирмәсә дә, хәтта Арслан морза кызына өйләнсә дә Жәмиләгә гыйшәк хатлары яза. Хатлары тоташ шигърият булыр, Жәмилә Сөембикәдән дә ятсынмыйча жылый-жылый укыр иде. Жәмилә мөгаллимәнең карусыз Сөембикә белән китәргә риза булуы да шуннан булса кирәк: сөйгән морзасы да Казан иленә юнәлә, ул гынамы, хәтта гаиләсен дә алмый.

Ниһаять, галдыр-гөлдыр сөйләнә-сөйләнә эчке яктан атасы белән яучы Ибраһим морза чыктылар. Икесе дә Сөембикә янына килделәр, дәү олпат гәүдәле Ибраһим морза хан кәләшен күздән кичерде дә, колагына иелә төшөп: «Балакай, син суеп каплагандай мәрхүмә анаң икәнсең бит»,— диде. Атасы аның бу сүзләрен ишетте бугай, тамак кырды. Әйе, Сөембикә белә, аның гүзәллегенә күпләр соклана, күпләр хәйран кала, иллә чибәрлектәме бәхет: бара бит әле әнә шүрәледәй кешегә кияүгә. Сөембикә киявен күрмәсә дә күз алдына китерә иде инде. Бик күп сөйләделәр. Мактаганның булды, жиргә салып таптаганның булды, әмма яучы Ибраһим морза кияү турында бер кәлимә сүз әйтмәде, гүя үз угылына димләргә килгән, гүя үз угылына кәләш алып кайта иде. Ләкин яучы мактамаса да Сөембикә белә: Жангали ханзәдә Казан ханы. Аңа шул бик житкән.

Юныс абасы гаскәре каршында атын жилкендереп, арт аякларына бастырды. Жәмилә мөгаллимә белән Сөембикә сөңдәсенә сәлам юллагандай итте.

— Йә, кызым, Аллага тапшырдык,— диде Йосыф бәк һәм билге итеп кулын күтәрде.— Юныс углан, кузгал! — дип кычкырды.

Сөембикәне бер ягыннан Ибраһим морза, икенче ягыннан атасы житәкләде һәм алар болдырдан төшөп, мичәүләп жиккән арбага якынлаштылар. Күңел тулышкан булса да күз яше юк иде. Атасы аның беләген кысып-кысып куя, гүя теле белән әйтә алмаганны кулы белән әйтергә тели иде. Арба янына житүгә, каршыларына вәзир Тәби килеп басты.

— Шөһрәтлем, менә ул адәм, илче Тургай калдырган мөгаллим,— диде вәзир Тәби.

Йосыф бәк урыс мөгаллиме ягына күз сирпеп кенә алды да:

— Икенче арбага утырт, кузгалабыз,— диде.

— Кем бу адәм? — дип сорады кызыксынып Сөембикә.

— Сәнең колың булыр, урыс теленнән сабак бирер. Аты Александр, безнеңчә Искәндәр,— диде атасы гелән исе китми.— Ошбу адәм сәнең рөхсәтеннән башка беркай да китмәс. Әйдә, Жәмилә туташ, Сөембикә кызым, утырыңыз.

Сөембикә күлмәк итәген чеметеп кенә тотты да арбага менеп утырды, аның артыннан Жәмилә күтәрелде. Шуны гына көткән кебек олаубаш:

— Кузгалдык! — дип кычкырды.

Шул мәлне Йосыф бәк кабаланыбрак арба үрәчәсенә килеп тотынды һәм янәшәдән атлап бара башлады. Гадәттә Йосыф бәк һәр кияүгә биргән кызын кирмән капкасына кадәр озата торган иде, нишләп соң әле ул бу гадәтен бозарга тиеш, аннары моңа кадәр ул бер генә кызын да хәвефле сагыш белән озатканы юк иде, кызына кияү чыккан саен кинәнер, куаныр иде. Монда исә гүя күңелгә чуерташ салганнар: тамак төбөндә яшъ төере, күзләрдә яшъ дымы.

— Кодрәтем житсә Казанга кадәр шулай озата барыр идем сине, балакаем. Картлык килде, кичер мине,— диде ни өчендер көтмәгәндә Йосыф бәк.— Төрле чакларым булгандыр.

Атасының гасалы вә дулкынланган сүзләрендә, калтыравык тавышында хиссияти йөрәк сагышы күрәп, Сөембикә тулышкан күңелен тыя алмый жылап ук жиберде.

— Син, син мине беркайчан да рәнжетмәдең, атам, әтием. Беркайчан да миңа каты дәмәдең. Әтием дә, анам-әнием дә син булдың,— диде Сөембикә яшкә тыгылып.

— Кызым, бәгърем, хәбәрәң жибереп тор, хат яз, атаңны онытма, мин сине һәрдаим юксынырмын, кызым...

— Әтием бәгърем, бәхил бул. Бәхиллә кызың, әтием. Мин сиңа күп мәшәкать тудырдым. Әллә яңадан күрешәбез, әллә юк, бәхил бул, әтием, бәхил бул!

Йосыф бәккә шул житә калды, ул кызының кулларын кушучына алды да йөзе белән капланды. Башын күтәргәндә бәкнең күзләре мөлдерәп яшъ белән тулган иде инде.

Кайчандыр, искитмәгән жирдән таякка таянган кендек әби килеп чыкты һәм титаклый-титаклый арбага якынлашты.

— Хуш, балакай, хуш, атаң рәнжетмәдең, тәүфыйклы булдың, ил-атаң йөзен якты итәрдәй мал белән китәсең. Хуш!

— Рәхмәт, әбекәй, рәхмәтләр яусын сиңа. Менә сиңа нәзер итеп яулыгым калдырам, минем төсем итеп тотарсың! — дип Сөембикә башына бөркәнгән яулыгын кендек әбигә сузды. Кемдер, вәзир Тәби бугай, элөп алды да карчыкка тотырды һәм арбадан читкәрәк алып китте.

— Ул арада олау басу капкасына житте. Йосыф бәк капканы чыгуга туктады, янына килеп баскан яучы Ибраһим морзаның иңенә авыр кулын салды.

— Сакла баланы, Ибраһим кордаш, сакла, үз баландай күр. Казан сиңа ят булмаса да, аңа ят булыр. Кәңәшеннән ташлама, хәлен белөп тор. Яман хәлләр чыкса, хәбәр салып, чаптар юлла. Йосыф бәк үз кодрәтендә әле. Ишетәсеңме, Ибраһим морза, сиңа әйтәм!..

— Әләмрүлилләһи, Йосыф бәгиям, сәңа низам-интизам тугры калыр.

— Әйе, хак әйтәсең, хөкем алла кулында,— диде гарәп сүзен тәржемә итеп Йосыф бәк.— Тәртип-кагыйдә адәм кулындадыр. Шуңа сиңа үтенүем.

— Мин аны күздән яздырмам, Йосыф бәк. Ышан...

— Хуш, ак юл сезгә, ак юл!

Олаулар янә кузгалды, алдагы атлар юурта ук башлады. Ә Йосыф бәк яса-вылы һәм карачылары белән олау күздән язганчы басу капкасы төбөндә басып, озатып калды. Күзләре кечерәя барган олауда иде Йосыф бәкнең, ә күңеле алдагы көннәрдә иде. Әмма алдагы көннәргә тәгаен генә күз алдына китерүе кыен иде. Ел саен катмарлана бара иде дөнья. Кызы Казанга барып утырса, Исмагыйль энесе нә кылыр, кылыч тотып, угланы Юныс морзана куарга керешмәсме? Ак-сак мәртәттән барысын да көтәргә була иде. Ләкин сабыр итәргә булды, әйе, сабыр иткән морадына ирешкән. «Барысы да Аллаһы тәгалә кулында, язганы булыр»,— дип Йосыф бәк кайтыр юлга борылды, кемдер аңа иярле ат китерде, кемдер арбага утырырга тәкъдим итте, әмма Йосыф бәк кул гына селекте: «Барыгыз — бар, кайта торыгыз, мин берәз далада йөрөм»,— диде.

Кала күздән язганчы Сөембикәнең күзеннән яшъ кипмәде. Аны Жәмилә юатырга теләде, даладагы чәчкәләргә сокланып, игътибарын читкә алырга итте, ахыр аркасыннан сөя-сөя:

— Жыла-жыла, күнел ташың эрегәнче жыла. Гарәпләр кайгы — таш, яшь — яңгыр, диләр, — диде.

— Мин туктадым инде, жыла-амыйм, — дия-дия Сөембикә очкылык тоткандай үксеп-үксеп куйды да Жәмиләнең күкрәгенә башын салып, тынып калды.

— Син мине ташламассың бит, мөгаллимәм?

Жәмилә җавап бирмәде, Сөембикәнең башын күкрәгенә ныграк кыса гына төште.

Алда очсыз-кырыйсыз дала, баш түбәсендә озата баргандай тургай сайрый. Көн эссе, һава бөркүрәк булса да җил булмагангамы, саф, күк йөзе аяз иде. Олау берәз җилләнеп барды да сабырлаша төште, чөнки дөяләрнең күздән язучылары бар иде. Даланы арба шыгырдаган, һау-һаулап атлар әйдәгән тавышлар күмеп киткәндәй булды. Кәләшне алып барган арбага киң утыргычлар ясалган, идәнненә әрмән келәмнәре җәелгән иде. Мичәүләп җигелгән тимеркүк атлар, атлап барган җирдән башларын селкеп, пошкырып куялар, чебен-черкидән котылырга теләп, башларын чайкап җибәрәләр. Арба-ат җиһазлары, япма-чүпрәкләр затлы, ат йөгәннәре тасмалап тегелгән, тәңкәләр белән бизәлгән. Дуга башларында көмеш кыңгыраулар челтери, ләкин әлегә кыңгырауларны дугаларга бәйләп куйганнар. Көмеш кыңгырауларны Казан каласына җитәрәк чишәчәкләр. Йосыф бәкнең сылу кызы Казан ханзадәсе, хәзер инде ханы Жангалигә төшкәндә көмеш кыңгыраулар күңелләренә җилкәндереп, йөрәкләренә дәртләндереп зеңли башларлар, авыл-кала саен өер-өер халык чыгар, Тәби вәзир авыл-кала саен учлап акча сибәр, халык аларны җыярга ябырылыр. Йосыф бәк кызы үзе белән бихисап бирнә алып килә, моңа кадәр ошбу олуг бәк бер кызына да бу кадәр бүләк озатканы юк иде. Ул гынамы, кызының тынычлыгын саклар өчен өлкән угланы җитәкчелегендә өч мең кылыч сугышчы килә. Кирәк булган хәлдә, кызының тынычлыгын саклау сылтавы белән Йосыф бәк тагын өч мең кылыч җибәрә ала. Буш кул белән түгел, җайдак аты, көтүе-малы белән. Абасының атлы гаскәре алдан бара, багучылары исә күздән үк яздылар. Бара-бара Сөембикәне йокы баса башлады, ул мендәргә башын салып, йоклап китте. Һәм күп тә үтми, коты алынып, күзләре акаеп уянып, тирә-юньгә карады. Жәмилә аны тынычландырырга кереште.

— Яман төш күрдәңме әллә?

— Әйе, шул хәтле яман сөйләргә дә куркам.

— Сөйләргә курыксаң, сөйләмә. Тынычлан. Оныт төшеңне. Әйдә берәз атка атланып барабыз. Абаңны куып җитәрбез.

Сөембикәнең күз төпләренә елмаю вә куаныч чалымнары кунды.

— Вәзир Тәби, безгә атлар бирегез! — дип боерды ул.

Күп тә үтми кызларга ике кара тулпар китерделәр. Ат менгәч дала киңәеп киткән кебек булды. Сөембикә ат корсагына типте һәм Жәмиләгә:

— Ияр, кәләш! — дип кычкырды.

Тузан бавы ишеп, яулыкларын кош канатыдай җилфердәтә-җилфердәтә Сөембикә белән Жәмилә Юныс морзаның атлылары артыннан чаптылар. Берара киткәч, Сөембикә атын тыя төште, Жәмиләне көтеп алды һәм берәз кала төшеп, күзләре артыннан килүче урыс мөгаллиме Искәндәрне күрә, атын туктатты.

— Күр әле — күр, Жәмилә, кем килә. Йа аллам, җүнләп атта да йөри белми икән ич!

Жәмилә дә атын туктатты һәм кызыксынып, атын нә юырттыра, нә чаптыра алмый интегеп килгән Искәндәргә карап тора башлады. Сирәк тешле, боз күзле, салам чәчле мөгаллимне баштан ук ошатмаган иде ул. Ләкин Сөембикә тегеңә үз итеп карагач, күңеленә килгәннен әйтергә яхшысынмады, хәзер исә кызганган кебек:

— Мескен, — диде.

Сөембикә гүя аны ишетмәде дә көлә-елмая килеп яткан Искәндәргә карап торды. Көлкә дә, кызганыч та булып күренде аңа мөгаллим. Шулай атта йөриләрме, нә ат интегә, нә үзе. Юыртсаң атны — юырттыр, чапсаң — чаптыр. Терктерк килүдән эчең төшкәнне сизми дә калырсың.

— Хәерле күн, туташлар! — диде Искәндәр килеп җитәр-житмәс.

— Хәерле көн, — диде Жәмилә, ә Сөембикә исә пырх итеп көлеп җибәрде. Искәндәрнең бер аягы өзәңгедән ычкынган, икенче аягы өзәңгедә түгел, ике җәпләп таккан бауга эләккән иде.

— Көчкә куып җиттем. Мин бит, туташлар, атта йөри белмим диярлек.

— Өйрәнерсең,— диде Сөембикә.— Кешене түгел, атны да өйрәтәләр. Менә Жәмиләдән өйрән. Әнә ничек тота өзәңгедә аякларын. Ә синең аякларың кая, мөгаллимем, аякларың кая?.. Берсе сәленеп тора, икенчесе жәп бау арасында.

Искәндәр әле бер якка, әле икенче якка күз ташлады да:

— Шулай икән шул,— диде һәм үзеннән-үзе көлә башлады.— Мин аны ычкындырдым. Тык итеп бәргән саен эчем төшә дип торам.

— Аякларыңның икесен дә өзәңгегә куй,— диде Сөембикә.— Хәзер ат юырткан жайга сиртмә кебек селкенеп бар. Менә шулай,— дип Сөембикә атын юырттырып, йөреп килде.

— Ничык әйтәләр әле, алага тапшырыйкмы. Китып карыйк.

— Кузгалдык,— диде Сөембикә.

— Моннан Жаек елгасы еракмы? — дип сорады Жәмилә. Сөембикә өчен Искәндәр жавап бирде.

— Тиздән, бик тиздән Жаек күренер. Юныс морза елга буенда көтәдер.

Кызлар алдан, Искәндәр алардан кала төшеп, көйсезрәк булса да ат юырткан жайга селкенеп куя һәм тора-бара жаен шактый тапты, күрәсен, кызларны куып житә язды. Шул чак Сөембикәнең муеныннан ефәк яулыгы суырылып чыкты һәм жылгә очты. Бу хәл ничектер үзеннән-үзе килеп чыкты, Искәндәр яулыкны тотып алды һәм Сөембикәне куып житеп, аңа яулыкны сузды.

— Рәхмәт-рәхмәт, мөгаллимем, син бик тиз өйрәндең. Атта йөрергә дим.

— Тырышам, ханбикә, тырышам.

— Мин әле ханбикә түгел, Искәндәр.

— Булырсың, ханбикәм, бұлырсың. Жангали хан зар-интизар булып көтәдер.

— Син Жангали ханзәдәне күргәнең бар, Искәндәр?

— Ханбикәм, мин аны бары бер тапкыр гына күрдем. Ул чакта углан ханзәдә иде. Хәзер ана хан булды, Казан мәркәзе ханы.

— Әнә-әнә Жаек! — дип кычкырып жибәрде чак кына алдан барган Жәмилә. Атларын тагы да куалап алып киттеләр, Искәндәр шундук артта калды. Елга күзгә күренеп якынлашты. Яр буендагы сарысу төстәге бөдрә таллар ап-ачык күренә башлагач, Сөембикә атына:

— Әйдә, Каракүз, алдыр, алдыр! — дип атын куалый башлады. Аның беренче булып яр буена килеп житәсе килә иде. Тик Жәмилә дә атын жилле куа. Шул чак Жәмилә кычкырып жырлап жибәрде.

Жаек та буге, әй, сары тал,
Ир-егетләр туктап ял итәр;
Жаек буйларында тал-тирәк,
Сөйгән ярга тагын нә кирәк.

Аклы күлмәк, ай, киң кирәк,
Ярың үзең белән тиң кирәк.
Ярың үзең белән тиң булмаса,
Юата алмас сине тал-тирәк.

Туса да тусын, ай, ир бала,
Ат өстендә сикереп уйнарга;
Тумаса да тумасын, ай, кыз бала,
Ят жирләргә китеп жыларга.

Елга буена житүгә, Сөембикә атыннан төште, йөгәннен ташлады да Жәмилә янына килде, кочагына инде.

— Мөгаллимәм, мөгаллимәм, син, син минем жан тынычлыгым булырсың. Син. Ярый әле син разый булдың, ярый әле...

— Жылама, Сөембикә, күрсәтмә күз яшең кяфергә. Йөрәгенә ут сал, кан булса да какырма. Әйдә, су кырына төшәбез.

Елга буена төшкәч, итәкләрен чеметеп кенә тотып, кызлар кулга-кул тотынышып, комсу ташлыкта челтерәп аккан суга керделәр. Яңа гына яр өстенә килеп туктаган Искәндәр кызларның кызылга ак күн белән чәчәкләп чигелгән болгари итекләрен күрде дә ачкан авызын яба алмый торды. Шулкадәр сылу вә зифа булып күренделәр кызлар Искәндәргә, нә белән дә чагыштырырга белми, бер-

мәлгә тын алырга куркып торды. Шунда Сөембикә кушучына су элөп алды да эчеп жибәрде, ахыр:

— Ихма Жаек сулары, йөрәгем ярсулары, — дип жырлап жибәрде.

Жәмилә яр өстенә күтәрелде, кинәя елмая төшөп:

— Күзлебүкән, урысча елга ничек була? — дип сорады.

— Река, туташ, река. Шундый жыр да бар бездә: «Течет река широкая...

— Анысы ни дигән сүз?

— Киң-киң елга ага да ага, яисә агадыр да агадыр киң елга...

Жәмилә аңа көлемсерәп карап торды-торды да куе үлән арасыннан баш калкытып торган күкбаш чәчкәсенә таба китте.

Ләкин Искәндәр авыррак гәүдәле булса да чәчкәне алдан килеп өзөп алды һәм Жәмиләгә сузды.

— Рәхмәт, Күзлебүкән.

— Күзлебүкән минем кушаматым, туташ. Искәндәр мин. Лександар, димәк.

— Чәчкә биргәннән соң мин сиңа Искәндәр дия башлармын. Искәндәр исемен күтәрердәй кешеме соң син, Күзлебүкән?

— Исем йөк түгел, туташ, иңгә төшөп ятмый.

Алар куе үлән арасыннан янәшәдән атлап киттеләр. Әле анда, әле монда кызыл, сары, ак чәчкәләр тажларын жәеп утыралар, үлән кыяклары куркынып селкенеп калалар. Биектә-биектә эзелеп-эзелеп тургай сайрый, күк йөзе белән жиһан тигезләшкән югарылыкта ялгыз тилгән үзенә корбан күзәтә. Сөембикәнең су буеннан китәсе килмәде. Ул әле һавадагы тилгәнгә карады, әле тургай моңына колак салды. Шул тилгән кебек күккә күтәреләсе иде дә, әкиятләрдә генә ишеткән Каф таулары артына китәсе иде. Мөгаллимәсе Жәмилә әйтә: ул тарафларда жәннәттәй урыннар бар. Кыш булмый диярлек, ә гөлләр жәй буена, ел тирәли шау чәчкәдә утыралар, ди. Аны, Сөембикәне Кара Идел буена, салкын якларга алып баралар. Ул инде беркайчан да Каф тавы артын күрмәс, жәннәттәй урыннарда күз ташламас. Булачак ире — хан. Иллә ниндирәк ул? Сөембикә белми иде. Шул ук вакытта күз алдына китерергә дә курка. Әле ул аның күз алдына юантын корсак гәүдәле, ямьсез йөзле берәү булып килә, әле кай ягы беләндер Юныс абасына охшата. Сөембикә шушы бәйләнчек уйларыннан арынырга теләп, авыз эченнән генә жырлый башлый. Әнә олау да күренде. Кинәт кенә аның күңелен әллә ниткән шатлыклы хис биләп алды. Ошбу олау, йөзләгән-меңләгән кеше аны озата бара, алар аның һәр теләген үтәргә әзерләр. Тиздән олау елга буена житәр һәм Сөембикә вәзир Тәбигә: менә шунда, су буенда кунабыз, дияр. Атасының вәзире аңа каршы төшмәс, карусыз буйсыныр, чөнки ул тиздән ханбикә буласы кеше.

Сөембикә жырлый-жырлай ярга күтәрелә, аның тавышын ишетепме, ишен сагыныпмы, һавадагы тургай таш кебек атылып, куе үлән арасына төшә һәм шым була. Сайрар кош та моңга сусар икән. Әллә соң нәнәш кош хан кәләшен якыннанрак күрергә дип төштемә. Күр, күзәт нәнәшем: аның өстендә бала итәкле алсу күлмәк, кеш тиресе белән каелган, көмеш белән тукулган яшел камзул, куе зәңгәр төстәге бәрхәттән тегелгән калфагының читләренә энже-мәржәннәр тезелгән, маңгай өстендә, урта бер жирендә синен күкәен хәтле генә асылташ. Муенса ефәк яулыгын жил суырып алып китмәкче, иллә иясе моңа бер дә игътибар итми, аның күз карашы килеп яткан олауда, офык читенә качып барган кояшта. Кичке кояш нурында калфактагы асылташ жем-жем итеп китә һәм гүя кызының йөзенә ялкынлап ут каба. Сөембикә мөгаллимнәрен куып житте. Искәндәр мөгаллимәгә тел өйрәтә иде.

— Урысча тургай — жаворонок, ә елга — река, кыз — девушка, кәләш — невеста. Суямбикә — невеста, димәк, кәләш, — диде Искәндәр сирәк тешләрен күрсәтеп, Сөембикәгә таба борылды.

— Ә сиңа татар телен кем өйрәтте, Искәндәр?

— Анием полавчанка иде. Ул мине жырлай-жырлай йоклатыр иде. Аллибалли тә, балли-алли итә, татлы йокыга кита.

— Димәк, син нә урыс, нә татар түгел, — диде Жәмилә көлә-көлә. — Ягъни, Искәндәр мөгаллим, син сандугач та түгел, карга да түгел, син — саескан.

— Мин саескан, сорока. Да-да, мин сорока. Хак әйттың, Жамия туташ.

- Жамиә түгел, Жәмилә, мөгаллим Искәндәр. Ж диген әле, жылан.
- Жылан.
- Ж-ж түгел, ыж, жыртык авыз.
- Мин өйрәнермен, Жәмилә туташ, өйрәнермен. Мин тырышырмын.
- Мин сине татарчага өйрәтермен, мөгаллим Искәндәр, син мине урысчага.

Килештекме?

— Жәмилә туташ! Сүз мине гажәпләндерәсүз. Мин Сөембикәнең колы. Йосыф бәк шылай диде. Димәк, мин сезне урысчага үйрәтәм, ә сез мине...

— Кяфер син, Искәндәр, кяфер.

— Алла бер бит, туташ. Бер, туташ. Ышану төрлебезнеке төрледер.

Ул арада вәзир Тәби:

— Сөембикә, бире кил! — дип Жангали хан кәләшен чакырып алды.

5

Кая алып бара аны язмыш, әле йомычка итеп елгага ата, әле өермәгә элөп һавада очыртып йөртә. Сөембикә яхшы аңлый иде, атасы аны Казан ханлыгы белән якынлашу өчен кияүгә бирә. Нә исәбенә корбан итте аны атасы. Ә бит былтырларны гына жаның теләгән кешегә кияүгә чыгарсың, дигән иде. Билгеле инде Казан мәркәзендә атасы теләгән кеше утырмый. Казан каласына, Казан иленә урыс кенәзе кул салган. Мәскәү кенәзе куя хәзер ханны Казанга. Әнә шул хакта тәфсилләп сөйләде аңа Ибраһим морза. Бернәрсәне дә яшермәде, хәтта: «Казан халкы сиңа зур өмет баглый, балам», — диде. Нинди өмет, нә кыла алыр ул Казан тәхетендә утыручы ире янында... Сөембикә яшенә хас булмаган уйларга чумды. Айдан артык инде Казан иленә сәфәр кылалар, ә нури Казан каласы күренми дә күренми. Саны-хисабы булмаган авыллар, базарлы калалар үттеләр, елгалар кичтеләр, әллә ниткән моңа кадәр Сөембикә күрмәгән кара урманнар аша уздылар. Балачагын далада уздырган Сөембикә карурманга килеп кергәч, шомланып, куркынып киткән иде. Жәмилә аны тынычландырды. Бу якларда кара урманнар еш очрый, бер дә гажәпләнмә, дигән булды. Мөгаллимәсе Сөембикәне тынычландырса да биредәге манзара ятрак иде аңа. Жиде-сигез яшеннән атта йөрергә өйрәнөп, иге-чиге булмаган далада жыл куып атта чапкан Сөембикә өчен еш кичәргә туры килгән инеш-елгалар, мөлдәрәп тулган күлләр очрату, чытырманлы әрәмәлекләр аша узу, сукаланган басулар, авылларда буралап күтәрелгән өйләр күрү, текә ярлардан төшөп, биек тауларга менү, күл-елга буйларына туктап ял итү, тарлавыклар аша үтү — үзе бер мөгжиза, үзе бер дөнья вә ачыш иде.

Казанга якынлашабыз дигәч, Сөембикә үзендә үзе дә аңлап житкөрмәгән ашкыну тойды. Ә инде биек-биек манаралы мәчетләре күренгәч, әнә Казан! дип кычкырып жибәрүен сизми дә калды. Мишә дигән елганы кичкәч, ат тотучылар дугаларга бәйләгән көмеш кыңгырауларны чиштеләр. Жиз вә көмеш кыңгыраулар төрле моңнар чыгарып зеңли башлагач, житмәсә атлар да каланы күрөп ашыга төшкәч, күңелләр күтәрелөп китте. Ибраһим морза калын тавышы белән жырлап ук жибәрде.

Шулай шактый юл үткәч, көтелмәгән хәл булды. Калага якынлашып килгәндә кирмән яклап тузан туздыра-туздыра аларга каршы килүчеләр күренде. Вәзир Тәби арба чүпрәген ачтырды, Жәмилә белән Сөембикә бихуш килөп, тирә-юньне күзәтеп бара башладылар. Ул да түгел, хан кәләшенең арбасын ыспай киенгән, билләренә кылыч таккан, жәяләрен иң аша ташлаган, ук садаклары көмеш тәңкәләр белән бизәлгән мәргәннәр уратып алдылар. Кәләш арбасы гаскәриләр уртасында калды. Атлар жилле генә юырталар, кыңгыраулар зеңли, күңелләр дулкынлана, Сөембикәнең исә йөрәге күкрәк чөлтәрәнә сыймый башлагандай тибә... Атлар шактый зур булган күл буена төшүгә, каршы алучылар килөп життеләр, кәләш арбасын туктаттылар. Вәзир Тәби арбадан төште, гаскәриләр биргән ара юлдан каршы алучыларга таба китте. Аңарга олпат гәүдәле Ибраһим морза иярде. Каршы алучылар өлкәннәрне атларыннан төшөп сәламләделәр. Шунда каршы алырга килүче карачы күл буендагы бакалыйда торган корабка күрсәтте. Ак жылкәнле кораб йөзөп барган аккошны хәтерләтә, корабны беренче күргән Сөембикә аһ! итте. Ул аңа шул тикле матур күренде ки, Жәмиләгә сыенып:

— Әллә кораб белән алып барырга исәп тоталар инде, Жәмилә дим?

— Нугай капкасына, Нугай капкасына! — дип кычкырсалар да каршы алырга килүчеләр күл бакалыендагы корабны күзәттеләр. Ул да түгел, Ибраһим морза белән вәзир Тәби кызлар янына әйләнеп килделәр.

— Кинәнәсе ит, Сөембикә, Жангали сиңа кораб төзөткән һәм суга да төшергән. Өнә күрәсеңме, күрәсеңме су уртасындагы утраудагы өйне — сиңа салганнар, сиңа, балакай. Кай тарафтандыр кәләш туктаган жиргә халык жыела башлады. Вәзир Тәби аларга көмеш акчалар сипте.

— Кызым, Сөембикә, сәне хан һәм Казан түрәләре Нугай капкасында көтәләр икән, өс-башыңны рәтлә дә, аллага тапшырып, кузгалыйк, вәзир Тәби, сиңа да әйтүем. Халык жыела башлап, кыен хәлгә калмыйк. Халык арасында яхшысы, яманы бар дигәндәй.

Атлар Нугай капкасына таба кузгалдылар. Халык үрелә-сузыла арбада утырган Сөембикәне карый, Жангали кәләшен, Йосыф бәкнең гүзәллегенә турында даны еракларга таралган кызын күрергә тырыша. Аһ итүчеләр, ваһ итүчеләр бар, исләре китмицә, борылып китүчеләр дә күренгәли. Бала-чагасы, бәлигы-олысы ике якка вәзир Тәби сипкән бакыр вә көмеш акчаларны ябырылып жыялар. Өнә Нугай капкасына да життеләр. Капка канатлары киң итеп ачылган, асма күпер төшерелгән, басмадан капкага кадәр, эчкәре таба да палас жәелгән. Вәзир Тәби, Йосыф бәкнең өлкән угланы Юныс морза, Сөембикә белән Жәмилә шул палас буйлап, капка яры торган кала түрәләренә, алар арасындагы кияү ханга таба кузгалдылар. Боргылар кычкырды, кыл тарттылар, сыбызгылар сызгырттылар. Жангали хан өстендә елкылтап торган озын чапан, башында асыл ташлар белән бизәлгән, читләре кеш тиресе белән каелган алтын таж. Хан тажы. Хәйран килешеп тора тагын үзенә. Тик кияү егет үзе генә буйга карсаграк та, бите жәйпәгрәк, күзе кысыңгырак. Сөембикә белән Жәмилә артыннан жиде кыз атлый, алар гүя нур өстенә нур булып киләләр иде. Капкага житәр-житмәс вәзир Тәби кызларны алга чыгарды. Ике якта тынып калдылар. Кызлар вәзир Тәбидән ым көтәләр. Сөембикә жаны-тәне белән тоеп тора, Казан халкы кызлар вә кәләш гүзәллегенә сокланып туя алмыйлар. Шул чакта кычкырып-кычкырып сөйләшәләр иде.

Ул арада вәзир Тәби тамак кырды, көйчеләргә кул изәде. Казан каласын, елга буйларын моң күмеп китте. Халык тынды, кызлар жыр башлады.

Ай, имештән-имештән;
Тун төймәсе көмештән;
Кодаларымыз сезгә әйтәм,
Нинди бирнә бирештән.

Капкадан Ибраһим морза егетләре чыкты. Ыспай киенгәннәр, көмеш чиккән түбәтәйдән, жем-жем иткән камзулдан, болгар итеклардән. Елгырлар, житезләр, көр тавышлылар. Вәзир Тәби көйчеләре туктауга, казанлыларның көйчеләре күтәреп алдылар. Егетләр жыр башлады.

Талдан талга ефәк элдем,
Тарта-тарта талчыктык;
Озын юл үттегез, кодачалар,
Көтә-көтә сезне зарыктык.

Вәзир Тәби кызлары вә көйчеләре күтәреп алдылар.

Әй, ай батсын иде, ай батсын,
Айлар баткач якты таң атсын;
Нугай кызы сезгә кәлдә,
Йорт анагыз аны яратсын.

Атлар жиктем яратып,
Кыйблаларга каратып;
Кызымыз белән сезгә кәлдек,
Ханзәдәгезне яратып.

Вәзир Тәби белән Ибраһим морза бер-берсенә каршы киттеләр, кушкуллап исәнләштеләр, битләрен-биткә куештылар да теге яктан да, бу яктан да жырчы кызларны вә егетләргә чакырып, көйчеләргә кушып, көй башларга куштылар. Көй башлануга, алдан өйрәнеп куйган кебек кызлар белән егетләр беравыздан жырлап жибәрделәр.

Ике Идел пар килгән,
Агар жире тар килгән;
Багдатта юк, Мәккә дә юк,
Сезнең кебек пар килгән.

Шулай диделәр дә кызлар белән егетләр әле Сөембикә ягына баш иеп кул жәйделәр, әле Жангали хан ягына. Һәм янә дәвам иттеләр.

Челтерәп ага суыбыз,
Ялтырап ката бозыбыз;
Арысландай егетебез,
Зифа икән кызыбыз.

Көйчеләр икенче такмакка күчтеләр, жырчылар дәвам итте.

Кара гына болыт, ай, киләдер,
Урман буйларын иңләп;
Ай, сезне — безгә, безне — сезгә,
Хо́да үзе кушты житәкләп...

Сөембикә аңа күтәрелеп карарга базмады. Ул үз кызларының жырын ишетте, кияү ягындагы егетләргә күз төшерергә жөрәт итте, ахыр күзен күтәрә алмады. Оялмады да, әмма күтәрелеп багырга кодрәте житмәде. Ниһаять, аны ике яктан житәкләп диярлек кияү егете каршына алып киттеләр. Кияү егете дә аңа таба кузгалган икән, ул аның аяк хәрәкәтеннән күреп алды. Аяк астында йомшак келәм, капка башында төрле төстәге әләннәр, хан тирәли затлы киенгән куштаннар... Ә ул аларны күрә дә, күрми дә кебек. Ниһаять, Сөембикә башын күтәрәп Жангалигә карады. Хан янәшәсендә генә дәү гәүдәле имам, имамның башында зур яшел чалма, өстендә яшел атлас чапан. Озынча йөзле, кылыч борынлы, Жангалигә капма-каршы кыяфәтле адәм. Жангали исә чынлап та жәйпәк кабак йөзле, почык борынлы, кысык күзле. Сөембикә янә карашын имамга күчерде. Өлкәнрәк булса да сөяге затлы иде имамның. Үзәндә карашын тоеп, имам аңа тыенкы гына елмайды. Сөембикәнең озын керфекләре чәчкәгә кунган күбәләк очып китәргә жыенгандай лепердәп куйдылар. Имам тыенкы гына аның кулыннан алды, кулын Жангали ханның кулына салды. Кулы тирләгән, бармаклар сынсыз йомшак иде Жангалинең. Сөембикә аңа күтәрелеп карады, елмаерга тырышты. Иллә ихласи елмая килеп чыкмады, киресенчә йөрәге кысылып куйды. Беренче күзә төшүгә үк ошатмады киявен Сөембикә, Аллаһы тәгалә ярлыка кыла күрсен. Фәрештәләр әйткән бит: адәм баласының тәүге карашы — Аллаһы тәгаләдән, икенчесе — адәмнән, өченчесе — шайтаннан дип.

— Төкле аягың белән, балакаем! — диде имам кулын ычкындырып, мәгәр Жангали елмая-елмая аның кулын жибәрми тора иде. Юеш кулы тәмам зиһенен чуалтты, тартып алырга кыймады. Калганын аз хәтерли Сөембикә гелән төштә кебек кенә булды. Жангали аңа нидер әйтте, кайдадыр әйдәде. Сөембикәнең мизгел эчендә күз алдыннан күргән-белгән егетләре, таныш-белешләре үтте, Жангали хан, булачак ире аларның берсенә дә охшамаган иде.

Ләкин икенче мәлдә инде ул киявенә елмайды, ягымлы итеп дәште, исән-имин тордыгызмы, диде бугай. Ул Йосыф бәк кызы иде. Сөембикә ни өчен бирегә килүен яхшы белә. Аны бирегә атасы жибәрде. Ә сөйкемле кызы Сөембикә беркайчан да ата сүзеннән чыкмады. Жангали — хан, Казан мәмләкәте ханы. Ә атасы аңа: «Хатын — елга, хан аның ярыдыр, дигән иде. Елга ярларына буйсынып ага. Аллаһы тәгалә язмышын үзгәртмәсә, ул да агар, бәлкем әле ташулар килгәч, ярларны да жимерер».

Искәндәр өчен тәгаен яңа тормыш башланды. Казан халкы аңа ошады, га-
жәпкә калганы шул булды: аны берәү дә чит итмәде. Сарайда дәрәжәле мөгаллим-
нәр санында йөрде, хәтта мәчеткә дә кереп чыккалады, әмма муеныннан тәрәсен
салмады, мөселманнар алдында тора салып чукынмаса да рухы, жаны, тәне бул-
ган Гайсә пәйгамбәрне еш кына исенә төшерде, авыз эченнән булса да рәхмә-
теңнән ташлама дип ялварды. Искәндәр ислам диненең жисемен белми иде,
көнөнә биш тапкыр намазга утырган мөселманнарны фанатиклар дип үк әйтмәсә
дә, аларны шулар уңаендагы кешеләргә тиңләде.

Көннәрдән бер көнне аны олуг кенәз воеводы Василий Пенков үз йортына
чакыртып алды. Ошбу воевод хакында тәгаенләп ишеткән булса да Казанга кил-
гәннән бирле Искәндәрнең аны күргәне юк иде әле. Аннары ул аның белән кы-
зыксынмады да. Жангали ханны тегене болай ит, моны тегеләй ит дип өйрәтеп
тора дип сөйләсәләр дә Искәндәр аны хан янында бер тапкыр да күрмәде. Хан
диван жыйганда гадәттә мәжлестә шәех Мансур, Булат бәк Ширин, аның хатыны
Хөршидә, карачылар, кайбер угланнар булырлар иде. Ул гомумән дәүләт эшлә-
ренә, биредә барган сәяси хәлләргә тыкшынмады, һәр көн диярлек Сөембикә бе-
лән Жәмиләне урыс теленә өйрәтте, уку-язудан сабак бирде һәм үзе дә татар
телен камилләштерү белән бергә, гарәп-фарсы телләреннән сабак алды. Жанга-
лигә кияүгә чыккач, ханбикә булып алгач, Сөембикә житдиләнеп китте, еш кына
Мәскәү түрәләре белән кызыксынды, христиан диненең асылын белергә теләде.
Искәндәр бик теләп барысын да сөйләде, яхшысын да, яманын да. Һәм бернәрсә-
гә игътибар итте: ханбикәнең йөзә-чырае гына, сыны-гәүдәсе генә түгел, хәтта та-
вышы да йомшарган, салымланган иде. Бу сыйфатлар ханбикәнең зифалыгын,
гүзәллеген тагы да арттыра төшкәннәр сыман иде. Күз карашларына кадәр башка,
Искәндәргә дә ул бөтенләй башка күз белән карый сыман иде. Барысыннан да,
хәтта үзеннән дә яшерергә тырышса да Искәндәр аңа күргән көннән үк гапшык
иде, жисми яктан түгел, хиссияти сурәт аша. Сөембикәнең бәрхет тавышын
ишетүгә, аның тәне кымыржып, йөрәге кага башлар, бермәлгә зиһене чуалыр иде.
Ул аны еш кына төшендә күрдә, ләкин беркайчан да аңа якыная алмады, нин-
дидер ят вә сихри көч хәтта төшендә дә ханбикәне аңа якын жибәрми, бер чит-
тәрәк тота иде. Төшендә ул аның белән сөйләшә алмады, гәрчә үзе дәшәп караса
да. Йоклар алдыннан да, йокыда да аның өчен ханбикә фәрештәгә әверелде.
Шушы жисми булмаган телсез рухи ләззәт аңа үзе дә төшенеп бетермәгән көч
бирә иде. Төшенә кермәгән төннәренә иртәсендә күзен бер ноктага текәп, уйла-
нып ятыр, Сөембикә тарафыннан яманлык көтәр иде. Хәтта шуңа охшаш интегү,
сагышлану, изалану да аңа кабатланмас ләззәти рәхәт кояр иде.

Казанга килүнең беренче кышында бу хис тагы да көчәеп, аны тәмам гаса-
га салды. Әйе, ул аның колы һәм колы булып калыр да, гәрчә үзен беркайчан
да кол сыйфатында тоймаса да. Чөнки аны барысы да хөрмәт вә үз итә иде.
Ул ханбикәгә, ханбикә аңа сабак бирә, ә ул гүзәл юк-юк та синен күзләреңә
тутырып карый, әллә ихласи, әллә юри: «Мөслим булсаң икән, Искәндәр»,— дип
уфтанып куйгандай итә. Шунда барысы да асты-өскә килә, Искәндәр сөйләр сүзен,
барыр жирен онытып, баскан жире убылмагае дип ни бар шуңа тотына, бармак
буыннары агарганчы чытырдатып кыса. Аның бу халәтен күреп ике гүзәл кеткел-
дәп көлешеп алалар. Көлсеннәр, Искәндәр риза, тик жаннарыннан гына кумасын-
нар. Жәмилә дә аны ят күрми башлады, урыс телен бик тиз үзләштерде, еш
кына аңа урысча дәшә, хәтта вата-жимерә булса да сөйләшә дә башлады. Бу
туташның сәләтенә, сабакны тиз үзләштерүенә Искәндәр сокланып бетә алмый
иде. Тик менә үзе генә гарәпчә бик авыр аңлаша, бик тиз татарчага күчә, ә ме-
нә татарча ул Сөембикә ханбикә кебек үк сөйләшә башлады.

Искәндәр бүген ял итә. Жәмилә аңа килергә кушмады, ханбикә Юныс абасы
урнашкан Арча каласына бара, диде. Бигрәк әйбәт, ә ул, ниһаять, олуг кенәз-
нең воеводын күрәчәк. Нә әйтер аңа воевод, хан өстеннән күзәтүче, ханга кәңәш
биреп торучы адәм. Ниндиерәк зат, уй-максаты нидән гыйбарәт. Аннары нигә аңа
ханбикәнең мөгаллиме, ул гынамы колы. Бит абасы аны ханбикәгә кол итеп би-
реп жибәрде.

Искәндәр тәрәзә каршына килеп басты. Тышта кар ява, ялкауланып калган кар бөртекләре алпан-тилпән килә-килә очынып жиргә төшәләр, жир өсте инде ап-ак, ә кар бөртекләре һаман төшәләр дә төшәләр. Чарасыздан, ирексездән, нә телләптер, бер хода белә.

Искәндәр акырын гына киенде, тышка чыкты, ап-ак карга басты да тынып калды. Учын жәеп салды, кар бөртекләре учына төштеләр дә шундук эреп юкка да чыктылар. Сәер, кеше гомере дә шулай бит. Ходай-тәгалә аны сиңа бирә һәм тели икән ала да. Барысы да Аллаһы тәгалә кулында, ди Жәмилә туташ. Карны да ул яудыра, жирне дә ул яшәтә, сине дә, мине дә. Әйе, биргән гомерне ул ала. Тик бернәрсәне ала алмый, йөрәктәге мәхәббәтне. Хәтта Аллаһы тәгалә дә мәхәббәт вә хискә кагылырга кыймаган.

Воеводның йорты хан сараеннан ерак түгел, Искәндәр шунда таба атлады. Кемнәрдер аңа каршы булды, ул аларга баш иеп сәлам юллады, хөрмәтләп дәште, изгелек теләде.

«Василий Пенков, Василий Пенков,— дип тәкрарлады Искәндәр.— Ниндиерәк кеше. Ни йомышы төште микән Искәндәргә. Аны бирегә агасы Петр Тургенев жиберде. Митрополит Даниил белән сөйләшеп, төп максатын үзе дә белеп бетерми. Бүген Даниил юк, вафат дигән булдылар. Искәндәр төпченмәде. Вафатмы, үтергәннәрме — аңа барыбер. Аның урынын митрополит Макарий биләгән. Имеш, яшь кенәзне ул күзәтә. Моның өстенә Сильвейер атлы рухи жансакчысы бар. Димәк, яшь Иван оланни диндар итеп тәрбияләчәкләр. Ахыры хәерле була күрсен. Ил башында диннән коты алынып яшәгән кенәз килсә, яман булып куюы бар».

Һава саф, очына-талпына төшкән кар бөртекләре әле битенә, әле мыгына куна. Сакалны ул сарай карачылары кебек түгәрәкләп, матур итеп кырка. Ничек тә Казан кешесенә охшарга тырыша иде. Әйе, аны аерырга тиеш түгелләр, тел белән дә, кыяфәт белән дә. Чәч мәсьәләсендә ул берәз калышты. Татар халкы нигездә чәчен кыркып йөри, Искәндәр якасына төшөп үскән чәчен көзгә алдында үзе генә кыскартса да, бик тиз үсә, аның кыяфәтен шыксызландыра иде. Воеводтан кайткач, чәч кыркучыга керер һәм бөтенләй Казан кешесе булып китәр. Искәндәр очлы башлы кара бүреген йөзенә батырып ук куйды. Әйе, бүрекне дә ташлыйсы булыр. Кеш тиресе белән читләре каелган бәрхет тышлы татар бүреге алыр, акчасы бар, ханбикә кул очына бирә. Бүрекне аңа Петр агасы биргән иде. Аннары аның берничә алтыны бар, бүреkkә генә түгел, ат-тарантас алырга да житәчәк. Тик аңа соңгының хажәте юк, ханбикә барысын да кайгырта. Аны көнаралаш булса да күрү, көнаралаш булса да дөнья фәрештәсенә сабак бирү — үзе бер бәхет иде. Аннары Жангали хан да Искәндәрне ят итмәде, аның белән карачылары белән сөйләшкән кебек сөйләште, хәтта киңәш-сабак алган чаклары да булгалады. Урыс арасында тәрбияләнгәнгәме, Жангали хан үзен аның белән иркен тотты, хәтта ауга да алгалады. Искәндәр үзе дә һәрчак Жангалигә ярарга тырышты, аның садагын тотып йөрдә, кайчак хәтта туфракка төшөп түбәнсенде. Моңы ул бары тик бер максат белән кылды: ханбикәдән читләшмәсеннән. Сөембикәне күрү аңа никадәр куаныч вә яшәү дәрте китергәнән бүки гәүдәле Жангали ханга аңларгамы соң! Аннары аңлый микән бу хан гүзәллекнең ни икәннән, бит Сөембикә дөнья фәрештәсе. Сын дисеңме, зифалык, акыл дисеңме — барысы да ошбу хатында камил һәм күркәмдер. Ә мөгалләмәсе, бәрхет тавышы белән дәшүе, итагатыле, инсафлы булуы, сафлыгы... Йа хода, бирсәң бирерсәң икән адәм баласына затлылыкны! Ханбикәгә һәм Жәмиләгә сабак биргәндә Искәндәрнең теле шигърияткә омтылды, жаны күккә ашты, бер чарасызланды, бер илһамланды. Ошбу яшендә бу тиңсез бәхетне кем генә тоя алды микән... Юктыр, андый кеше тумагандыр әле, ул кеше бер Искәндәрдер.

Капка башында ук ике сакчы тора. Искәндәр аларга урысча дәште, исәнләште. «Христос воскрес!» диде. Белә иде ул, бүген бәйрәм, христианнарның изге бәйрәме. Бәлкем шуңа дәшкәндер аны воевод Василий Пенков?.. Бик ихтимал ич. Мөселман халкы ошбу бәйрәмгә битараф, ә ул христиан ич, аннары ни өчен жиберелде соң монда?! Менә анысын тәгаен генә белми иде Искәндәр. Бәлкем шуны аңлатырга чакыргандыр воевод? Хан үз урынында, ә воевод аның күзәтчесе, киңәшчесе, түрәсе дияргә була. Чөнки күрдә ич Искәндәр, Жангали хан дәүләт белән идарә итүдән ерак йөри, нигездә Булат бәк Ширин Мансур шәех ха-

лыкны әйди. Булат бәк Ширин хатыны Хөршидә энә Сөембикә яныннан да китми башлады.

Алгы якка керде, андагы сакчылар белән исәнләште. «Христос воскрес» сүзен дә онытмады. Аны карусыз эчкәре әйдәделәр. Ахыр озатучы сакчы берәз көтеп торырга кушты; воевод янында кемдер бар икән. Сакчы чыкты, воевод ишеге ярым-ачык, эчтәге тавыш ишетеләп тора. Таныш тавышны ишетүе булды, Искәндәрнең аркасы чымырдап китте. Воевод янында Жангали хан утыра иде.

Жангали ханнан барысын да көткән иде ул, иллә болай ук булыр дип һич тә уйламаган иде. Әгәр дә мәгәр Жангали чын хан икән, ул воеводны үз янына — сараена чакыртып алырга тиеш иде. Ә монда воевод мескен ханга боерыклар биреп утыра. Йа хода, кемгә тарды Казан мәркәзе, бит даны-аты дөньяга таралган дәүләт. Агасы Петр Тургенев тикмәгә генә кисәтмәгән икән, Нугайда ук: «Син Лександр сак бул анда, этен-бетен тыңлама. Максатың акырынлап изге динне тарату аның ислам диненнән өстенлеген исбат итү. Митрополит сине шул максат белән жибәрде. Тик моны шулай итеп астыртын эшлә ки, берәү дә искәрмәсен, шайтан үзе дә хәтта. Искәрдеңме, Лександр?!»

Искәндәр агасына кат-кат ант иткән иде. Чөнки агасы Петр Тургенев: «Юкса, сиңа да, миңа да көн бетәр», — дип кисәткән иде. Әйе, Искәндәр чамалый, монда килгәннән бирле ул гүя сират күпереннән йөри. Һәм бәк аек белә: ул сындымы, агасына да көн бетәчәк.

Петр Тургенев кебек кешеләргә көн бетүен раслаган кебек Мәскәүдән еш кына берсеннән-берсе яман хәбәрләр килеп тора. Балигъ булыр-булмас тәхеткә утырган Дүртенче Иван кансыз кеше икән, кенәз Андрей Шуйскийны этләрдән талатып үтерткән, шактый гына байларның башына житкән, диләр. Хакмыдыр бу хәл, юкмыдыр, күнел шомлана, башка төрле уйлар килә иде. Ә бит ул монда кала да ала. Әйтик, ислам динен кабул итәсе дә. Эчми тора алып, чучка итен ашамаганнан бүген торып, иртәгә үлеп китмәс. Яшиләр бит әле мөселманнар шәраб эчми, чучка итен ашамый, яшиләр, шул ук ул йөргән сукмактан йөриләр, шул ук елга суы белән юыналар. Ким жирләре юк та юк, артык жирләре дә күзгә ташланмый. Димәк, ислам динен кабул иткәндә дә ошбу дөньяда бәхетле яшәп була икән. Моның өчен янында сөйгән кешең генә булсын. Ә Искәндәрнең андый кеше-се бар.

Искәндәр эчке яктагы сүзләргә колак салды.

— Эч-эч, Жангали, — диде воевод. — Син мин монда чакта берәүдән дә курыкма. Нә сөйләмәс, нә таләп итмәк ул нугай кызы. Ул сине яратмый, күренеп тора. Син мин кушканны гына эшлә. Угланнарда жай бирмә. Шәех урында ята диделәр, кемне аның урнына куярга ниятең?

— Бу хакта ханнан киңәш сорамайлар, воевода. Моңы исламиянең олуг мәжлесе хәл итә. Мансур шәехнең Бохарада укып кайткан Кол Шәриф атлы угланы бар. Белемле, итагатыле, халык ярата, мин дә ошаттым. Ләкин минем үз кешем бар, Лександр.

— Хәл итәргә ашыкма. Әүвәл башта мин Булат бәк Ширин белән киңәшеп карармын. Ул риза икән, Кол Шәрифне чакыр, ниятеңне әйт, боерык синнән чыккан кебек булсын. Әгәр дә мәгәр Кол Шәриф килми икән, гафу ит, Жангали хан, мин аны уздырмам. Нә тырышсалар да уздырмам. Галим һәм акыл иясе булып, халык алдында абруе булса да ул адәм шәех дәрәжәсенә ирешә алмас. Без аны юк итәрбез, йә куарбыз, ягъни китәргә мәжбүр итәрбез. Анлаштыкмы, Жангали хан?..

— Бихуш, бихуш, воевода, син дигәнчә булыр.

— Менә шулай диген. Юкса сырт кабартып утырасың. Адашым мәрхүм бөөк кенәз Василий мине бирегә тикмәгә генә жибәрмәде. Ул миңа үзенә ышанган кебек ышана иде. Без, Жангали хан, сиңең белән уртақ тел табарбыз. Кенәз теләге белән бүген син хан тәхетендә утырасың, кенәз теләге белән сылуларның сылуына өйләндең... Түшәктә ничегрәк ул чибәр, ә, Жангали хан?..

Воевода Василий Пенков исергәнме, болаймы кылана, торып Жангали хан янына килде, иңеннән кочты бугай яман сүзләр ычкындыра башлады. Аның һәр сүзе Жангали хан йөрәгенә түгел, агулы ук булып Искәндәрнең йөрәгенә кадалды. Бу ни инде тагын!..

Нигә ул аны шул тамаша кимсетә, хан ич ул, Казан мәркәзе түрәсе, олуг хөкемдар, хакимият башлыгы!?

Эчке яктан янә воеводның күкрәк тавышы ишетелде.

— Инде бар кайт, Жангали, сылуың янына кайт. Син, брат, жәннәттә яшисең. Утраудагы өең нә тора. Шуны бер барып күрәсем килә әле. Тирәли күлдә аккошлар йөзә, диләр. Имеш, андый күркәм сарайны Мисыр патшалары да күрмәгәннәр.

— Фиргәвеннәре, — дип воеводны төзәтте Жангали хан.

«Жәмилә биргән белем, шәп әйттең, Жангали хан», — дип кинәнеп куйды Искәндәр.

— Юл аягына эчеп куй. Мин дә күтәрәм. Дәртең дә күтәрелә төшәр. Хәер, ул зифаны күргәч, булмас дәртең кузгалырдыр, ә, Жангали хан?.. Эч-эч, менә шулай. Ит аша, чучка ите аша. Чучка ите түгел ул, кош ите, Жангали хан, кош ите.

— Мин китәм, соңга калуым бар. Ханбикә соңгаруым яратмый.

— Һә-һә, хак әйтә, соңгарма, вакытында күңелен күр. Хатын-кыз песекәйләнүне ярата. Сөй, назла, ләкин вазифаңны да онытма, Жангали хан! Һай, бер жырлап жибәрәсе иде дә, бүген бәйрәм, олуг бәйрәм... Менә нинди көндә мин сине чакыртып алдым, Жангали хан. Өченче Василий адашының кадерен бел, Жангали хан. Ишетәсеңме син, Жангали хан дим... Тю-тю, мин бит әле бүген тагын бер кешене чакырдым... Ә син бар, кит, Жангали хан, кит, вакыт...

Аяк тавышлары ишетелде; Искәндәр каршы яктагы ишеккә ташланды, ачып керде, сак кына япты. Аңа исе-акылы китеп воеводның пешекчәсе карап тора иде.

— Христос воскрес! — диде Искәндәр.

— Воистине воскрес, — диде пешекче. — Үт, утыр, кунак.

— Рәхмәт. Минә хужаң дәшкән иде.

— Ул хәзер бушый, ханны гына озата да, — диде пешекче.

— Син күптәнме монда?

— Үзе белән алып килде, өч ел була инде менә. Ә син?..

— Мин дә өч елдан артык торам инде.

— Мин бу хакта беләм, воевод сөйләде, Лександр, ханшага сабак бирүче. Матур диләр шайтанны, хакмы шул?

— Чибәр, — диде Искәндәр ниндидер үзе дә аңлап бетермәгән килешсез әңгәмәгә кереп китүен тоеп.

— Бар, кер, — диде пешекче. — Хан чыгып китте.

— Әллә хан бөтенләй сакчыларсыз килдеме?

— Ханны күбрәк урыслар саклый хәзер, Лександр. Килгәлә, ошадың син миңа. Бу эчке киткән чакта кил, сөйләшеп утырырбыз.

— Рәхмәт, — диде Искәндәр һәм сак кына ишектән чыкты да, воевод бүлмәсенен ишеген ачты.

— Кер-кер, тартынып торма. Лександр бит әле син. Әйе, Лександр Глазатый, әйттеләр. — Воевод ишарә белән генә Искәндәргә урын күрсәтте. Ул да түгел пешекче кош-табак белән түтәрәм-түтәрәм ит китерде, бер кувшин эчемлек куйды.

— Аша, соңнан эчәргә салырмын. Чучка итен күптән ашаганың юктыр.

— Юк, — диде Искәндәр һәм иткә үрелде.

— Тәмам татар булып беткәнсең син, Лександр. Сакалың да, үзең дә. Моңысы әйбәт. Шулай кирәк. Син аларның үз кешесе булырга тиешсең. Тәмам үз кешесе. Менә шундый боерык сиңа.

— Кем боерды?

— Анысы сиңа кирәкми. Ә боерыкны үтәргә тиешсең. Шулай, Лександр, шулай. Мин дә монда кешенең боерыгы белән килдем. Ашап кына утырма, эч тә. Эч-эч, моңдый эчемлек сиңа тимидер әле.

— Кирәге дә юк, мин эчмим, — диде Искәндәр майлы кул-авызын чүпрәккә сөртеп.

— Миңа килгәч эчми булмас, брат. Тот, — дип кружканы сузды Василий Пенков. Мин бер утырганда дүртәр кружка чөмерәм. Һәм күземә дә төшми. Тот бер кружка, соңнан күз күрер.

— Мин эчмим, воевод. Эчмим, ярамый миңа.

— Эчәрсең, брат, эчәрсең. Урыста эчмәгән кеше юк, Хода аны безгә үзе куша. Тот диләр сиңа! — дип кычкырды воевод. Искәндәр аның калтыранган кулыннан кружканы алды, авызына китерде.

— Менә шулай, урысмы син, юкмы?! Син тәмам шаккатырдың мине, Лександр. Чынлап. Ярты гасырым тутырып барам, синдәй урысны күргәнем булмады әле. Беләсеңме нәрсә, урыс кешесе эчеп батырая, эчеп батыр була, эчкәч куәт килә урыска. Әйтәм бит, Хода безгә шулай кушкан. Һәм без аны рәнжетмәскә тиеш, Христосны, Аллабызны. Аннары бүген бәйрәм, Христос туган көн, шулаймы? Серафим? — дип ишек яры торган пешекчесенә дәште Василий Пенков.

— Шулай-шулай, хужам, сез хаклы.

— Әнә бит, пешекчем дә раслый, ул урыс, ул да бирсәң эчә. Эчәсеңме, Серафим?.. Эчәсең, эчәсең. Кил, үзең салып эч... Хәзер син мине тыңла, Лександр. Син мине исерек дип уйлама. Баш эшли минем, ничек кенә эшли әле. Митрополит Даниил юк ителгәч, ни, аны, миңа калса алдылар, әйе, әйе, күзләрең акайтма, Лександр, алдылар, яшь кенәзгә комачаулаган. Әйе, аркылы төшкән. Шуннан митрополитны яшь кенәз Новгородтан китерткән. Аты — Макарий. Ул хәзер ил башында, яшь кенәз түгел, аның әнисе кенәгинә Глинская түгел. Аның да язмышы кыл өстендә дип житкерделәр. Ә менә синең язмыш минем кулда. Искәрдең?! Менә шулай, Жангали ханның да язмышы минем кулда. Искәрдең?! Менә шулай. Мин кенәз, ә ул хан. Ә сине миңа ханбикә колы, диделәр. Бәлкәм син чынлап та аның колына әверелгәнсеңдер? Без аны белербез. Мин беләм, ислам динен кабул итү белән сине коллыктан азат итәчәкләр. Ләкин ошбу кыргый дингә керергә сиңа боерык килмәде әле. Килгәч, күз күрер. Әлегә ашыкма. Жангали хан йомшак табигатьле, бар нәрсәгә дә күнә торган кеше. Соңгы вакытта мин аңарда шактый зур үзгәреш күрәм, хатыны ягына авыша башлады. Тел төбеннән үк сизәм. Әйе, шигем юк, ошбу ханбикә акыллы, сәяси яктан нык дагаланган, нә теләгәнән әйбәт белә.

— Жангали хан әйбәт кеше, рәнжетмә син аны, Василий агай.

— Һы-һы, менә телең дә ачылды... Ә кем аны, — Василий Пенков имән өстәлгә ята төште, — кем аны рәнжетә. Кушканны эшләсә, аңа бармак янауы да булмаячак. Искәрдең... Аннары хан кадәр ханны рәнжетергә минем нинди хакым бар. Ә менә аны изге юлдан яздырмау, хак юлга төшерә тору — минем төп вазифамдыр. Искәрдең! Беләсең булса кирәктер, заманыңда кенәз мәрхүм Василий Касим ханга ясак түләп ятты. Гарьләнмәслек нәрсәме? Ә ул Касим хан токымнары хәзер Мәскәү кенәзләренә тәлинкәләрен ялыйлар. Әнә кая таба тәгәрәп китте ике ил арасындагы сәяси йомгак, Лександр. Минә бүген бернәрсә борчый: Жангали хан, күзәл бичәсе сүзен тыңлап, Мәскәүгә салым салудан баш тартып куюы бар. Ә эшләр шуңа таба бара. Казан йорты исә безнеке, урысларныкы. Искәрдең! Сөембикә ханбикәне фәрештәгә тиңләүчеләр бар, ләкин урыслар өчен ул чибәр хатын аждаһага әверелеп китсә? Әнә шуны эшләтмәскә тиеш син, Лександр, шуны әйтер өчен чакырдым мин сине үземә. Жангали ханны да кисәттем, сине дә кисәтеп куям. Сөембикә ханбикә кайбер юлдан язган карачыларның, имам-ишаннарның, бәк-угланнарның сүзен тыңламаска тиеш.

Воевода изү бавын чишеп жибәрде, кружкасына эчемлек койды.

— Ничек монда эчми түзәргә кирәк. Кыен миңа монда, Лександр. Кыен. Мин монда берәүсенә дә ышанып житмим, Хөршидә бикәгә дә, Булат бәккә дә, аның тарафдарларына да. Монда бер шагыйрь бар — Мөхәммәдъяр диләрме. Халык шагыйрьне хөрмәт итә, мәжлесләрдә тын алмый тыңлый. Әнә шул шагыйрь дә Булат бәк яклы дип баралар. Ләкин ул шагыйрьне түгел, мин Булат бәкнең үзен дә аңлап бетерә алганым юк. Ил түгел, пәрәвез жәтмәсе үрелгән тозак. Беләсеңме нәрсә диде шул ук Булат бәк миңа: «Үлем көтеп ятасыңмы бу Казанда, кенәз Василий», — диде. Өнсез калдым менә. Тәгаен күзгә карап әйтте, бусурман. Ә бит минем яклы, урыслар яклы булып йөри...

— Хәлеңә керәм, Василий агай, — диде Искәндәр.

— Ә мин курыкмыйм, Лександр, курыкмыйм. Каршы төшсәләр барысын да Иделгә куып төшерәм дә...

— Ашыкма, Василий агай, ашыкма. Сөембикә ханбикә кем кызы?.. Йосыф бәк кызы, ә ул бәкнең гаскәрен тавык та чүпләп бетерә алмас, әнә шул бәкнең кызы бүген Казанда ханбикә. Казан халкы аны үз итеп кабул итте. Углан бала да табып куйса, гомер үз ханын күрмәгән Казан Идел кашы булмагае.

— Ә син бөтенләй үк жүләр түгелсәң икән бит. Менә нәрсә, Лександр, син ислам диненә күч. Ашыкма, ләкин максат куй. Син дини нәзарәт мохитенә үз кешесе булырга тырыш. Шулай кирәк. Бу хакта мин Мәскәүгә хәбәр итәрмен, олуг кенәз дә риза булыр. Хәер, олуг кенәзнең башы яшь әле, синең хакта белмидер дә, ә менә митрополит белеп торыр.

— Якшы, мин тырышып карармын: Моның өчен миңа ислам дине кануннарын өйрәнергә туры киләчәк бит, Василий агай.

— Ә сиң өйрән, башың бар, акылың камил, татарча сандугач кебек сайрыйсың...

Һич искәرمәгән, көтмәгән хикмәтле хәл булып алды бит әле, беренчедән ул Жангали турында хәбәрдар булды, икенчедән, ислам диненә күчәргә үзе дә уйланып йөри иде инде, тик диндәшләреннән һәм абасы Петр Тургеневтан рөхсәт сорамаган иде. Ошбу кәттә вә берәз этәчләнергә яраткан воеводның хәбәрләре дәрәс булса, хакка чыкса, ул үз вазифасын үтәп килә булып чыга түгелме?.. Мәдрәсәгә керү өчен ул иң әүвәл Жангали ханнан рөхсәт алып, ә ул аны шәехкә жиһәрер. Мансур шәех урында авырып ята икән, угланы Кол Шәриф янына юнәләр. Телиме моны Жангали хан, теләмиме, халык Кол Шәрифне шәех итәргә теләгәч, итәр. Димәк, ул дәрәс юлда.

— Мин китим инде, Василий агай.

— Ярый, бар кит. Мин дә арыдым. Тик онытма, син бүгеннән миңа буйсынасың. Ханбикәне күздән яздырма. Хан минем кулда. Ни сөйли ханбикә, кем белән очраша — барысын да миңа житкереп тор. Искәрдең?!

Искәндәр дәшмәде, ары таба бу кеше белән сөйләшсә килми иде, житмәсә эчмәлек күңелне болгата, ашаган майлы ит кикертә.

— Сөембикә ханбикәне Йосыф бәкнең угланы Юныс морза сугышчылары саклый. Ул мәргәннәр укны очкан кош күзенә тигезәләр, Василий агай.

— Юныс морзаны беләм. Әлегә ул сарай хәлләренә игътибар итми кебек. Һәрхәлдә ул кеше хакында да белешсәң иде. Искәрдең?!! Хәзер, хуш, сау бул!

Искәндәр урамга чыкты. Караңгы төшкән, тын гына кар ява. Тик тәүге хис кенә былчыранган кебек. Бирегә килеп кергәндә хисләре якты, уйлары изге иде, инде бөтен күңелен тутырып былчырак тулып чыгып килә. Хәерлегә була гына күрсен, Искәндәр үзе дә сизмәстән чукунып алды һәм берәрсә күрмәгәе дип як-ягына каранды. Шундук уйлап куйды: «Аллаһы тәгаләдән бернәрсә дә яшереп булмый, күргәндер. Ярәмәннән ташламас әле, иншалла», — дип сарайга таба атлады.

Ул белә иде инде ислам дине Бохарадагы кебек Болгар-Казанга кылыч белән килмәгән. Бохара муллалары әүвәл башта халыкка кылычка таянып хотбә әйткәннәр. Бер диннән икенче дингә диндар итү өчен, ай-һай, күп кан коярга кирәк була христиан вә ислам динен уйлап тапкан пәйгамбәрләргә. Беренче булып, кылыч белән халыкны дингә инандырып булмауны ислам дине имамнары аңлый, мәгәр моны аңлау христиан дине попларына әле дә килеп житә алганы юктыр. Христиан динен таратучы диндарлар һаман кылыч белән янап адәм муенына тәрә тагалар. Моңа кадәр Искәндәрнең мондый фәлсәфи уйларга чумганы юк иде, Жәмилә туташ белән чын-чынлап аралаша башлагач, ул аңар, алар аңа сабак бирә башлагач, Искәндәрнең икенче күзе дә ачылгандай булды. Гүя ул моңа кадәр дөньяны гелән бер күзе белән күргән иде. Казанга килгәч, ул тешетырнагы белән белем алырга кереште һәм яшәвенең мәгънәсенә төшенә башлады сыман. Әйе, яшәү мәгънәсенең асылы — суыр көйгә дингә ышану түгел, аның ошбу дөньялыкта тоткан урынын белеп, аңа тиешле бәһа биреп, иманыннан һич тә ваз кичмичә, яшәргә омтылудан гыйбарәттер. Бер тапкыр очрагач, исәнлек, саулык сорашкач, олуг шәех Мансур аңа: «Адәм баласын һәрчак өч теләк борчыр, Искәндәр: беренчесе яшәү өчен яшәүдер. икенчесе, бәхетне хәтта сагышта да тоеп яшәүдәдер, өченчесе, үлем капкасына аяк басканда да аңардан курыкмаудыр. Ихласи мәслим беркайчан да үлемне фәжигә итеп күрмәс, чөнки үлем Аллаһы тәгалә тарафыннан жиһәрелгән котылгысыз чара — тәкъдирдер. Тик моны аңлау, моңа ихласи төшенү өчен адәм баласына белемле булу зарурдыр. Син менә, Искәндәр, мәчеткә кереп йөри башладың. Ихласи күңелдәнме керәсең, әллә булмаса яман максатың бармы?.. Жавап бирмә, чарасыз калма, уйла, уйлан, бер айдан яныма килерсең». Шулай диде дә Искәндәрне тәмам аптырауда калдырып, китеп барды. Искәндәрнең аны куып житәсе, нидер әйтәсе килде, ләкин икенче мәлдә инде кузгалган жирдән туктап калды. Ни әйтә ала ул аңа? Ошбу әүлия кеше белән бәхәсләшкәнче, ул язган китапларны уку хәерлерәк булыр. Ислам динен өйрәнә башлагач, Искәндәр янә бер ачыш ясады: ошбу дин мәхәббәтне, ир белән хатын кавышуын гөнаһ санамый. Ә бит христиан дине ир белән хатын-кызның женси кавышуларын гөнаһ дип бара... Искәндәрнең мәхәббәтне һич тә гөнаһка илтә дип уйлыйсы килми иде. Мәхәббәт, саф мәхәббәт аша туган женси кавышу һич тә гөнаһ кылу була алмый. Бу — хакыйкәттер. Ә хакыйкәткә омтылу ул инде эзләнү, моңа кадәр билгеле булмаган хикмәтле хәлләрне

ачыклау, тормышның асылына төшенергә тырышудыр. Хак, диңгез — елга, елга — диңгез була алмый, эмма елгалар булмаса, ай-һай, диңгезләр булып иде микән.

Искәндәр сарай капкасын үтте, сакчыларга сәлам юллады. Сарай капкасында воевод Василий Пенков һәм Жангали хан боерыгы белән урыс белән татар сакта торалар иде. Яшерми, беркемнән дә яшерәсе дә килми воевод Василий Пенков аңа ошамады. Эчәргә ярата, үзен гаять эре тота, Жангали ханны саннамый. Ә бит ул хан! Олуг хан. Кузәтле вә кодрәтле халыкның ханы! Мәскәү кенәзе Казанны кылыч белән яуламакчы була. Бу хәл бик күпсанлы корбаннар сарыф итүгә китерер. Ике арада кан кою китсә, урысы да, татары да кырылыр. Бик күп кырылыр. Чөнки татар халкы бик тә диндар халык. Дин исә исем белән керә, жан белән чыга. Хак анысы, кайбер урыслар ислам диненә күчәләр, татарларның кайберләре исә христиан динен кабул итәләр. Ләкин мондый хәлләр бик сирәк буладыр. Дүртенче Иван олан булса да Казан мәркәзен бабамнан калган йорт дип расларга маташа. Хәтта энә ханнарны үзе билгели, тәре үптермәсә дә ант иттертә. Хак, хәзер дөнья буталды, кайбер кенәзләр һәм боярлар казанлылар белән сугышырга теләмиләр. Иллә Искәндәр воевод Василийның тел төбеннән үк белде — сугышсыз булмас. Йосыф бәк тикмәгә генә Казан кадәр Казанга сылу кызын китермәде. Абасы Тургай дәрәс әйткән: юктыр безгә татар белән тыныч яшәү. Нишләп соң әле ул карусыз воевод Василийга буйсынды? Ичбер сүз әйтү юк, карышу юк, бәхәсләшеп тә тормады, ни әйтсә шуңа разый булып тик торды. Иң гажәбе, иң гарьләнгәнә үзе өчен түгел, Жангали ханның воевод Василийга тәлиңкә тотуы иде. Йа хода, хан лабаса ул! Хәер, ихласи хан воевод тарафына килер идеме, бәхәссез үз янына чакыртыр иде. Юк, Искәндәр беркайчан да моңа бармас.

Һәм бармады да.

Икенче көнне көн туар-тумас Искәндәрне Жангали хан чакыртып алды. Кичә кичтән шактый этәчләнсә дә, хан кадәр хан дәшкәч, Искәндәр тәмам каушый калды. Чөнки аны беркайчан да ханның дәшкәнә юк иде. Искәндәр аннан-моннан капкалады да сарайга йөгәрде, сулышына капланып, тәхет ягына үтте. Һәм ни өчендер ханның аягына төште.

— Тор, Искәндәр, кыланма, — диде Жангали хан. — Әйт әле, кем, мөгаллим Искәндәр, кичә кем янында булдың?

— Воевод Василий Пенков дәшәп алган иде, ханиям.

— Кунак иттеме?

— Әйе, кичә бәйрәм иде ич. Гайсә пәйгамбәр туган көн.

— Туган көнеме, жиргә төшкән чагымы?.. Эчтендәме?..

«Ни тели бу миннән? Үзе дә булды ич. Әллә соң үзен күргәнән сиздеме, берәрсе житкердеме?.. Моңы воевод үзе үк житкәргән булса? Жангали хан белән бер булып, Искәндәрнең башына житәргә теләмиләрме?..» — дип уйлады Искәндәрнең гәүдәсен тугайта төшкәндә.

— Бүген ауга барабыз, Арча ягына, — диде Жангали хан.

— Баш өсте, ханиям, баш өсте.

Искәндәр ашыга-кабалана өенә кайтты, жылырак киенде дә, тун төймә-бауларын бәйли-бәйли өйдән чыкты. Кичтән яуган кар туктаган, көн аяз, берәз гына суыткан, эмма салкын түгел иде. Үткән ауга ханбикә — Сөембикә дә барган иде. Аның өстендә ак тун, аягында ак итеклар, башында ак шәл күрәп, Искәндәр таң калган иде. Сөембикә гелән кар кызы иде, хәтта яшыкелт-зәңгәр күзләре дә кар төсенә кергән сыман иде.

«Бүген дә бара микән?» — дип уйлады Искәндәр. Гажәп хәл, Сөембикәне аның күргән саен күрәсе килә, гелән яныннан да жибәрмәс иде. Тик Аллаһы тәгалә аңа башка язмышны юраган, нә төсә-йөзе, нә акылы камил ук булып житмәгән Жангалине язган.

Боргычлар инде китеп баралар, сунар этләре, ат менгән жәнлек куучы егетләр Арча капкасына юнәлделәр. Сарай болдырына Жангали чыкты, аның артыннан Жәмилә белән Сөембикә. Искәндәрнең йөрәге дерт итеп куйды. Сөембикә шул ук киёмнәрдән иде.

Артлы чаналарга жигелгән мичәүле атларга төялеп, каланы чыккач, Жангали хан Искәндәрне үз янына дәштереп алдырды. Чанасына күчеп утыргач та хан аңа берсүз дә әйтмәде. Тиешле жиргә барып житеп, чанадан төшкәч кенә Жангали хан аңа ук садагын бирде.

— Минем янда булырсың, — диде ул аңа тәкәлләфсез генә. Әллә кай тарафлардан хан ягына жәнлек-жанвар куыла. Иситмәгәндә каршыларына килеп чыккан бүре, төлке, куяннары хан куштаннары уктан алалар. Жангали хан ике төлкене уктан алды, куанычыннан нә кылырга белмәгән хан яныннан үткән жәнлекләргә ук артыннан ук яудырды.

Куштаннары исә бик үк тырышмыйлар, ханнан уздырган хәлдә хөкемдарның үпкәләве бар иде. Жәнлекләр куу, аларны бер тарлавык авызына юнәлтү — этле аучылар өстендә. Алар куып китерәләр тарлывыкка жәнлекләрне, алар ханның һәм аның куштаннарының күңелен күрәләр. Һәм, әлбәттә инде, Искәндәр дә, гәрчә ауга теләп килмәсә дә, ул бик тырышып, Жангали аучыга ук артыннан ук биреп торды. Соңгы мәлдә генә Жангали ханга тагын бер бүрене укка алырга туры килде. Барысы да күрдә, бүре арыган, күрәсен, этле аучылар дала һәм урман «батырын» нык кына алжытканнар, көчкә килә, арт санын көчкә сөйри. Жангали хан алжыган бүрегә ук атты, жидесе дә тиде. Бүре егылгач та хан аңа ук артыннан ук яудырып торды. Хан янына дүртенче чанада килгән Булат Ширин бәк килде, Жангали хөкемдарны мактап алды.

— Мин берничә ханга хезмәт иттем, әмма мондый төз аткан ханны беренче күрүем әле. Котлыйм, котлыйм, хан. Күзегез очлы, кулыгыз каты икән.

Искәндәр барысын да аңлады. Боларның барысын да, хәтта алжыган бүрене жибәрүне дә, ягъни куалап китүне дә Булат Ширин бәк оештырган. Бүре — төлкеләрне, куян жәнлекләрен бер төбәккә кууга һичшиксез якин-тирәдәге авыл кешеләрен дә кушкан. Жангали хан йөрәгенә Булат Ширин бәкнең мактавы сары май булып ятты. Моңы суык да күрер иде. Ханның кабақ бите елмаюга жәелде, күзләре тагы да кысылды, такта ярыгы кебек кенә калды, калын иренле авызы колагына житте. Хан күкрәген киерә төшөп, хатыны Сөембикә янына таба кузгалды. Ул ханбикәнең дә мактавын тели иде, күрәсен. Әмма Сөембикә үз тирәсенә жыелган авыл хатын-кызлары белән сөйләшүендә булды, Жангалинең янына килеп басуын күрсә дә, аны күрмәмешкә сабышты, ахыр:

— Менә хөкемдарыбыз Жангали хан да минем белән килешер, — диде. Жангали хан нә турында сүз барганын аңламаса да ханбикә белән килешеп ияк какты. Ары табарак үз тирәсенә жыелган авыл халкы белән Булат Ширин сөйләшә. «Ил белән кем идәрә итә?» Әнә шул сорау беренче тапкыр Искәндәр алдына килеп басты. Аның бу хакта Сөембикә һәм Жәмилә белән сөйләшсә килә, иллә тегеләрнең үзен аңламауларынан куркып, кыймый иде. Сәерә шул булды: кайтыр юлга чыккач, Булат Ширин бәк Искәндәр утырган чанага килеп чүмәште һәм үзалдына сөйләнгән кебек:

— Моңа кадәр бер генә хан да ауга хатын-кызны ияртеп чыкмый торган иде, бу, бахыр, хатыныннан аерыла да алмый. Әллә көнли инде. Кемнән? Бәлкәм син беләсендер, Искәндәр әфәнде? — диде.

— Белмим. Минем үз кайгым үземә бик житкән, олуг бәк, — дигән булды Искәндәр гамьсез калырга тырышып. Мәгәр шундук сизенде: бәк аның кылын тартып карарга тели. Жангали ханны хурласа, булмас димә, башын кистерергә дә жаен табар.

Шушы хәлдән соң бер атна да узмады, бу юлы ханбикә аны авылга каз өмәсенә алып китте. Ханбикәне жиде-сигез укчы сак озата. Чанада Жәмилә дә, ханбикә белән Искәндәр генә. Нә кызыксынса да Искәндәр: «Жангали хан кая соң?» — дип сорамады. Жангали хан булмаганга, Сөембикә ханбикә бүген ачык сөйләшә, юк кына сүздән дә кеткелдәп көлә иде. Искәндәр ханбикәдән күзен дә ала алмады.

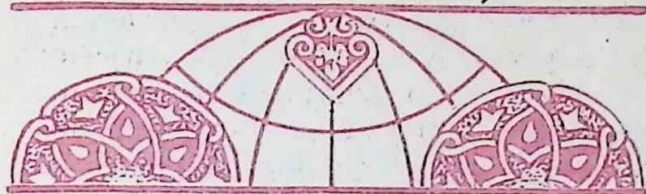
Авылга бик тиз килеп життеләр. Авылга керер-көрмәс елга буйлап көянтәләргә икешәр каз түшкәсе тагып кайтучы хатын-кызны күрөп, Сөембикә туктарга кушты, өмәчеләр янына килде дә берничә сүз әйтеп, артына әйләнеп, Жәмилә белән Искәндәрне кул изәп чакырды. Ул арада Сөембикә ханбикә бер кыздан көянтә-казларын сорап алды да жай гына, ипле генә авылга таба кузгалды. Башта бу хәлгә авыл кызлары авыз ачып карап катсалар, соңра сакчылар шым булдылар, Жәмилә исә ханбикәсә артыннан янә бер кызның көянтәсен сорап алды һәм Сөембикә артыннан атлады. Ул арада исләренә килгән кызлар кузгалдылар, кайсыдыр жыр башлады. Жырчыларга ханбикә дә, мөгаллимә дә кушылдылар. Искәндәр аттан төште дә өмәчеләр артыннан китте. Сүзләрен аңлап бетермәсә дә хәтта жырда да кушылды. Бу хәлне күрөп, авыл урамына килеп керүгә, халык сибелде. Башта нә булганын абайламый тордылар, ахыр кемдер Сөембикә ханбикәне таныды бугай, аягына төште, көянтәсенә кагылып алды.

— Халаяк, ханбикә ләбаса бу, ханбикәбез! Халаяк!..

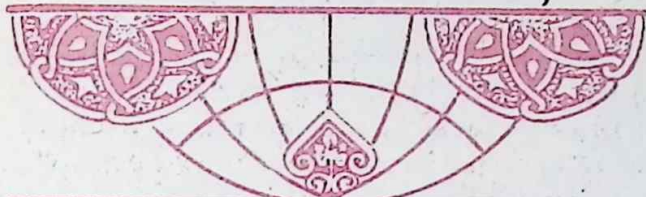
Сөембикә ханбикә аңарга игътибар итми, артыннан килгән олырак апага өмә иясенә өен күрсәтергә кушты, ә үзе кызлар арасында барды. Халык ары-бире чабыша, сакчылар нә кылырга белми арттан ияреп баралар, ханбикәгә ул-бу булмагае дип борчылалар иде, әле өмәче кызлардан халыкны аерырга теләп алга чабалар, әле калып кычкырыналар иде.

Дәвамь бар.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

28 ноябрьдә Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Венгрия вәкилләре белән очрашты. Очрашуда агропромышленность комплексы, банк хужалыгын үстерү, автобуслар житештерү өлкәсендә хезмәттәшлек мәсьәләләре хакында сүз барды. Венгриянең банк эше һәм финанс белгечләре белән алардагы тәҗрибәне файдаланып, экономиканы савыктыру программасын эшләүдә безнең белгечләргә ярдәм итү турында уртак килешү төзелде. Бу программа хөкүмәттә, республика Югары Советында каралачак һәм җәмәгәтьчелек хөкеменә чыгарылачак.

* * *

29 ноябрьдә Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев «Джон Браун» Англия фирмасы вәкилләрен — коммерция директоры К. Сиглны, баш технолог Д. Вискны, фирманың Мәскәүдәге баш вәкиле Д. Прескины кабул итте. Очрашуда «Оргсинтез» производство берләшмәсен яңарту, Татарстанда шикәр заводы һәм сәт промышленносте өчен полиэтилен шешәләр ясый торган завод төзү турында сүз барды. Татарстан белән фирма арасында безнең республикага бу заводлар өчен җиһазлар җибәрү турында килешүгә кул куелды.

* * *

30 ноябрьдә Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Халыкара хосусыйлаштыруга һәм чит ил инвестицияләренә булышлык итү фонды президенты В. И. Щербаков һәм бер төркем Австрия, Швейцария, Югославия һәм башка илләр эшкуарлары белән сөйләшүләр алып барды. Татарстанга чит ил капиталын тарту, республикадагы зур предприятиеләрне хосусыйлаштыруга

ярдәм итү мәсьәләләре буенча җитди сөйләшү булды. Татарстан белән Халыкара фонд арасында мөнәсәбәтләрне үз-ара файдалы һәм давамлы итү турында килешүгә ирешелде.

* * *

Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиев Татарстан җөмһүриятенә тышкы икътисади эшчәнлеген тәэмин итү чаралары турындагы Указга кул куйды.

Килешүләр төзү һәм аларны гамәлгә ашыру процессында чит ил фирмалары һәм оешмалары тарафыннан республиканың икътисади мәнфәгатьләренә зыян китермәү чаралары күздә тотыла. Килешүләргә кул кую алдыннан чит ил партнерларының ышанычлылыгын, юридик һәм финанс ягыннан җитешлеген, йөкләмәләренә үтәү гарантиясен ачыкларга, экспертларның бәяләмәсен алырга кирәк, диелә Указда.

Татарстан Министрлар Кабинетына валюта средстволарын тотуның агымдагы һәм перспективалы планнарын эшләп тапшырырга, коммерция серен саклау турында положение эшләргә кушылды.

* * *

4 декабрьдә Мәскәүдә «Космос» кунакханәсенең кино-концертлар залында Бөтендөнья мөселман халыклары фестивале ачылды. Ел буена давам итәчәк.

Дөньяда барлыгы бер миллиардтан артык мөселман исәпләнә. 120 илдә аларның оешмалары эшли. Африка һәм Азиядәге 28 дәүләттә ислам рәсми яисә дәүләт дине булып санала. Элекке Советлар Союзында 70 миллион мөселман яши, 40 тан артык милләт халыклары ислам динен тоталар.

Фестиваль элекке СССР һәм бөтендөнья мөселман халыкларының күпкырлы мирасын, милли мәдәният байлыklarын бар тулылыгы белән чагылдырачак.

Дөньядагы барлык мөселман халыкларының беренче тапкыр уздырыла торган бу фестивале дөнья җәмәгәтьчелегендә зур кызыксыну уятты. Азия һәм Африканың күп кенә илләре, шулай ук кайбер Европа мәмләкәтләренең җәмәгәт оешмалары җитәкчеләре, руханилар, эшкуарлар, мәдәният эшлеклеләре, региональ һәм бөтендөнья дин оешмалары вәкилләре фестиваль чараларында катнашырга ризалык бирделәр. Анда шулай ук элекке СССРның барлык республикаларыннан да делегацияләр киләчәк.

Дөнья мөселманнары фестивален элекке СССРның Европа өлешендәге һәм Себер мөселманнары дини идарәсе (ДУМЕС), Мәскәү мәчете, мөселманнарның «Мәдинә» дини берләшмәсе үткәрә.

Мәгълүматларны төрле чыганаклардан
Т. МУСИНА туплады.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемой читателю июньский номер журнала открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступает доктор филологических наук Хатип Миннегулов.

Под рубрикой «Литературное наследие» мы начинаем публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосров и Ширин». Поэму перевел на современный литературный язык кандидат филологических наук Рифкат Ахметзянов. В серии «Современники о Гаязе Исхаки» публикуются статьи Юсуфа Акчуры «Гаяз эфенди», Сагита Рамиева и Абдрахмана Хусаинова «Мухамедгаз эфенди», Шакира Мухаммедьярова «Гаяз эфенди».

В рубрике Сцена «Мирас» а публикуется историческая драма Нурмухаммета Хисамова «Юсуф-Зулейха».

В постоянной рубрике «Из истории ислама» дается продолжение большого труда Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?».

Статья о мусульманском празднике Курбан байраме публикуется под рубрикой «Духовное наследие».

Под рубрикой «Татары зарубежья» издается первая часть статьи профессора Хосейского университета Камозава Ивао «Татары в Японии». Дискуссию на тему «Формирование татарского народа и татарской нации» продолжает член-корреспондент Академии наук Татарстана Индус Тагиров.

В новой рубрике «Из истории национальной государственности» мы начинаем публикацию популярных очерков под названием «История ханов».

В рубриках «Исторические ценности», «История деревень» и «Памятники природы» со статьями выступают постоянные авторы нашего журнала. Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания. На этот раз публикуются труды Мусагида бине Мустафа Йортыши.

С этого номера журнал открывает новую рубрику «Библиотека «Мирас» а». Ее открывает исторический роман писателя Мусагида Хабибуллина «Сююмбикэ Ханбикэ и Иван Грозный».

В заключении журнал знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY

The June number of the magazine begins with the constant rubric the «Social Tribune», where Hatip Minnegulov appears.

In the «Literary Heritage» we begin publishing Kotbi's «Story of Hosrov and Shirin». The poem was translated into modern literary Tatar by Rifkat Ahmedjanov-Philol. Cand.

In the «Contemporaries about Gaiaz Iskhaki» articles by four authors: Yousuf Akchura — «Gaiaz Efende», Sagit Ramiev and Abdrahman Husainov — «Muhammad Gaiaz Efende», Shakir Muhammediyarov — «Gaiaz Efende».

The historic drama by Nurmuhammed Hisamov «Yousuf - Zuleiha» is placed under the rubric the «Stage in «Miras».

Our constant rubric «From the History of the Islam» continues publishing «Islam — What Religion is it?» by Riza Fahrutdinov.

The article about the Moslem festive Kurban Beyram is published in the «Spiritual Heritage».

In the «Tatars Abroad» we place the first part of Kamozaawa Iwao's (Prof. of Hosei University of Japan) article.

Indus Tagirov — Corr. Memb. of the Tatarstan Sc. Acad. — continues the discussion about the formation of the Tatar people.

In the new rubric named «From the History of the National State Power» we begin publishing popular essays about khans.

In «Folk Medicine» this time the magazine introduces Musagid bine Mustafa Yortishi with his work on some ancient ways of treatment diseases.

Beginning with this number we open a new rubric — the «Library of the Miras». Here comes the «Suiymbike Khanbike and Johr (Ivan) the Terrible».

In conclusion the magazine gives short informations about significant events in the Tatar people's life.

Мишәбаш урманчылыгы — кечкенә генә утрау (132 га) булып сакланып калган, башлыча ак чыршыдан торган, нарат һәм кара чыршы катыш көньяк тайга урманының бизәк үрнәге. Мамадыш районы, Саба урман хужалыгы, Мишәбаш урманчылыгының 371 кварталы.

Индекс 73955